

RAAP

RAAP RAPPORT 7494

Stadsbos013 Tilburg

Gebiedsbiografie

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Tilburg

Titel: Stadsbos013 Tilburg. Gebiedsbiografie.

Versie: 2-2-2026

Auteurs: S.P.H. Bouwmans MA, ing. A. van Daatselaar MA, A. Kuijt MA, drs. J. Huizer

Authorisatie: ir. L.J. Keunen

Projectcode: TILAN2

Bestandsnaam: RAAPrap_7494_TILAN_20260202_Gebiedsbiografie

ISSN: 0925-6229

RAAP
Leeuwenveldseweg 5b
1382 LV Weesp
Postbus 5069
1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500
E-mail: raap@raap.nl
Website: www.raap.nl

Annerie van Daatselaar
tuin- & landschapsarchitect
Schrassertstraat 85
6821 AJ Arnhem

Telefoon: 06 44 86 20 51
Email: info@annerievandaatselaar.nl
Website: www.annerievandaatselaar.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. en Annerie van Daatselaar tuin- & landschapsarchitect, 2026
RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

"Hier adem ik vrij en voel ik mij gelukkig."

Koning Willem II

Inhoudsopgave

Inleiding 6

GEBIEDSBIOGRAFIE

1 Prehistorie 9

2 Middeleeuwen - 1700

2.1 **Natuur of cultuur?** 13
2.1.1 Heidelandschappen in Zuid-Nederland 13
2.2 **De heide gaat stuiven** **14**
2.2.1 Mest 14
2.2.2 Stop het stuiven 14
2.3 **Een gebruikslandschap** **15**
2.3.1 Karrensporen 15
2.3.2 Beweiding 15
2.3.3 Turf- zand- en leemwinning 15
2.3.4 Productie van voedsel, gebruiksvoorwerpen en grondstoffen 16
2.3.5 Jacht en visvangst 16

3 18e en 19e eeuw **17**

3.1 **Kaarsrecht over de heide** **17**
3.1.1 De oude wegen 17
3.1.2 De aanleg van de Bredaseweg 17
3.2 **Een 'heerlijk' landschap - aanleg van de Warande** **17**
3.2.1 Willem VIII van Hessen-Kassel 17
3.2.2 18e-eeuwse tuinkunst 17
3.2.3 Verzet 21
3.3 **Geboorte van de industrie** **23**
3.3.1 Pannenbakkerij aan de Bredaseweg 23
3.3.2 Fabriekscomplex Dongewijk 24
3.4 **De grote ontginning begint** **26**
3.4.1 De invloed van Willem II 26
3.4.2 Het ontginningsplan 26
3.4.3 Mislukt of niet? 27
3.5 **Het ontstaan van een landgoederenlandschap** **31**
3.5.1 Ontginnende industriëlen 31
3.5.2 De Oude Warande in de 19e eeuw 32
3.5.3 Wildrick 33
3.5.4 Veldhuizen 35
3.5.5 Prinsenhoef 38
3.5.6 Landgoed Dongewijk 39
3.5.7 Sparrenhof 40
3.5.8 Vredelust 40
3.5.9 Heidepark 42
3.5.10 Dennenheuvel 43
3.5.11 Dennenoord/Pineta 46
3.5.12 Heidelust/Heiderust 46
3.6 **Heerlijk helder water** **48**
3.6.1 De watervoorziening voor de 19e eeuw 48
3.6.2 Het pompstation van de Tilburgse Waterleiding 48

4 20e eeuw **53**

4.1 **Een recreatielandschap** **53**
4.1.1 Het Wandelbos van L.A. Springer 53
4.1.2 Tilburgs Dierenpark 55
4.1.3 Sport en spel 56
4.2 **Wonen in het groen** **60**
4.2.1 Fabrikanten, architecten, bouwstijlen 60
4.2.2 Jan van der Valk (1873 - 1961) 60
4.2.3 Villa's van Jos Bedaux 61
4.3 **Religie en zorg** **63**
4.3.1 Van Mariahof tot Amarant 64
4.4 **Tilburgs trots: de Tilburgse Waterleidings Maatschappij** **66**
4.5 **Infrastructuur** **66**
4.5.1 Bels Lijntje 67
4.6 **Landschappelijke ontwikkelingen** **67**
4.7 **Gebeurtenissen tijdens WOII** **71**
4.7.1 NAD-kamp 72
4.7.2 Zandwinning 74

Noten **75**

INVENTARISATIE EN WAARDERING

5 Toelichting inventarisatie- en waarderingskaarten 78

5.1 **Inleiding** **78**
5.2 **Landschapselementen** **80**
5.2.1 Algemeen 80
5.2.2 Thematiek 81
5.2.3 Bronnen 83
5.2.4 Periode 84
5.2.5 Schaal en detail/nauwkeurigheid 85
5.2.6 Databasestructuur 85
5.2.7 Waardering 87
5.3 **Landschapstypen** **90**
5.3.1 Inventarisatie en kartering 90
5.3.2 Waardering 92
5.4 **Cultuurhistorisch waardevolle ensembles** **97**
5.4.1 Inventarisatie en kartering 97
5.4.2 Waardering 98

6 Geïnventariseerde landschapstypen 101

6.1 **Dekzandlandschap** **101**
6.1.1 Landgoederen en buitenplaatsen 101
6.1.2 Jonge heide- en broekontginningen 101
6.1.3 Beekdal- en broekontginningen 104
6.1.4 Niet ontgonnen landschappen 105

7 Geïnventariseerde landschapselementen, etc. 106

7.1 **Verkeer en vervoer** **106**
7.1.1 Bredaseweg 106
7.1.2 Gilzerbaan 106
7.1.3 Hoofdwegen en secundaire wegen 106
7.1.4 Spoorwegen 107
7.1.5 Spoorwachterswoning 107
7.1.6 Padennetwerk 107
7.1.7 Karrensporen 107
7.2 **Waterstaat** **107**
7.2.1 Beken en overige waterlopen 107
7.3 **Landbouw en bosbouw** **110**
7.3.1 Raatakkers 110
7.3.2 Productiebossen 110
7.3.3 Landbouwgronden 110
7.3.4 Broekgebieden 110
7.4 **Religie** **111**
7.5 **Oorlog en defensie** **111**
7.5.1 NAD-kamp 111
7.6 **Landgoederen en buitenplaatsen** **112**
7.6.1 De Oude Warande - Geometrie 112
7.6.2 De Oude Warande - Lanen 112
7.6.3 De Oude Warande - Bosvakken 112
7.6.4 De Oude Warande - Waterlichamen 113
7.6.5 De Oude Warande - Folly's en koepels 113
7.6.6 Buitenhuizen 114
7.6.7 Landgoedelementen 114
7.6.8 Tuinen en parken 115
7.6.9 Padennetwerk 115
7.6.10 Wandelbossen 116
7.6.11 20e-eeuwse villa's en tuinen 116
7.7 **Zorg en welzijn** **117**
7.7.1 Mariahof/Piusoord/Amarant 117
7.8 **Nutsvoorzieningen** **117**
7.8.1 Het pompstationsterrein 117
7.9 **Horeca, sport en recreatie** **118**
7.9.1 Het Wandelbos 118
7.9.2 Het Tilburgs Dierenpark 118
7.9.3 20e-eeuwse recreatiewoningen 119
7.9.4 Herberg op landgoed Dongewijk 119

8 Geïnventariseerde ensembles 120

8.1 De Oude Warande 120
8.2 Wandelbos 121
8.3 Landgoederenensemble Noord 124
8.4 Landgoederenensemble Zuid 125
8.5 Mariahof/Piusoord/Amarant 126
8.6 Landgoed Dongewijk 127
8.7 Leijense Buitens 128
8.8 Tilburgse Waterleiding Maatschappij 129
8.9 Schaapsgoor 130

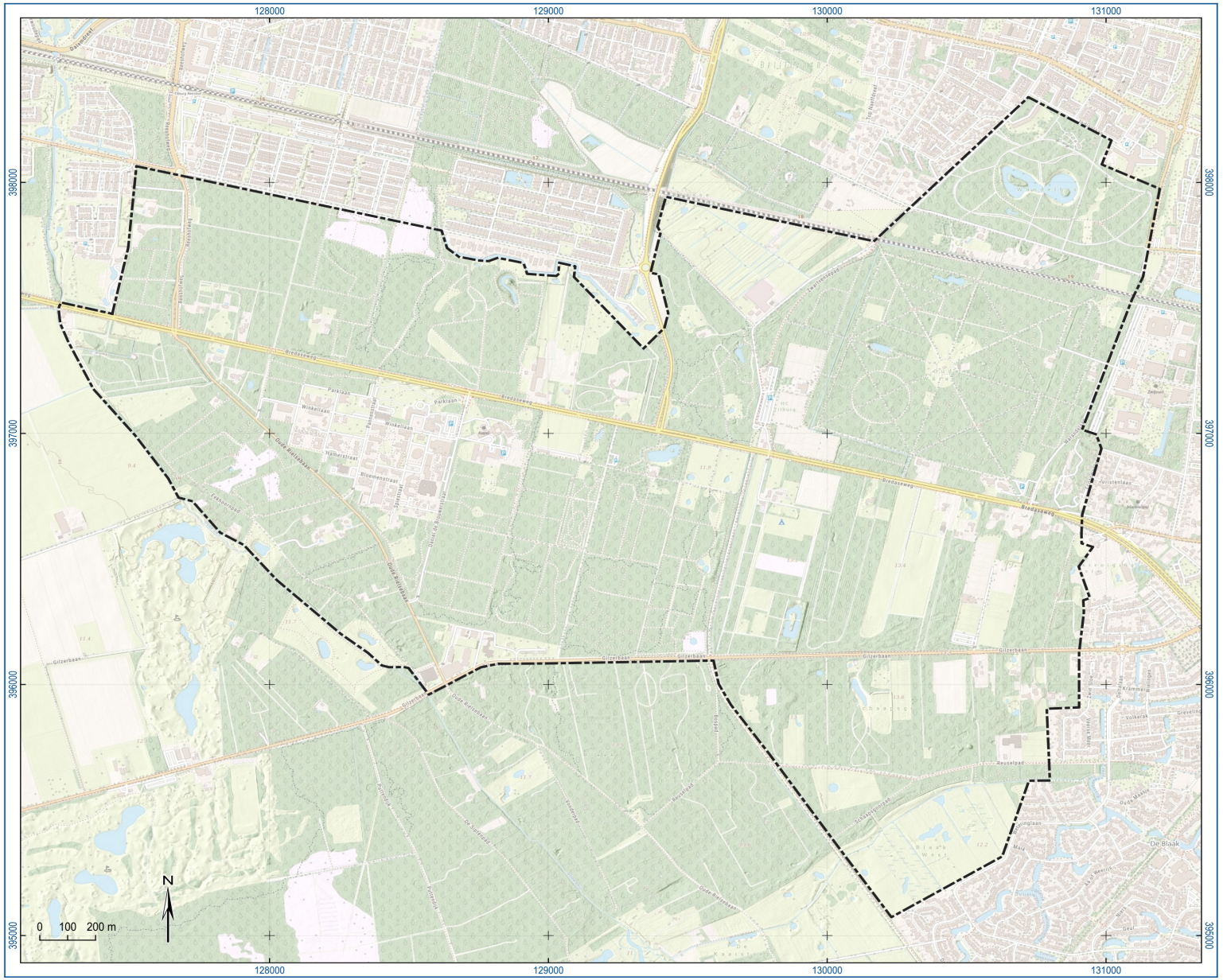
Inleiding

Stadsbos013 bestaat voor een groot deel uit 19e- en 20e-eeuwse bossen en (voormalige) landgoederen. Het is een cultuurhistorisch palimpsest, rijk aan verhalen en nog goed herkenbare sporen uit het verleden. De gemeente Tilburg wil dat het gebied zich verder ontwikkelt op een manier die past bij de geschiedenis en het karakter van de plek, met daarbij passende ruimtelijke kwaliteiten. Om deze reden is dit rapport opgesteld. Het in deze gebiedsbiografie uitgevoerde onderzoek diende als basis voor het eveneens in 2025/2026 opgestelde Transformatiekader Stadsbos013. De gebiedsbiografie kan tevens als naslagwerk bij het transitiekader worden gebruikt. Het cultuurhistorische onderzoek is uitgevoerd door cultuurhistorici van RAAP met medewerking van landschapsarchitecte Annerie van Daatselaar.

Voor het onderzoek zijn literatuur, historische kaarten, luchtfoto's en andere (historische) bronnen geraadpleegd. Tevens hebben er veldbezoeken plaatsgevonden, waarbij alleen de openbaar toegankelijke delen van het gebied zijn bezocht. Ook is er twee dagen archiefonderzoek gedaan in het Regionaal Archief Tilburg.

Dit rapport bestaat uit twee delen. Het eerste deel bevat de gebiedsbiografie in vier chronologische hoofdstukken (hoofdstuk 1 t/m 4). Het tweede deel bevat een toelichting op de inventarisatie en een beschrijving van de cultuurhistorische waarden in het gebied (hoofdstuk 5 t/m 8). Deze cultuurhistorische waarden zijn gekarteerd binnen de structuur van de Erfgoed Registratiestandaard (ERS). Dit heeft, naast de gebiedsbiografie, geresulteerd in een zestal kaartbijlagen met daarin inventarisaties en waarderingen van landschapselementen, cultuurlandschappen en ensembles.

Het rapport kwam mede tot stand met hulp van medewerkers van de gemeente Tilburg en het Regionaal Archief Tilburg. Onze dank gaat ook uit naar Ans Holman en Hein van Nunen die tijd hebben hebben vrijgemaakt en inzage gaven in relevante documenten.

legenda

begrenzing onderzoeksgebied Stadsbos013

Gebiedsbiografie

1 Prehistorie

Stadsbos013 bevindt zich in een geologisch interessant en complex gebied in het westelijke deel van de Centrale Slenk, een belangrijke geologische structuur in het oosten van Noord-Brabant en Limburg. De Centrale Slenk is al miljoenen jaren een dalingsgebied en vormt een noordwestelijke voortzetting van de Limburgse Roerdalslenk. Het gebied wordt begrensd door een aantal breuken, waarvan de Gilze-Rijenbreuk de meest significante is. Ook binnen het plangebied zelf komt een breuk voor.

Sinds het begin van het Pleistoceen, een tijdvak dat ongeveer twee miljoen jaar geleden begon en wordt gekenmerkt door de afwisseling van ijstijden en warmere perioden, zijn er dikke lagen sediment afgezet, met name in de vorm van fijn zand en grind. Deze sedimenten werden door wind en water verplaatst. In het midden van de slenk zijn de sedimentlagen dikker, terwijl ze aan de randen, zoals in het plangebied, dunner kunnen zijn of zelfs geheel ontbreken. Dit heeft invloed op zowel de bodemgesteldheid als het reliëf.

Veel van de landvormen die we nu nog aan de oppervlakte kunnen waarnemen, zijn ontstaan tegen het einde van de laatste ijstijd, grofweg tussen 12.000 en 10.000 jaar geleden. Het klimaat was in deze regio toen, anders dan tegenwoordig, zeer koud en droog. Hierdoor was er slechts spaarzame vegetatie aanwezig en had een groot deel van Noordwest-Europa het karakter van een poolwoestijn, waarin door de wind veel zand werd verplaatst. Het landschap moet er ongeveer hebben uitgezien zoals op de bijgaande foto, die is gemaakt op de Nieuw-Siberische Eilanden.

Een opvallend kenmerk van het onderzoeksgebied is de aanwezigheid van sneeuwsmeltwaterdalen, die aan het einde van de laatste ijstijd zijn gevormd. Deze dalen zijn ontstaan doordat in het voorjaar steeds grote hoeveelheden sneeuw afsmolten en er door het koude klimaat weinig vegetatie was die dit smeltwater kon vasthouden. Hierdoor zijn in de omgeving diverse dalen uitgesleten. Eén van de bekendste is het dal van de Oude Leij, die zich ten westen van het onderzoeksgebied bevindt en uiteindelijk uitmondt in de Donge. Op de onderstaande foto is een rivier in het huidige Canada te zien, die een indruk geeft van hoe

Poolwoestijn op Bunge Land (Nieuw-Siberische Eilanden).

het landschap rond Tilburg er destijds uit moet hebben gezien.

Na de laatste ijstijd, dus vanaf ongeveer 10.000 jaar geleden, begon het Holoceen, het huidige geologisch tijdvak. Het klimaat warmde geleidelijk op tot de huidige temperaturen en de bodems raakten begroeid. Hierdoor kwam aan het verstuiven van zand een voorlopig einde. Doordat er veel minder smeltwater werd afgevoerd, verloren veel van de kleinere beekdalen in het gebied hun afwatering. De Oude Leij echter bleef nog steeds een belangrijke watervoerende beek.

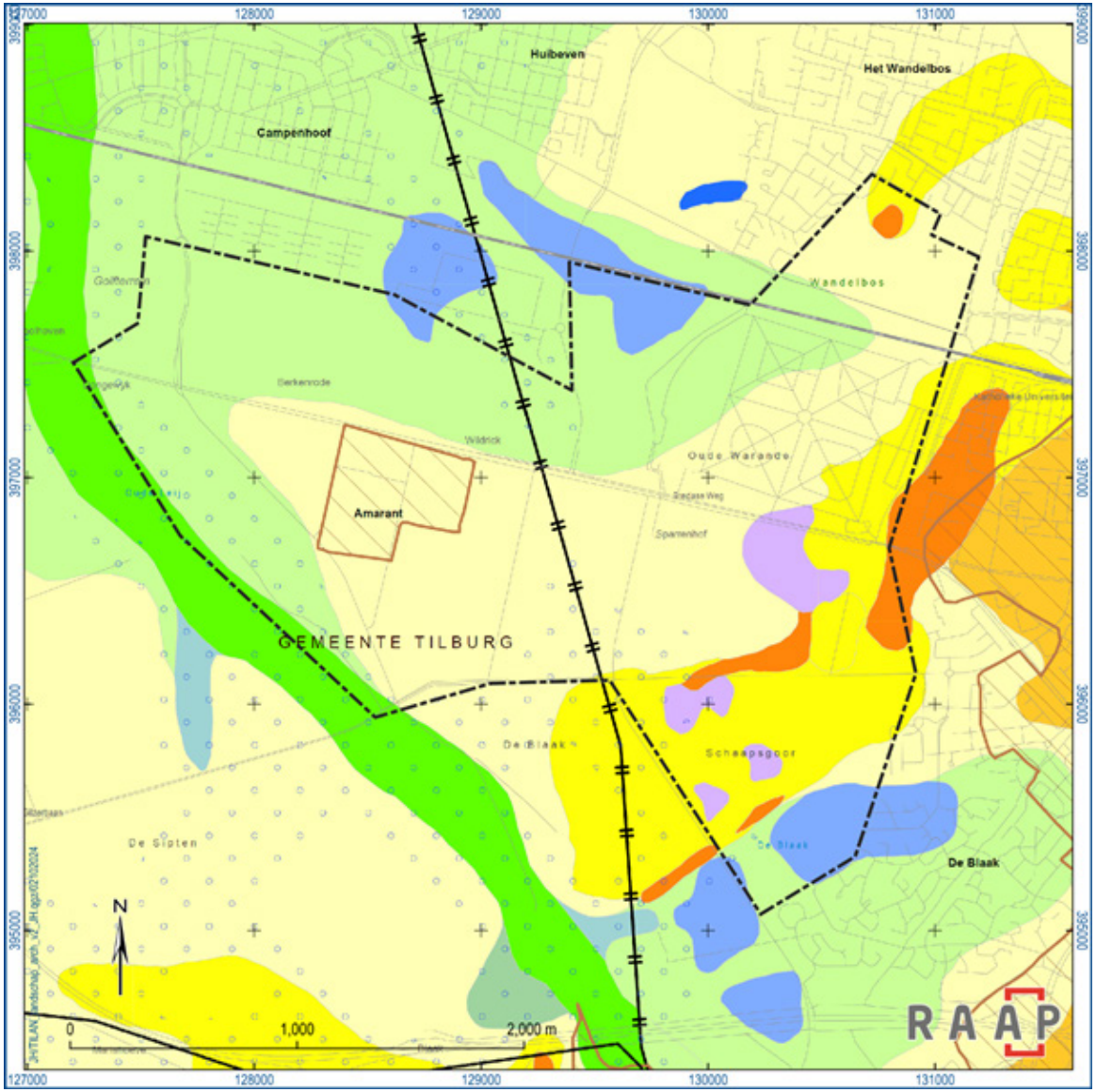
Al tijdens het laatste deel van het Pleistoceen zal het gebied door de mens zijn bezocht, maar concrete aanwijzingen hiervoor zijn schaars. Over de menselijke aanwezigheid na de laatste ijstijd is meer bekend. Als vestigingslocaties waren vooral de hellingen van dekzandruggen, beekdalen en verhogingen rond vennen, die bescherming boden tegen de overheersende westenwind, geliefd. In de directe omgeving, op de hogere zandgronden, werd op elanden, oerrunderen, wilde zwijnen, edelherten en reeën gejaagd. In de beekdalen was visvangst mogelijk, evenals de jacht op watervogels. In de bossen werden eetbare zaden en vruchten verzameld. Deze archeologische perioden worden de midden- en nieuwe steentijd genoemd. De economie was vooral gebaseerd op een seizoensgebonden migrerend nederzettingssysteem: bij uitputting van de omgeving trok men naar elders. Daarom leefde men in relatief kleine territoria met een basiskamp en een aantal verspreid gelegen tijdelijke kampen, ingericht op het vergaren van specifiek voedsel.

Rivier in zandduinengebied in Noord-Saskatchewan (Canada).

Dat voor de mens het beekdal van de Oude Leij belangrijk was blijkt wel uit het feit dat de weinige vondsten uit de steentijd die in de omgeving zijn gedaan, alle in het beekdal zijn gedaan. Het gaat hier dan om onder meer een vuurstenen werktuig (een zogenaamde kling) en vuursteenafval, wat erop wijst dat in de omgeving vuurstenen werktuigen zijn vervaardigd. Omstreeks het begin van de nieuwe steentijd (ook wel neolithicum genoemd, ca. 5300 voor Christus) ging de mens geleidelijk over op de landbouw. Uit deze periode, en de daaropvolgende Bronstijd, zijn in de omgeving van Tilburg weinig archeologische vindplaatsen bekend. Dat wil echter niet zeggen dat ze er niet geweest zijn. Voor menselijke aanwezigheid tijdens de ijzertijd zijn echter wel duidelijke aanwijzingen. In het Wandelbos is op satellietbeelden namelijk te zien dat er kleine akkertjes waren, van elkaar gescheiden door lage walletjes. Deze akkertjes worden ook wel raatakkers of Celtic fields genoemd en zijn hier ongeveer 40 bij 40 meter; afmetingen die typerend zijn voor dergelijke akkers.

Van Celtic fields is bekend dat ze dikwijls in de directe omgeving van de nederzettingen lagen. Het gaat dan om verspreid liggende groepen boerderijen (maximaal drie) omgeven door kleine, hoofdzakelijk vierkante akkers. De boerderijen, waar mensen en vee onder één dak leefden, werden elke generatie herbouwd. De palen stonden namelijk in het zand en rotten makkelijk weg.

legenda

paleogeografie

- rug / plateau
- landduincomplex
- hoge landduin
- uitblazingslaagte

(landduinen)

- welving / dalflank
- vlakte
- droge depressie
- moeras
- ven

(depressie)

- dalvormige laagte
- dalvlakte
- beekdal (Holoceen)

(dal)

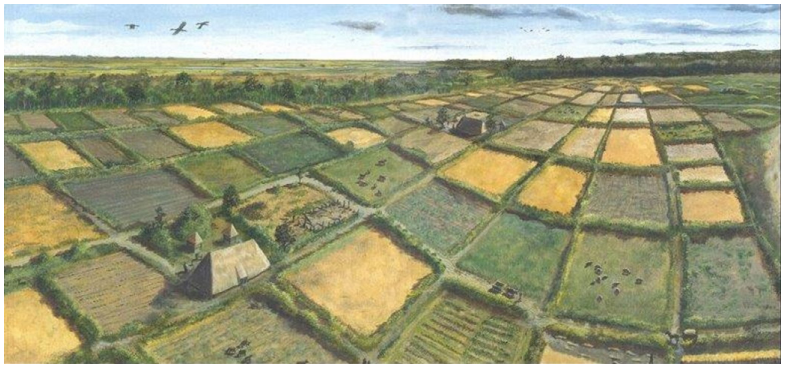
bodemkundige toevoeging

- enkeerdgrond
- leem binnen 120 cm -Mv
- grind binnen 120 cm -Mv

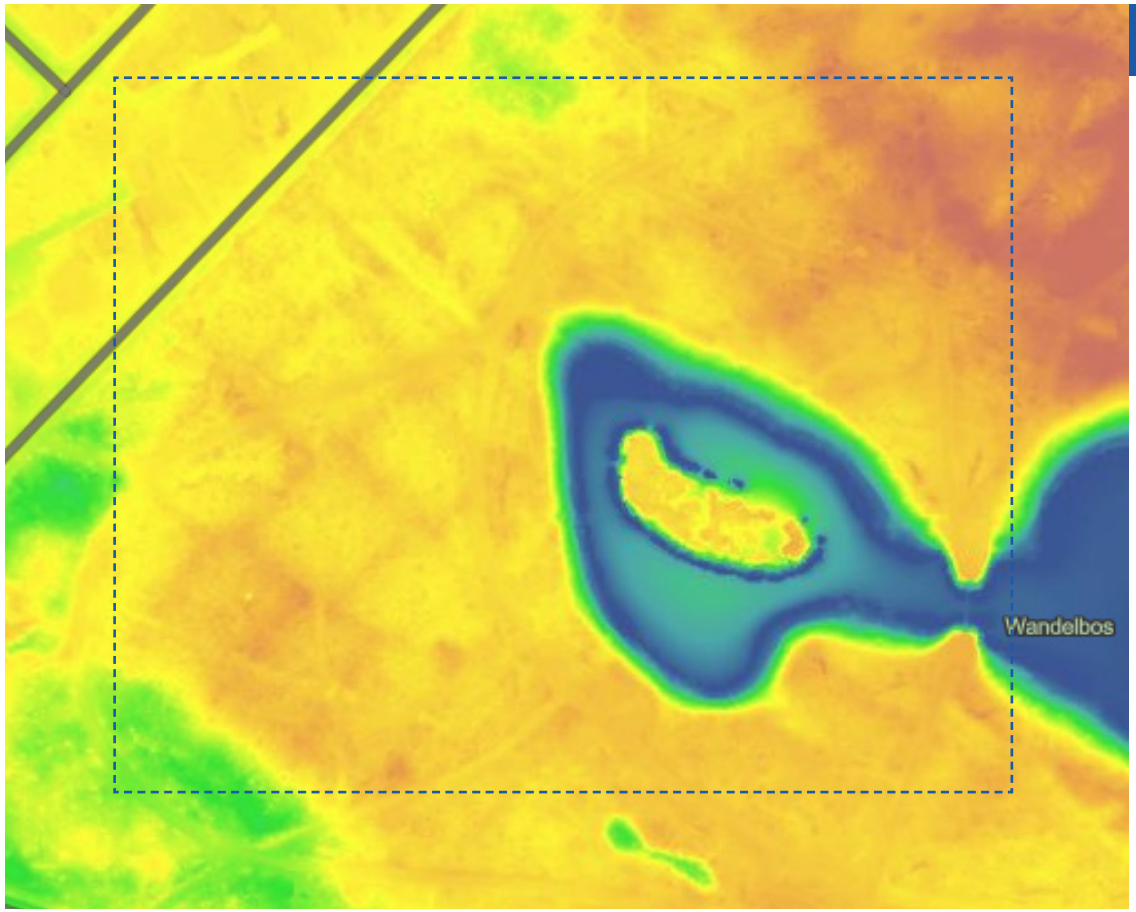
overig

- geologische breuk
- gemeentegrens
- grens onderzoeksgebied

Het plangebied op een uitsnede uit de paleogeografische basiskaart regio Tilburg.

Reconstructietekening van raatakkers (bron: oermuseumdrenthe.nl).

Raatakkers in het Wandelbos op de hoogtefoto. De vierkante omwalde akkers ten westen en noorden van de vijver zijn hierop goed herkenbaar (bron: AHN).

2 Middeleeuwen – 1700

2.1 Natuur of cultuur?

2.1.1 Heidelandschappen in Zuid-Nederland

Het overgrote deel van het huidige Stadsbos013 ontwikkelde zich in de late middeleeuwen onder invloed van de hout- en strooiselwinning door de alsmaar toenemende bevolking tot een open heidelandschap. Deze heide is het klassieke landschapsbeeld zoals dat uit de nieuwe tijd bekend is.

Tegenwoordig worden heidegebieden als natuurlijke landschappen gezien. Ze zijn echter het product van menselijk gebruik. Het waren halfnatuurlijke landschappen die ontstaan zijn doordat ze vanaf de volle middeleeuwen steeds intensiever gebruikt werden. Na de Romeinse tijd zullen deze gebieden nog redelijk dicht met bos begroeid zijn geweest. Over hoe dicht deze bossen waren wordt in de wetenschap nog gediscussieerd. Deze dichtheid zal hebben samengehangen met de intensiviteit van bewoning in het gebied, zo zullen de bossen zich na de Romeinse tijd grotendeels hebben hersteld door de lage bevolkingsaantellen. De oude raatakkers in het huidige Wandelbos waren verlaten en niet meer herkenbaar. Toen de bevolking tijdens de vroege middeleeuwen weer toenam, ontstond er een afwisseling tussen dichtbegroeide stukken met oude bomen, struwelen en stukken heide die allemaal in meer of mindere mate werden benut door de bewoners van de omliggende gemeenschappen.

De heide bij Goirle in vroeger dagen. Voor de grote ontginningen van de 19e eeuw zal het gebied waar nu Stadsbos013 ligt er vergelijkbaar hebben uitgezien (bron: Regionaal Archief Tilburg).

In de volle en late middeleeuwen vonden er in het hertogdom Brabant, waar de omgeving van Tilburg deel van uitmaakte, grootschalige ontginningen plaats. Deze ontginningen waren onder meer het gevolg van de stedelijke groei in het hertogdom en de groeiende vraag naar voedsel, maar zeker in de late middeleeuwen ook van de behoefte aan ruwe grondstoffen zoals wol. Daarnaast leidde de economische groei binnen en de organisatiestructuur van het hertogdom tot het ontstaan van een elite die de middelen bezat om grote ontginningswerken te financieren. In Tilburg ging het onder meer om de geestelijken van de abdij van Tongerlo en de lokale adel, de Giselberten.[1] In deze periode ontstonden de grote open akkercomplexen die zo kenmerkend waren voor het Brabantse landschap. De gronden die niet geschikt waren voor ontginning, meestal heide- of broekgebieden, ontliepen de dans en werden niet omgezet in intensief gebruikt bouwland. Zoals gezegd betekende dat niet dat deze gebieden geen economisch nut hadden in deze volmiddeleeuwse periode van groei. In tegenstelling tot de zeer natte en vrijwel ontoegankelijke broekgebieden waren grote delen van de heide vanwege hun bodemgesteldheid relatief goed begaanbaar.

De voortdurende vraag naar hout en de beweiding door vee leidden ertoe dat het halfopen parklandschap van heide en bos gedurende de late middeleeuwen steeds verder degenereerde tot een vrijwel geheel open landschap met een zeer schrale ondergrond waar alleen nog maar heidestruiken groeiden: Struikheide (Calluna vulgaris) op de droge delen en Dopheide (Erica tetralix) op de nattere stukken. Het ontstaan van de grote open heide is daarmee grotendeels het gevolg van intensivering van landgebruik als agrarisch-economische strategie vanaf de late middeleeuwen. Het verdwijnen van het vroegere boomrijke landschap ging in zo'n hard tempo dat het ook voor tijdgenoten waarneembaar was.

In de late middeleeuwen werden de woeste gronden in veel gevallen door de landsheer aan de gemeenschappen in gebruik uitgegeven. Daarmee werden de heidegebieden gemeenschappelijk bezit (gemene gronden of gemeinten). De hertog bezat ze eerder als ‘koninklijk recht’. Doordat het aftakelen van de heidegebieden binnen een mensenleven waarneembaar was, werd het gebruik van de gronden steeds meer aan regels gebonden. Hiermee trachtte men te voorkomen dat de gebieden volledig uitgeput raakten. Naast het verlies aan bruikbare gronden leverde het overmatige gebruik van de heide namelijk ook nog een groot gevaar op voor de open akkercomplexen aan de rand van de dorpen.

2.2 De heide gaat stuiven

2.2.1 Mest

Voor de bemesting van die grote akkercomplexen bij de dorpen was men afhankelijk van een systeem waarbij de boeren organisch materiaal wonnen en vermengden met stalmest om zo een vruchtbaar mengsel te krijgen. Aanvankelijk werd hiervoor maaisel gebruikt, maar voor een nog hogere opbrengst werden ook de minerale delen meegestoken: het plaggensteken Dit mengsel werd vervolgens over de akkers verspreid. Door de aarde die in de heideplaggen aanwezig was lag het maaiveld in de daaropvolgende eeuwen in het uiterste geval meer dan een meter hoger dan ervoor. Door het belang van dit systeem waren de heidegronden onmisbaar onderdeel van de landbouw. Vermoedelijk is dit ook de reden dat grote delen van de uitgestrekte heidegebieden nooit in cultuur zijn gebracht. Het steken van de plaggen bracht echter wel een groot probleem met zich mee. Door het steken van de plaggen werd de grond namelijk steeds minder vruchtbaar. Hierdoor kwam na verloop van tijd in grote gebieden de minerale onderlaag aan het oppervlak liggen. Bij deze ontwikkeling speelden ook overbegrazing en het uitwaaieren van bundels karrensporen een rol. Onder invloed van de zuidwesterwind kon dit zand gaan stuiven en op die manier ontstonden er grote complexen met stuifduinen. Als gevolg van de overheersende windrichting waren deze complexen vooral in het oostelijke deel van Stadsbos013 aanwezig en deels nog altijd herkenbaar in het reliëf.

2.2.2 Stop het stuiven

Doordat de stuifduincomplexen met de overheersende windrichting mee bewogen en de open akkers zich ten oosten van de heide bevonden, liepen deze in toenemende mate het gevaar om overstoven te raken. Om dit probleem te lijf te gaan, moest men het stuivende zand vastleggen. Dit gebeurde onder meer door het aanplanten van bomen die met hun wortels het zand vasthielden en door het aanleggen van stuizandvangers. Dit waren wallen van soms honderden meters lang die haaks op de verschillende windrichtingen lagen en het stuivende zand tegenhielden. Veel van deze wallen zijn tegenwoordig niet meer duidelijk herkenbaar omdat ze ondergestoven zijn geraakt. In het onderzoeksgebied is op twee locaties een relatief groot aantal wallen aanwezig die kriskras door elkaar heen liggen. De precieze functie van deze wallen is niet duidelijk. Mogelijk gaat het hier om stuifzandvangers die niet geheel ondergestoven zijn geraakt. Wanneer men precies is begonnen met het bebossen van de stuifduinen is niet te achterhalen. Op de oudste betrouwbare kaart van het gebied, die van Zijnen (1760), zijn in ieder geval delen van de stuifduincomplexen bebost. Omdat de stuifduincomplexen in de 16e en 17e eeuw hun grootste omvang bereikten is het goed mogelijk dat de bossen in die periode zijn aangeplant.

2.3 Een gebruikslandschap

2.3.1 Karrensporen

De openheid van de woeste gronden maakte ze uitermate geschikt als zones om doorheen te trekken. De verschillende bewoningskernen lagen immers als eilanden verspreid tussen een uitgestrekte zee van heide. Wanneer de ondergrond maar droog genoeg was ontstonden er tussen de cultuureilanden brede bundels vlechtende karrensporen. Deze brede “vervoerszones” lagen niet vast zoals huidige verharde wegen, maar bewogen zich op een natuurlijke manier over de hoger gelegen plekken in het landschap. Wanneer een karrenspoor te diep uitgesleten of te modderig was geworden om doorheen te rijden, sleet men direct ernaast een nieuw spoor uit. Dit fenomeen herhaalde zich steeds opnieuw waardoor zeer brede zones ontstonden met sporen die in meer of mindere mate in gebruik waren. Het kenmerkende reliëf dat hierdoor ontstond is op enkele locaties in het onderzoeksgebied nog altijd te herkennen, zoals aan weerszijden van de Gilzerbaan en het Reuselpad. Het toont aan welke gebieden het meest voor vervoer per kar geschikt waren en ook welke verbindingen het meest bereisd werden. In dit geval waren dit voornamelijk de oost-westroute tussen Tilburg en Breda en het traject Tilburg – Gilze. De slechte begaanbaarheid van karrensporen in de winter en het ongemak van de reis leidde ertoe dat men in de 17e en 18e eeuw doorgaande verharde wegen ging aanleggen, zoals de Bredaseweg. Uitgezonderd voor het zeer lokale verkeer werden de karrensporen vanaf het moment dat er een verharde weg lag niet meer voor vervoer gebruikt. Daardoor bleven ze vanaf dat moment als restant in het landschap achter. Wanneer de route toch van belang bleef, werd er een nieuwe verbeterde weg tussen de bestaande sporen gelegd.

2.3.2 Beweiding

Naast menselijk verkeer trokken er ook grote kuddes vee over de heide. Onder toezicht van herders ofwel schepers lieten de boeren die rondom de heide woonden hun schapen, varkens en magere heidekoeien grazen op de woeste gronden. Door de opkomst van de lakenweverij in Vlaanderen en Brabant gedurende de late middeleeuwen werd het houden van grote kuddes schapen en het verhandelen van hun wol zeer lucratief. Alhoewel de wol van Kempische heideschapen van mindere kwaliteit was dan die van de Engelse en Schotse schapen, bracht deze genoeg op in de Vlaamse en Brabantse lakensteden. Het rondtrekken van de enorme kuddes schapen leidde zoals gezegd tot de verschraling van de heide en het ontstaan van zandverstuivingen. De invloed van deze activiteit op het landschap was dus groot. De heide bleef hierdoor ook open, want opschietende boompjes kregen geen kans. Het belang van de beweiding door schapen is nog altijd te herkennen aan de veldnamen die aan elementen in het open landschap werden gegeven. Denk bijvoorbeeld aan de Schaapsgoor, een ven waar de kudde vermoedelijk kon drinken of gewassen werd. Daarnaast waren er de Schaapsdijk en Schepersdijk die door de herders en hun kudde werden gebruikt op hun tocht van de schaapskooien naar de heide.

Schapenbeweiding op de heide bij Oisterwijk (bron: Regionaal Archief Tilburg).

2.3.3 Turf-, zand- en leemwinning

Omdat de heide bezit van het dorpsbestuur was en de inwoners gebruiksrechten op die heide hadden, was het ook een perfecte locatie om turf, zand en leem te winnen. Los van het feit dat deze grondstoffen misschien niet in de directe omgeving van het eigen erf aanwezig waren, waren die landbouwgronden te waardevol om op te offeren aan het winnen van leem en zand. Dit gold niet voor de heide, die was er immers in overvloed. Niet alle plekken op de heide waren even geschikt voor het winnen van turf, zand en leem. Turf werd voornamelijk gewonnen uit specifieke vennen waarin laagveen was ontstaan, of in het beekdal. Dit was ook het geval in het beekdal van de Oude Leij/Donge tussen Riel en de Gilzerbaan.[2] De turf die uit dit soort vennen kwam was

vaak van een inferieure kwaliteit en werd voornamelijk gebruikt als lichte aanmaakturf. De toponiemen bleek, blaak en brand duiden op vennen die werden gebruikt voor de winning van deze lichte turf.[3] Binnen het onderzoeksgebied ging het hier dus in ieder geval om de Wittenbrand en de Blaak. Door de ontwatering en ontginning van de betreffende vennen in de 20e eeuw zijn er geen duidelijke sporen van deze turfwinning meer te herkennen in het gebied.

Dit geldt niet voor de sporen die de winning van zand en leem achterliet. Op een aantal plekken in het onderzoeksgebied zijn nog altijd uitgestrekte zandwinnings- en leemkuilen te vinden, ondanks dat deze verscholen gaan tussen de bomen. Onder meer direct ten noorden en ten zuiden van de Gilzerbaan zijn afgravingen te vinden. Het is lastig om in te schatten hoe oud deze kuilen precies zijn. De aanwezigheid van een pannenfabriek aan de Bredaseweg aan het begin van de 19e eeuw lijkt erop te duiden dat de winningskuilen ook uit die periode dateren. De winlocaties kunnen echter ook al eeuwen langer bekend zijn geweest en ertoe geleid hebben dat de keuze voor de het bouwen van een pannenfabriek op de betreffende plek viel.

2.3.4 Productie van voedsel, gebruiksvoorwerpen en grondstoffen

Niet alleen de ondergrond van de heide had economisch nut. Ook de begroeiing van de heide werd gebruikt, bijvoorbeeld voor het maken van bezems van heidestruiken. Daarnaast groeide er in de natte zones van de heide gagel. Dit kruid werd geplukt omdat het als ingrediënt diende bij de bereiding van bier. Op de bloeiende heide waren ook grote aantallen bijenkorven aanwezig die voorzagen in de vraag naar honing.[4]

2.3.5 Jacht en visvangst

Het natuurlijke karakter en de openheid van de heide maakte het gebied tevens geschikt voor de jacht op dieren die zich in die omstandigheden thuis voelen, zoals watervogels. Toen de hertog de woeste gronden tijdens de hoge middeleeuwen als gemeenschappelijk bezit uitgaf, viel daar niet het recht om te jagen onder. Dit recht was namelijk voorbehouden aan de adel en werd dan ook duur verpacht. Het jachtrecht op de heide was in handen van de opeenvolgende heren van Tilburg. Er werd sterk op stroperij gecontroleerd. In het archief van de heerlijkheid Tilburg en Goirle zijn akten te vinden waarin de heer van Tilburg oppassers aanstelt die op zijn ‘waranden, wildbaanen, en vischerijen’ moesten letten.[5] Of de wildbanen en visserijen een onderdeel waren van de Oude Warande, of op een andere plek in de omgeving lagen, is niet geheel duidelijk.
Naast de jacht speelde mogelijk ook de visvangst/-kwekerij een rol in het onderzoeksgebied. Het is bekend dat sommige relatief vruchtbare vennen in de middeleeuwen werden gebruikt voor het kweken en opslaan van vis. Die at men op vrijdag, ter vervanging van vlees. De vennen waarin de vis gekweekt werd heetten weijers. Deze moesten niet te diep zijn en werden dan ook ingericht in de bovenloop van kleine beken. Men koos daarvoor plaatsen waar het beekdal van nature breed was en zoveel mogelijk een afsluitbare kom vormde. Om ervoor te zorgen dat de waterstanden in de weijer te reguleren waren, legde men ook dammen, sluisjes en stuwtjes aan. Daarnaast werd de bestaande beek omgeleid, eveneens om de waterstanden beter te kunnen reguleren. Direct ten noordwesten van de Oude Warande lag en ligt nog altijd een grote driehoekige laagte die exact aan deze beschrijving voldoet. Mogelijk gaat het dan ook om de restanten van een middeleeuwse weijer die voor de visteelt werd gebruikt. Het zou kunnen dat het bij de ‘vischerijen’ die in de bovengenoemde 18e-eeuwse akten worden genoemd om deze weijer gaat.[6] Dat men in deze akten doelt op de vijver die in de warande ligt, is echter ook een mogelijkheid. Voor het begin van de 18e eeuw werd het gebied, dat op de kaart van Zijnen ‘Oude Leij’ heet, ontgonnen als beekdal. De ligging midden op de heide, zonder omringende ontginningen, bleef karakteristiek.

3 18e en 19e eeuw

3.1 Kaarsrecht over de heide

3.1.1 De oude wegen

Al eeuwenlang liepen over de heide in het onderzoeksgebied langeafstandsroutes. Zoals hierboven beschreven ging het om bundels karrensporen. Deze volgden steeds de meest gunstige weg over de heide die, onder invloed van de seizoenen, kon veranderen. Wanneer deze routes een beekdal passeerden concentreerden de sporenbundels zich vaak op één punt: een voorde. Dit was een plek waar de omstandigheden het best waren om het zeer natte terrein over te steken. In tegenstelling tot de karrensporen verschoven deze voordes nauwelijks en waren ze vaak de enige mogelijk tot oversteken in de wijde omtrek. Hierdoor waren ze honderden jaren of langer in gebruik. In het onderzoeksgebied waren twee belangrijke voordes aanwezig: die bij de Maasbrug en die waar de Gilzerbaan de Oude Leij kruist. Beide voordes en bijbehorende routes hebben een zeer oude oorsprong die op basis van schriftelijke bronnen sowieso in de late middeleeuwen te plaatsen is.[7] Vanwege het feit dat voordes zich niet verplaatsten is de kans echter groot dat het hier om prehistorische landschapselementen gaat. Aanvankelijk zullen deze twee belangrijke routes zich slingerend door het heidelandschap hebben bewogen. Daardoor waren ze, net als de andere routes van karrensporen in het onderzoeksgebied, oncomfortabel en slecht te bereizen. Aan het einde van de 17e eeuw kwam hier verandering in.

3.1.2 De aanleg van de Bredaseweg

Rond 1700 werd er een nieuwe weg tussen Tilburg en Hulten aangelegd. Deze weg volgde grofweg het tracé van de oude karrensporen maar was kaarsrecht en de bermen waren aan beide zijdes beplant met bomen.[8] De weg kreeg daardoor de naam Hultense Dreef. Deze laan is duidelijk te herkennen op de kaart van Zijnen en doorsneed een volledig open gebied. De laanbomen zullen dus geen overbodige luxe zijn geweest op het heetst van de dag. Het tracé van deze weg werd bepaald door de voorde bij de Maasbrug en de aantakking op de al bestaande Berkdijk die vanuit Korvel kwam. Met de aanleg van een lange kaarsrechte dreef en een als gevolg daarvan verbeterde verbinding tussen Tilburg en Breda startte voor de grote stille heide de 18e eeuw. In de volgende jaren zou de basis worden gelegd van het landgoederenlandschap ten westen van Tilburg en daarmee van de volledige transformatie van het gebied.

3.2 Een ‘heerlijk’ landschap – aanleg van de Warande

3.2.1 Willem VIII van Hessen-Kassel

In 1710 kocht Willem VIII van Hessen-Kassel (1682-1760), landgraaf van Hessen-Kessel en petekind van koning-stadhouder Willem III, de heerlijkheid Tilburg met het kasteel. Willem VIII was net als zijn oudere broer Karl (1680-1702) in krijgsdienst van de Republiek, en daardoor actief in de Nederlanden. Het relatief bescheiden kasteeltje in Tilburg, dat tot 1859 in de buurtschap Hasselt stond, werd in de 15e eeuw gebouwd als adellijke woning voor de familie Back. Met de koop van het kasteel kreeg de Duitse landgraaf eveneens de heerlijkheid van Tilburg en Goirle ter waarde van 127.500 gulden in handen. Van Hessen-Kassel was naast heer van Tilburg en Goirle ook gouverneur van Breda en Maastricht en verbleef weinig in zijn heerlijkheid. Toch gaf hij in 1712 de opdracht voor de aanleg van een stuk tuinkunst dat tot op de dag van vandaag zijn stempel op het westen van de stad drukt. Op 5 maart 1712 verzocht hij bij monde van zijn rentmeester de drost en schepenen van Tilburg om een stuk heide van 600 roeden te mogen ontginnen ten noorden van de Hultense Dreef (nu Bredaseweg). Hij zou het gebied gaan gebruiken ‘tot desselfs playsier en gebruyk’. Zijn verzoek werd ingewilligd en een groot deel van de heide ten westen van Tilburg werd van het dorpsbezit afgescheiden. Vanwege het feit dat drost en schepenen de gemene gronden zonder toestemming van de Staten-Generaal verkochten, kreeg de bevolking wiens bedrijfsvoering afhankelijk was van het gebruik van de heide, geen vergoeding. Dit zette kwaad bloed.

3.2.2 18e-eeuwse tuinkunst

Van Hessen-Kassel zette zijn plannen voor het terrein onverminderd voort en liet datzelfde jaar nog een ontwerp maken voor een groot wandelpark in barokstijl zoals die ook te vinden was in de tuinen bij het paleis van Versailles bij Parijs, de Warande. Alhoewel de naam Warande suggereerd dat het om een jachtterrein ging, lijkt de hoeveelheid aan paden eerder te wijzen op een wandelbos. Dit soort zeer rationeel ingerichte parken waren hoogstandjes van de Franse tuinkunst en in de 18e eeuw zeer populair. Voornamelijk adellijke individuen lieten zich voor de aanleg van hun landgoederen inspireren door de

Het onderzoeksgebied op de kaart van Diederik van Zijnen, 1760 (bron: Regionaal Archief Tilburg).

Portret van Landgraaf Willem VIII van Hessen-Kassel naar een portret van Johann Heinrich d. Ä. Tischbein uit 1752-1753 (Bron: Hessen Kassel Heritage).

De vroegst bekende afbeelding van de Oude Warande op de Kaart van Zijnen uit 1760 (Bron: 20e-eeuwse ingekleurde replica uit het Regionaal Archief Tilburg).

tuinstijl die door de tuinarchitect Andre le Notre van Lodewijk XIV gepopulariseerd werd. Alhoewel de stijl vooral tijdens de 17e en 18e eeuw uitgewerkt werd en opbloeide, vond hij zijn oorsprong in de Perzische en middeleeuwse tuinkunst. Het streven was het bezweren van de gevaarlijke en grillige natuur door het dwingen van wegen, planten, bomen en andere elementen in een zeer strenge geometrie. Een van de meest gebruikte vormen van dergelijke ontwerpen was het zogenaamde sterrenbos. Deze bossen leenden zich vanwege hun radiale structuur goed voor de jacht. Ook de Oude Warande is zo'n sterrenbos.

De hoofdstructuur wordt in dit geval gevormd door een stervormig net van paden. De vierkante opzet van het bos wordt hierbij loodrecht en diagonaal doorsneden door acht paden. Deze paden komen samen op een brandpunt in het midden van het bos waardoor een stervorm ontstaat die vanuit het middelpunt zeer goed te beleven is. Kenmerkend voor de Oude Warande is dat men er naast deze stervorm ook nog voor heeft gekozen om de ontstane kwadranten nogmaals diagonaal te doorsnijden waardoor het vierkante grondplan wordt opgedeeld in 16 driehoeken van gelijke grootte. Binnen de vier kwadranten liet Willem van Hessen-Kassel vervolgens nog vier rondlopende paden in de vorm van een geometrische figuur aanleggen: een cirkel, een vierkant, een achthoek en een ruit. In het midden van de stervorm en binnen het vierkant en de achthoek waren ronde open ruimtes aanwezig. Exact in het midden van de padenster stond een solitaire boom.

Ondanks het geometrische karakter van het padenstelsel moet het voor de wandelaar een afwisselende aanblik hebben geboden door de afwisseling van geometrische vormen in de kwadranten. De wegen werden omzoomd door laanbomen en in de bosvakken daartussen stond aanvankelijk vermoedelijk een mengsel van relatief lage loofbomen dicht op elkaar. Deze bomen waren hierdoor in concurrentie met elkaar en vormden daardoor een zeer dicht bos. Het is niet duidelijk of het bos in de Oude Warande vrij mocht groeien of dat het hier om een *Bois Taillis* ging.[9] Dit waren bossen waarvan de vakken een voor een eens per jaar tot op de grond werden gekapt waardoor de bomen relatief laag bleven maar er geen gehele kaalslag plaatsvond, een vorm van hakhoutbos dus. Voordeel hiervan was dat de bossen jong bleven. Het feit dat de begroeiing in de bosvakken op de kaart van Zijnen lager is dan die van de lanen lijkt te suggereren dat het hier inderdaad om een dergelijk hakhoutbos ging.

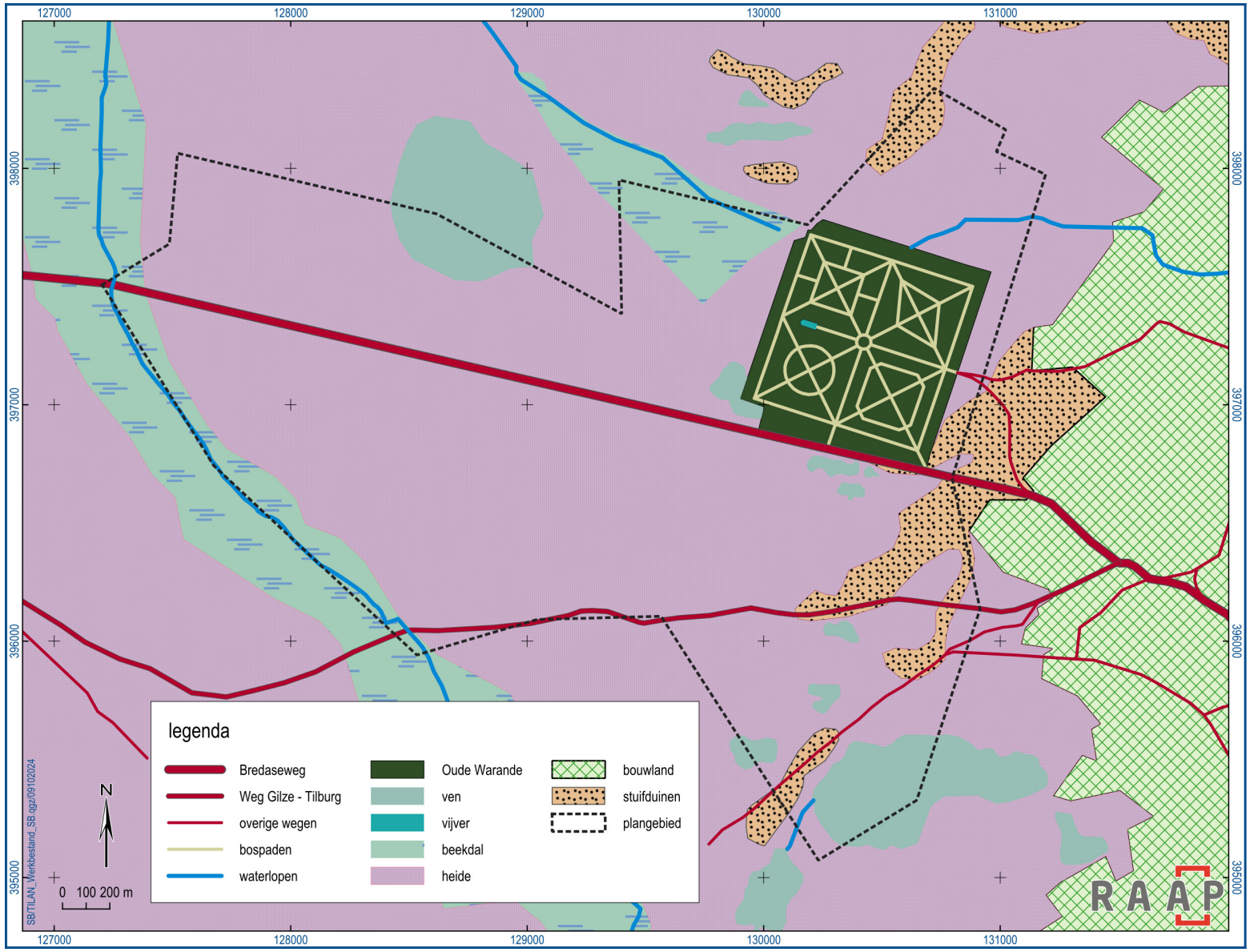
De vijver in de Warande (foto: RAAP).

De Oude Warande had nog enkele opvallende kenmerken. Zo lag het park niet evenwijdig aan de Bredaseweg. Dit kwam omdat Van Hessen-Kassel het park niet liet oriënteren op die weg maar op de toren van de Heikesekerk. De oost-west georiënteerde as werd dan ook de Torenlaan genoemd. Door de uitbreiding van de stad in de 20e eeuw is deze unieke zichtrelatie helaas verloren gegaan. Ten slotte werd er aan de westzijde van dezelfde as nog een vijver aangelegd. Dertig voermannen hielpen bij het graven van deze vijver en werden hiervoor beloond met jenever en een fooi. Het exacte doel van deze vijver is niet duidelijk. Mogelijk ging het enkel om de schoonheid en volledigheid van het park maar wanneer er in de Oude Warande gejaagd werd, kon de vijver ook als drinkplaats voor het wild of als visvijver dienen. Parken in deze barokstijl werden doorgaans gekenmerkt door een groot aantal beelden en andere stenen parkelementen. Het is niet duidelijk of dergelijke beelden ook ooit in de Oude Warande hebben gestaan.

3.2.3 Verzet

Omdat het terrein waarop de Oude Warande werd aangelegd op ongeoorloofde wijze aan het publieke gebruik was onttrokken had het park te lijden onder moedwillige vernielingen door lokale bewoners. De drost en schepenen vaardigden bijvoorbeeld sancties uit vanwege het vernielen van houtgewassen en andere beplanting in de warande. Ook de door Van Hessen-Kassel aangestelde hovenier werd bedreigd, mogelijk vanwege zijn positie als toezichthouder op de warande. Nadat Willem VIII van Hessen-Kassel zijn heerlijkheid van de hand deed en deze in het bezit kwam van Gijsbertus Steenbergensis, graaf van Hogendorp, nam dit verzet niet af, in tegenstelling. Graaf van Hogendorp trachtte in 1757 het gebied dat onder de warande viel uit te breiden in de richting van Hulten. Hij slaagde hierin en voegde aan de noord-, oost- en westzijde bossen toe. Nadat hij zes jaar later opnieuw een stuk heide afbakende om aan zijn bezit toe te voegen leidde dit tot sterk verzet vanuit die Tilburgse bevolking die het inmiddels zat was dat de heer steeds grotere delen van hun gemeenschappelijk bezit ongeoorloofd afsnoepte.

Een met schoppen en zeisen bewapende groep trok naar de heide om verhaal te komen halen. Vervolgens dienden enkelen van hen een officieel protest in bij de Staten-Generaal tegen het doorlopende wegschenken van de gemeenschappelijke gronden door de schepenen zonder toestemming van de ingezetenen. Uiteindelijk werd beslist dat zij in hun recht stonden en dat in het vervolg verboden werd om de gronden zonder toestemming van de hand te doen. De inmiddels toegeëigende delen van de warande bleven in eigendom van Steenbergensis, maar deze moest wel een vergoeding betalen aan de gemeenschap van wie de gronden waren ontvreemd. Deze afkoopsom was echter een schijntje vergeleken met de kosten die een geoorloofde koop zou hebben gekost. Ook de zoon van Gijsbertus, Diederik Johan van Hogendorp, wist de Oude Warande aan het begin van de 19e eeuw nog uit te breiden. Dit maal wel op een legale manier.

Schematische weergave van het landschap in het onderzoeksgebied in 1712.

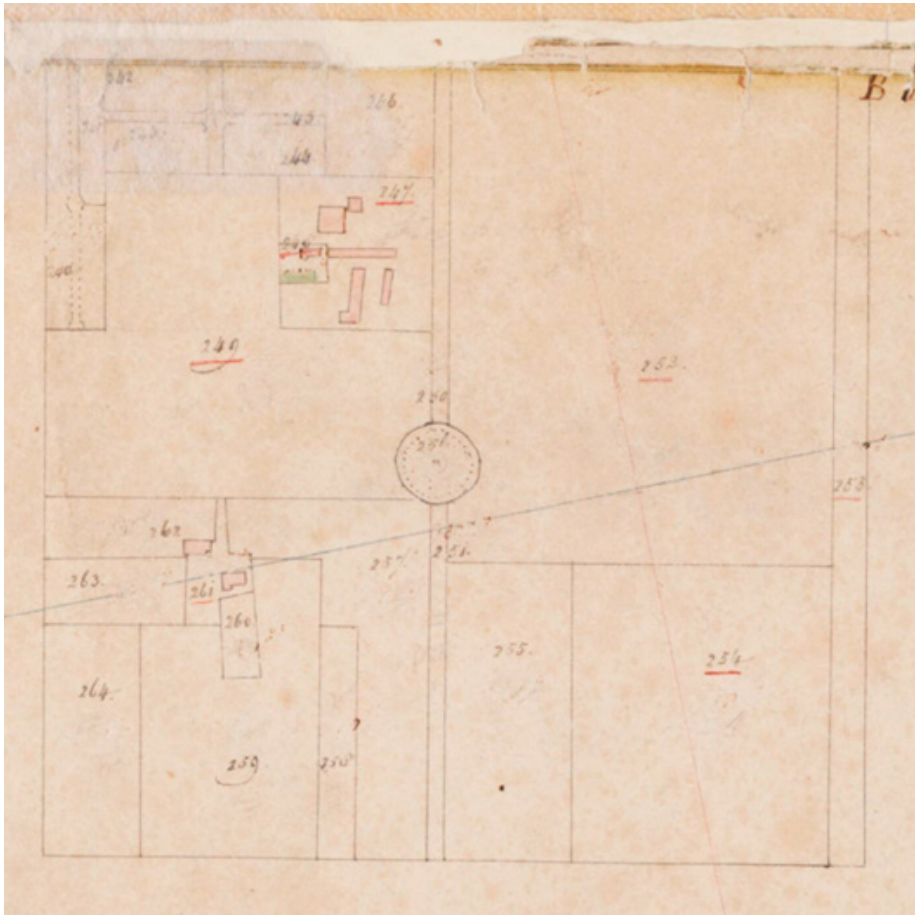
3.3 Geboorte van de industrie

1.1.1 Pannenbakkerij aan de Bredaseweg

In het kader van het nationale wegenplan van koning Willem I werd er een weg gepland tussen Vlissingen en 's-Hertogenbosch.[10] Aanvankelijk zou Tilburg niet aan deze weg liggen, maar na gemeentelijk protest werd voor de nieuwe weg het tracé van de 17e-eeuwse weg van Hulten naar Tilburg gekozen (Hultense Dreef). In 1825 werd Tilburg bereikt en de Hultense Dreef heette vanaf toen Bredaseweg. Aan deze nieuwe weg lag reeds voor 1830 een steenbakkerij, midden op de open heide en een uur ten westen van Tilburg. In 1832 was deze fabriek in handen van J. Charles van Dam. Waarschijnlijk speelde de aanwezigheid van leem in de ondergrond een rol in de keuze voor deze locatie. Op de heide werd al eeuwen leem gewonnen en ten zuiden van het voormalige fabriekscomplex zijn nog altijd leemkuilen te vinden die vermoedelijk samenhangen met de activiteiten van de betreffende pannenbakkerij.

Rondom het complex liet Van Dam een ontginning aanleggen die bestond uit bouw- en weiland, bossen en tuinen. In deze bossen waren padenstelsels aanwezig waarvan nog restanten te herkennen zijn direct ten noorden van Hospice De Sporen. Het gaat daarbij om de oudste restanten van parkaanleg in Stadsbos013, op de Oude Warande na. Deze eerste grote ontginning op de heide had een geometrische opzet. Het ging om een volmaakt vierkant dat door een kruisvormig lanenstelsel was opgedeeld in vier gelijke parten. In het midden van dit kruis lag een ronde waterpoel met daaromheen een cirkel van bomen. De steenfabriek, bijbehorende woning met vijver, tuin en bossen lagen in het noordwestelijke kwadrant. In het zuidwestelijke kwadrant bevond zich de boerderij en in het oostelijke deel van de ontginning lagen de bouwlanden. De ontginning werd van de omringende heide gescheiden door een windsingel van laanbomen.

Kort na 1832 kwam de steenbakkerij in handen van kroonprins Willem, die vanaf 1840 als Willem II koning van Nederland was. Dit was zijn eerste grote aankoop binnen het huidige Stadsbos013. Hij liet het bestaande fabriekscomplex deels slopen en uitbreiden door de bouw van enkele nieuwe droogschuren. De heide ten westen van Tilburg was geen onbekend terrein voor de vorst. Vanaf 1830, tijdens de Belgische Opstand, bivakkeerde de prins

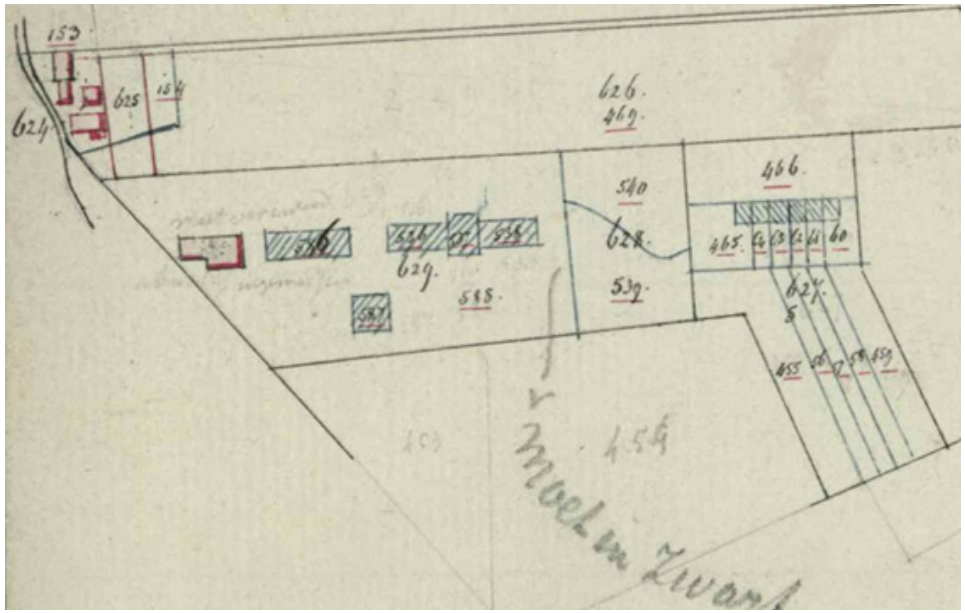
De pannenbakkerij van Van Dam op het kadastraal minuutplan van 1832. De geometrische opzet van deze eerste ontginning in het onderzoeksgebied is duidelijk te herkennen (bron: RCE).

enkele jaren in de omgeving van Tilburg. De heide werd in die periode meerdere malen gebruikt voor het houden van grootschalige oefeningen waarvan nog kaarten bestaan. Op dat moment was ook de steenfabriek al aanwezig als een cultuureiland in de uitgestrekte heide. Tijdens deze oefeningen moet kroonprins Willem de kansen hebben gezien die het terrein bood voor ontginning, misschien geïnspireerd door de ontginning rond de fabriek. In 1835 zou hij namelijk het plan opvatten om het gebied grootschalig te gaan ontginnen op basis van nieuwe landbouwmethodes.

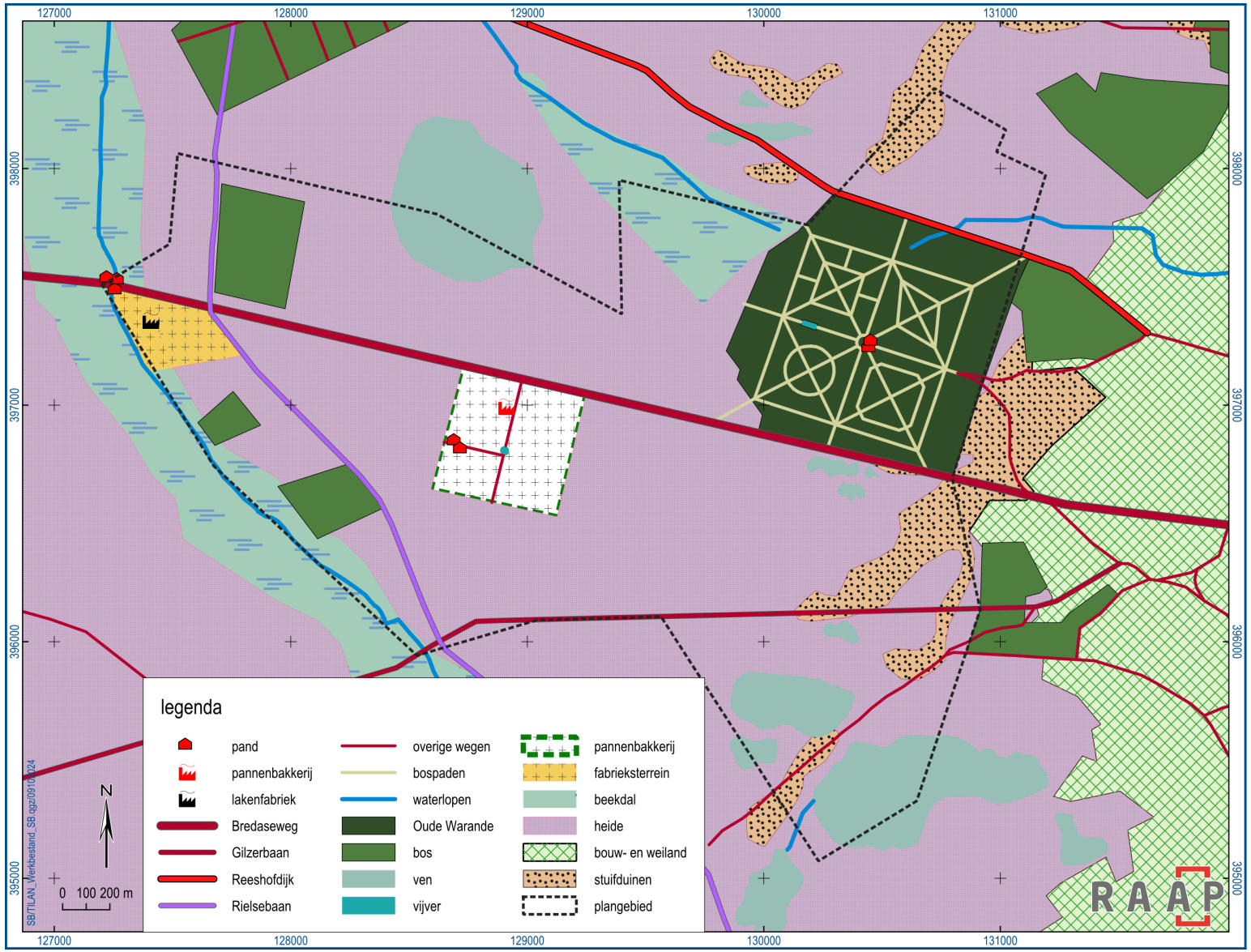
1.1.2 Fabriekscomplex Dongewijk (1835)

Verdere industriële ontwikkeling liet niet lang op zich wachten. Niet ver ten westen van de pannenbakkerij lieten de Tilburgse fabrikanten Diepen en Jellinghaus in 1835 een nieuw fabriekscomplex optrekken. Het ging om een gecombineerde lakenvolderij en -ververij in de beemden van de Oude Leij/Donge. De fabrieksgebouwen bevonden zich op een rechthoekig omgracht terrein dat nog altijd herkenbaar is. Op dit terrein lagen de twee woonhuizen, de door stoom aangedreven volderij, de ververij en een gebouw voor opslag. Het eerste woonhuis was vrijstaand, en het tweede woonhuis bevond zich te midden van twee vleugels die als vollerij en ververij ingericht waren. Ten oosten van het fabriekscomplex stond een rij arbeiderswoningen voor de medewerkers van de fabriek. In combinatie met het buitenplaatsje dat de fabrikanten aan de Bredaseweg lieten bouwen telde dit fabrieksgehucht in het midden van de grote heide 13 huisgezinnen en circa 50 zielen.[11] Het is niet geheel duidelijk waarom men voor deze verafgelegen locatie koos, maar de aanwezigheid van stromend water voor de afvoer van afvalstoffen uit de ververij kan een belangrijke rol hebben gespeeld in de keuze.

De fabriek van Diepen en Jellinghaus en Co. was circa 10 jaar in bedrijf en werd daarna verlaten. Mogelijk vanwege de afgelegen locatie. De fabrikanten hadden namelijk tevens een fabriek in Korvel, veel dichterbij de stad. Het complex werd in 1847, net zoals eerder was gebeurd met de pannenbakkerij, opgekocht door koning Willem II om te dienen als proefboerderij voor het te ontginnen gebied ten zuiden van de Bredaseweg. De voormalige fabrieksgebouwen werden dan ook gedeeltelijk ingericht als stallen. De mest die hier verzameld werd moest gaan dienen om de nabijgelegen heidegronden te bemesten. De ontginning hiervan was in 1835 begonnen.[12]

Fabrieksterrein Dongewijk op een kadastrale hulpkaart uit 1854, sectie E Nr.470.

Schematische weergave van het landschap in het onderzoeksgebied in 1840.

3.4 De grote ontginning begint

3.4.1 De invloed van Willem II

In 1835 vond er een grote openbare verkoop plaats van 72 heidepercelen ten zuiden van de Bredaseweg.[13] De veiling stond onder autorisatie van kroonprins Willem, en de verkoop van de percelen ging per opbod. De verkoop van deze percelen was het startschot van de grootschalige ontginning tussen de Bredaseweg en de Gilzerbaan en heeft voor een groot deel de landschappelijke ontwikkelingen binnen Stadsbos013 in de 19e en 20e eeuw bepaald. Dat de verkoop door de kroonprins werd geautoriseerd, laat zien dat hij persoonlijk nauw betrokken moet zijn geweest bij de plannen tot ontginning van het gebied. Dit wordt tevens bevestigd door het feit dat hij in de jaren 40 van de 19e eeuw de voormalige fabrieken van Diepen en Jellinghaus kocht en inrichtte als veestal voor de bemesting van de naastgelegen ontginningen.

3.4.2 Het ontginningsplan

Voordat de verkoop van de heidepercelen plaatsvond moet er al een ruimtelijk plan voor de ontginning zijn opgesteld. Dit blijkt uit het feit dat de kopers aan strenge eisen gebonden waren voor wat betreft de inrichting van hun bezit. De kopers waren verplicht hun percelen binnen een jaar na de aankoop van sloten en afwatering te voorzien. Daarnaast was er een wegenplan opgesteld. Deze wegen scheidden de te verkopen percelen van elkaar en waren steeds voor de helft in het bezit van de aanpalende eigenaars. Zo werd gewaarborgd dat de wegen goed bijgehouden zouden worden. Daarnaast moesten de wegen openbaar toegankelijk blijven. De aanplant van bossen op de tussenliggende percelen werd bevorderd door het verminderen van grondbelasting wanneer er bomen gepoot zouden worden. Het ging hier dus om een zeer gestructureerde landbouw- en bosontginning met gelijkvormige percelen binnen een openbaar toegankelijk wegennet. Men heeft zich tijdens de ontginning aan deze regels gehouden. Dit blijkt uit de kenmerkende landschapsstructuur die te herkennen is op de eerste topografische kaarten die de ontginning weergeven. Het gaat om brede en diepe opstrekkende percelen, haaks op de Bredaseweg en van elkaar gescheiden door brede lanen.

Kaart van een militaire oefening op de heide ten westen van Tilburg. Mogelijk was een van deze oefeningen als gevolg van de Belgische Opstand de eerste kennismaking van prins Willem II met het gebied (bron: BHIC).

1.1.3 Mislukt of niet?

Het feit dat men aan het einde van de jaren 40 van de 19e eeuw speciale stallen inrichtte om de ontginning van voldoende mest te voorzien lijkt erop te duiden dat de ontginning van het gebied redelijk stroef verliep. Het gebied werd in ieder geval niet binnen enkele jaren ontgonnen, maar kostte decennia. Uit kadastrale hulpkaarten blijkt dat de ontginning begon met een strook percelen direct ten zuiden van de Bredaseweg. Het gaat om het huidige gebied tussen deze weg en de onverharde weg die er 170 meter ten zuiden van parallel aan loopt. Aan deze weg werden later de verschillende buitenhuizen gebouwd. Naast deze strook percelen die werd omgezet in gras- en bouwland werden er in de beginperiode van de ontginning enkele blokken bos ten zuiden van de pannenbakkerij aangeplant.

De topografisch-militaire kaart uit 1837 laat duidelijk zien wat er in de eerste jaren na 1935 tot stand kwam: ten zuiden van de Bredaseweg werd de boerderij Veldhuizen gebouwd en ten noorden van de pannenfabriek ontstond eveneens een landbouwenclave, het latere landgoed Wildrick.

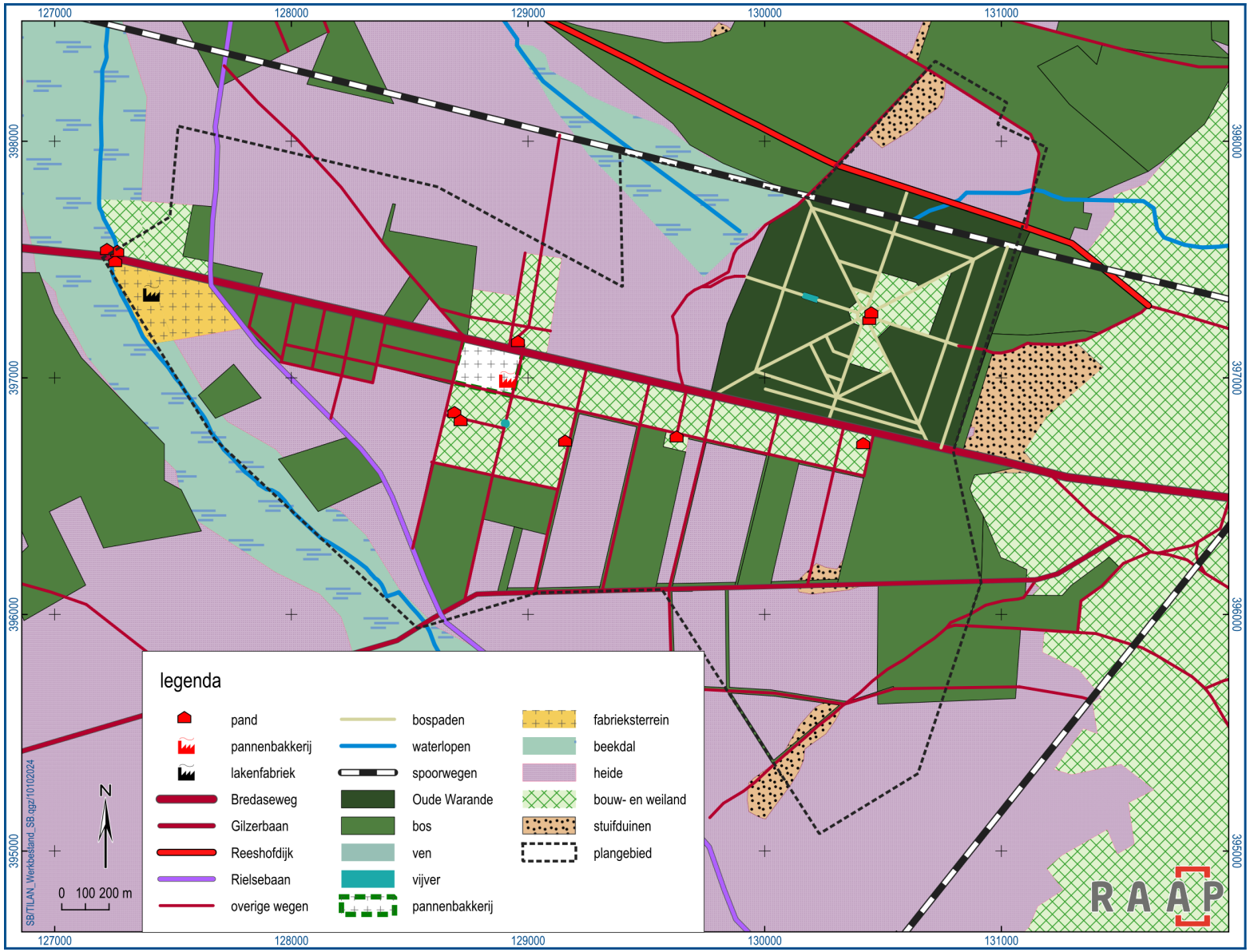
In 1849 overleed Willem II vrij plotseling. Hierna kwam de ontginning grotendeels stil te liggen. De eerstvolgende grote stappen zouden pas aan het einde van de 19e eeuw worden gezet, toen de grote fabrikantenfamilies de potentie van het gebied begonnen in te zien. Vanwege de onvruchtbare grond was dit niet per se als landbouwontginning maar voor de aanleg van bosrijke buitens.

De ontginning tussen de Bredaseweg en de Gilzerbaan op de topografisch militaire kaart van 1837, enkele jaren na de start van de ontginning.

'Met behulp van het vrijgekomen zand werd hierin een schiereiland aangelegd met op het hoogste punt ervan een koepel in chaletstijl.'

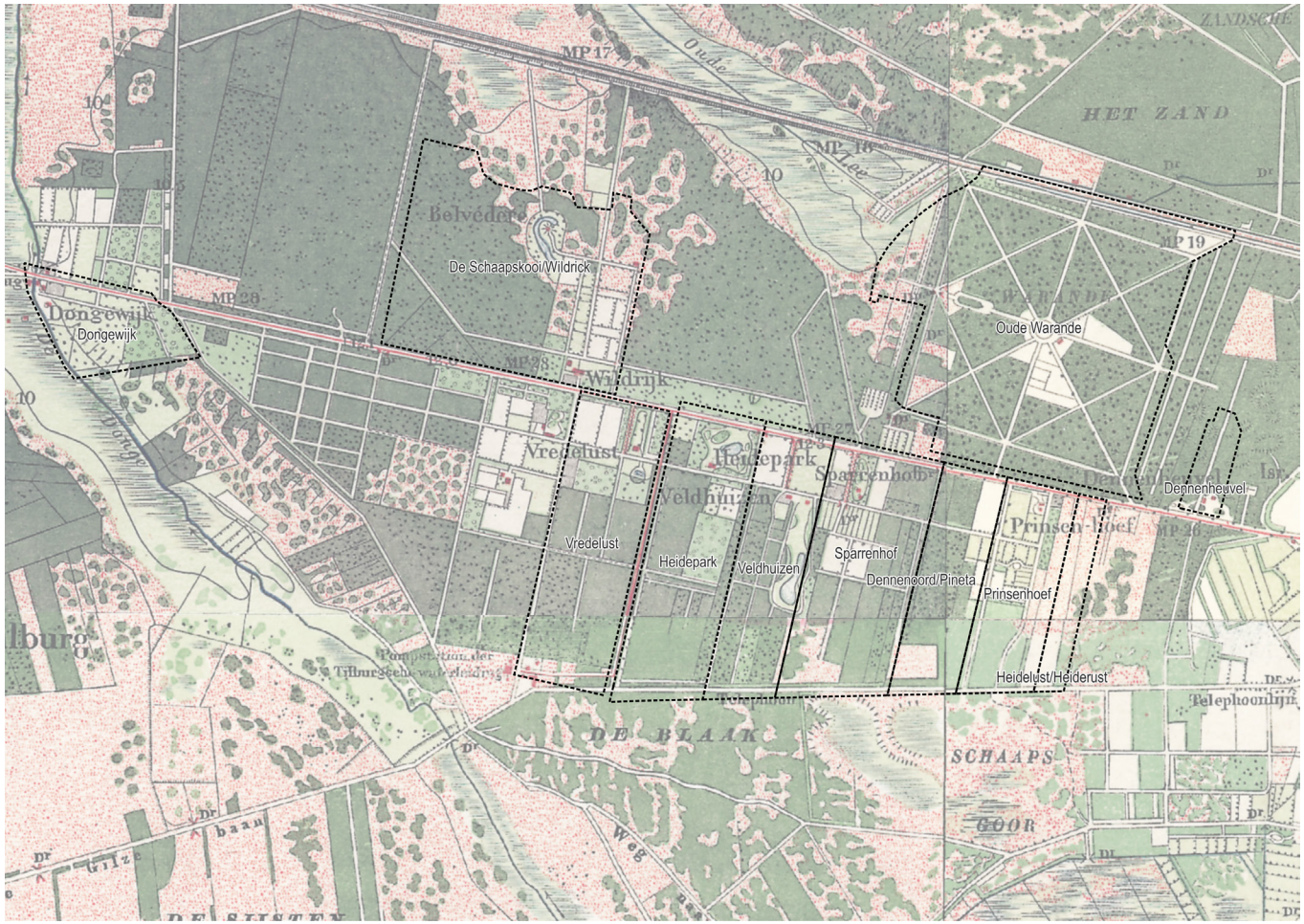

Schematische weergave van het landschap in het onderzoeksgebied in 1870.

3.5 Het ontstaan van een landgoederenlandschap

3.5.1 Ontginnende industriëlen

Na de dood van koning Willem II kwamen zijn bezittingen in Tilburg in handen van zijn erfgenamen. In de daaropvolgende jaren hielden zij verschillende openbare verkopen waarin zijn bezit in delen werd verkocht aan bemiddelde Tilburgers en mensen van elders die in de gronden een beleggingsobject zagen. Belangrijke Tilburgse families zoals Suys, Bogaers, Sträter, Van Spaendonck, Van Roessel, De Beer, Brouwers, Pollet, Diepen, Mutsaers en Bareel pakten de door Willem II neergeworpen spade op en ontwikkelden in de tweede helft van de 19e eeuw allen hun eigen landgoederen aan beide zijden van de Bredaseweg. Tilburg ontwikkelde een eigen landgoederenzone en de Bredaseweg werd een ontginningsas met een 'aureool van schoonheid'. Een voor een kwamen ontginningslandgoederen met uitgestrekte productiebossen, romantische landschapsparken en charmante buitenhuizen tot stand. Deze huizen en tuinen waren bedoeld voor dagrecreatie. Wanneer de fabrikantenfamilies niet aanwezig waren, werden ze door opzichters bewoond.[14] Het raster van de economisch efficiënt ingerichte maar mislukte ontginning van Willem II werd door hen als een kleurplaat ingevuld tot een meer speels landschap aan het einde van de 19e eeuw. In deze periode ontstonden er tien landgoederen aan beide zijden van de Bredaseweg. Omdat de Oude Warande al aanwezig was en zich in de 19e eeuw tot landgoed ontwikkelde wordt deze als eerste besproken.

Ligging van de 19e en vroege 20e eeuw ontstane landgoederen langs de Bredaseweg, met de topografische kaart van 1897/1900 als achtergrond (bron: topotijdreis.nl).

3.5.2 De Oude Warande in de 19e eeuw

Tijdens de eerste helft van de 19e eeuw was de Oude Warande nog altijd in handen van de nakomelingen van de graaf van Hogendorp, die een groot deel van de gronden in de 18e eeuw onrechtmatig had verkregen. Toen de weduwe van zijn zoon Diederik Johan in 1853 overleed kwam de warande in handen van notaris Daamen. Aanvankelijk handelde hij slechts de openbare verkoop van de Oude Warande af. Toen zich echter geen gegadigden voor de koop meldden, besloot Daamen de inmiddels sterk verwaarloosde warande zelf te kopen. De warande had het aanzien gekregen van een landgoed. Delen van de bossen die bestonden uit dennen en beukenbomen waren gekapt, omgeploegd en omgezet in akkers. In het midden was de solitaire boom vervangen door een theekoepel en stonden en een tuinmanswoning en vervallen schaapskooi. Het terrein rond de koepel was in gebruik als groentetuin.

Toen de nazaten van notaris Daamen het landgoed aan het einde van de 19e eeuw erfden maakten zij grote delen van het gebied te gelde door het kappen van bomen, waaronder de lanen, en het afgraven van een deel in het noorden van het gebied ten behoeve van de zandwinning. De waterplas die hierdoor ontstond is nog altijd te herkennen direct ten zuiden van de spoorlijn. Daarnaast werden er paardenrennen in de Warande georganiseerd. De theekoepel in het midden van het bos werd afgebroken omdat deze bij de activiteiten in de weg stond. Zwemmen in de vijver was niet toegestaan. Men liet deze overspannen met prikkeldraad om ervoor te zorgen dat arme kinderen uit de stad geen poging zouden wagen erin te springen. Het zou tot 1907 duren tot de Warande een nieuwe eigenaar kreeg die het bijna 200 jaar oude bos op waarde schatte en moeite in restauratiewerkzaamheden stak.

Aquarel van villa De Oude Warande uit 1907 door architect Jan van der Valk (bron: Regionaal Archief Tilburg).

De Warande op de topografische kaart van 1897 (achtergrond: Topotijdreis.nl).

Oud beukenbos in de Oude Warande (foto: RAAP, 11-10-2024).

3.5.3 Wildrick (1847)

In de eerste helft van de 19e eeuw vergrootte Willem II niet alleen zijn bezit aan de zuidkant van de Bredaseweg. De gemeente Tilburg verkocht vóór 1847 namelijk ook heidegronden aan de vorst ten noorden van de weg. Op zijn zojuist verworven gronden, halverwege de heide en aan de Bredaseweg, liet Willem II in datzelfde jaar nog een huis en erf oprichten.[15] Aanvankelijk lag dit huis eenzaam op de heide. Na de dood van Willem II werden het pand en de bijbehorende ontginning gekocht door burgemeester Franciscus Suys en fabrikant Antonie Bogaers.[16] Welke functie het pand had toen het eigendom was van Willem II is niet geheel duidelijk. Vermoedelijk had het nog geen agrarische functie want de bijbehorende gronden ten noorden van het erf werden pas ontgonnen na de aankoop door Suys en Bogaers. Zij legden een, in vergelijking tot de ontginning ten zuiden van de Bredaseweg, kleinschaliger orthogonaal wegennet aan. Daartussen lagen bouwlanden, weilanden en bospercelen.

De twee lieten een deel van het huis ombouwen tot schuur. Vermoedelijk deed een van de gebouwen dienst als schaapskooi en was de schapenhouderij ook de hoofdfunctie van de ontginning. Kort na de aankoop van het pand door Suys en Bogaers wordt de directe omgeving ervan namelijk hernoemd in ‘Heide bij de Schaapskooi’.[17] Dit wordt nog eens bevestigd doordat op de chromotopografische kaart uit 1870 het landgoed voor het eerst ook ‘De Schaapskooi’ wordt genoemd. De naam Wildrick dateert dan ook van later datum. In 1871 kwam het gebied geheel in handen van de familie Bogaers. Zeven jaar later werd het bestaande gebouw in twee delen gesplitst waarna het oostelijke deel werd ingericht als buitenhuis en het westelijke deel als boerenwoning en schuur. Het landgoed werd hierdoor een echt buiten en in de periode 1871 – 1903 werd het gebied stukje bij beetje als volwaardig landgoed ingericht.

Aanvankelijk bestond het goed hoofdzakelijk uit de ontginning Schaapskooi en de onontgonnen heide rondom. Rond 1890 lieten de zoon van Antonie, Vincent Bogaers, en zijn vrouw Isabella Pollet grote delen van de omringende heide bebossen en deels omvormen in een landschapspark dat op topografische kaarten Belvedère wordt genoemd, naar de uitzichtheuvel die er ook daadwerkelijk aanwezig was. Bogaers liet in dit deel van het landgoed in 1891 namelijk een grote vijver graven. Met behulp van het vrijgekomen zand werd hierin een schiereiland aangelegd met op het hoogste punt ervan een koepel in chaletstijl. Omdat deze belvedère met koepel aan de rand van de bossen en open heide lag, bood deze inderdaad een ‘mooi zicht’ op het landgoed. Over de vijver werd tevens een brug aangelegd die de wandelpaden in dit deel van het landgoed met elkaar verbond. Ten zuiden

Wildrick op de topografische kaart van 1900 (achtergrond: Topotijdreis.nl).

van de vijver bevond zich een kleine kogelronde poel die vermoedelijk ook een onderdeel van deze aanleg vormde. Gelijktijdig met de bouw van de koepel liet Vincent Bogaers een tuinhuis in de noordoosthoek van de oude ontginning aanleggen. De familie Bogaers gaf het landgoed waarschijnlijk de naam Wildrick/Wildrijk. Vermoedelijk stond in de bossen van Wildrick in ieder geval één huisje dat door zijn houten fundament niet kadastraal ingetekend is. Het werd in 1911 gesloopt, herbouwd en later de kern van landgoed Berkenrode. In dat laatste jaar verkocht Antonie Bogaers zijn landgoed aan de uit Frederiksoord afkomstige Guiliome Spengler, de directeur van de Boschbouwschool.[18] Hij richtte op het landgoed een bos- en landbouwschool in. In deze periode duikt voor het eerst ook de naam Wildrick voor de bossen buiten de originele ontginningen van landgoed Schaapskooi op. Het landgoed viel daarmee in drie verschillende delen uiteen. Desondanks bleven deze delen aanvankelijk in handen van dezelfde eigenaars en vormden daardoor toch een aaneengesloten geheel. Deze drie delen waren de oude ontginning (Schaapskooi), de bossen ten oosten van Schaapskooi (Wildrick) en de bossen, belvedère en woeste gronden ten westen van Schaapskooi (De Heide). Spengler verkocht rond 1911 delen aan de zuidkant van Wildrick. Daardoor konden er aan het begin van de 20e eeuw nieuwe kleine buitens ontstaan.

Een deel van de bossen ten oosten van De Schaapskooi wam in handen van Jacques van Vollenhove die het eerdergenoemde houten huisje verving door een klein stenen buitenhuis (Berkenrode). In 1914 verkocht Spengler het overige deel van het landgoed aan handelaar Cornelis van Stolk uit Rotterdam. Vijf jaar later kwam het in handen van de Amsterdamse notaris Willem Richardson-Bennernagel en de Bloemendaalse koopman Lambert ter Brake die het kort erop doorverkochten aan Adrianus de Backer, fabrikant uit Tilburg en zijn consorten.[19] In de eerste helft van de 20e eeuw bestond het terrein ten noorden van de Bredaseweg uit weilanden, bouwlanden, bossen en heide verdeeld over de landgoeddelen Schaapskooi, Wildrick en de Heide. Op Schaapskooi stonden in die periode drie huizen, een garage en theehuisjes. Na de Tweede Wereldoorlog vervielen de drie landgoeddelen grotendeels. Desondanks zijn enkele onderdelen nog duidelijk in het landschap herkenbaar.

Het hoofdgebouw op landgoed Schaapskooi/Wildrick dat gebouwd is in 1848. Het uiterlijk van het rechterdeel dateert vermoedelijk uit de jaren 1870 (bron: Regionaal Archief Tilburg).

Het landschapspark op landgoed Wildrick dat rond 1891 door Vincent Bogaers werd aangelegd (bron: Regionaal Archief Tilburg).

3.5.4 Veldhuizen (1852)

Landgoed Veldhuizen ontstond op de plek waar reeds voor de aankoop van het terrein door een industrieel een gebouw aanwezig was, namelijk de boerderij Veldhuizen. Jacob van Walsem uit Vught kocht bij de openbare verkoop van gronden van Willem II namelijk een perceel en liet daar in 1852 de Clasinahoeve bouwen. In 1858 verkocht hij de boerderij aan Tilburger Cornelis Drossaerts die het gebouw herdoopte tot Veldhuizen. Via enkele andere eigenaren kwam Veldhuizen in 1877 in handen van Franciscus van Damme. Deze timmerman zet de ontginningen rondom Veldhuizen voort en legde naast de boerderij tevens een tuin met fruitbomen en siergewassen aan. Het boerderijcomplex bestond uit twee gebouwen, namelijk een boerderij/woonhuis en schuur.[20]

Deze boerderij en bijbehorende gronden werden vervolgens gekocht door de familie Straeter.[21] Toen Bernard Theodor Straeter in 1888 de ontginningsboerderij Veldhuizen kocht, was de ontwikkeling van buitenverblijven aan dit deel van de Bredaseweg net op gang gekomen. In 1882 kochten fabrikanten Brouwers en Van Spaendonck gronden ten westen van Veldhuizen en zetten deze om in ontginningslandgoederen met productiebossen.[22] Van Spaendonck noemde zijn landgoed Vredelust, Brouwers doopte het zijne Heidepark. In het noordelijke deel van hun landgoederen lieten ze romantische tuinen aanleggen en lieten ze hun buitenhuizen aan de laan evenwijdig aan en met zicht op de Bredaseweg bouwen. Om Veldhuizen een meer representatief karakter te geven en het landgoed te laten aansluiten op de twee naastgelegen landgoederen lieten de familie Straeter in 1889 een landschapstuin aanleggen, bestaande uit een lange slingerende vijver en een gazon omringd door uitheemse bomen. Het zand dat vrijkwam bij het uitgraven van de vijver werd gebruikt om een langgerekt heuvellichaam achter de vijver aan te leggen. Deze hoogte werd beplant met zowel naald- als loofbomen. Aan de voet ervan groeiden rododendrons. De heuvel bood een uitzicht, over de vijver heen, richting een koepel die Straeter op een eveneens kunstmatig heuveltje naast de boerderij liet bouwen.[23] Deze koepel werd in de weekenden door de familie gebruikt om te verblijven. Wanneer de familie afwezig was, leefden de opzichters in de boerderij.

In tegenstelling tot de andere twee landgoederen lagen de tuinen van Veldhuizen niet direct aan de Bredaseweg. Tussen de laan die de koepel met de buitenhuizen Heidepark en Vredelust verbond en de Bredaseweg lagen nog akkers en weilanden. Een nog steeds bestaande laan verbond de boerderij met de doorgaande weg.

Veldhuizen op de topografische kaart van 1897-1900 (achtergrond: Topotijdreis.nl).

De koepel van landgoed Veldhuizen in 1955 (bron: collectie familie Holman).

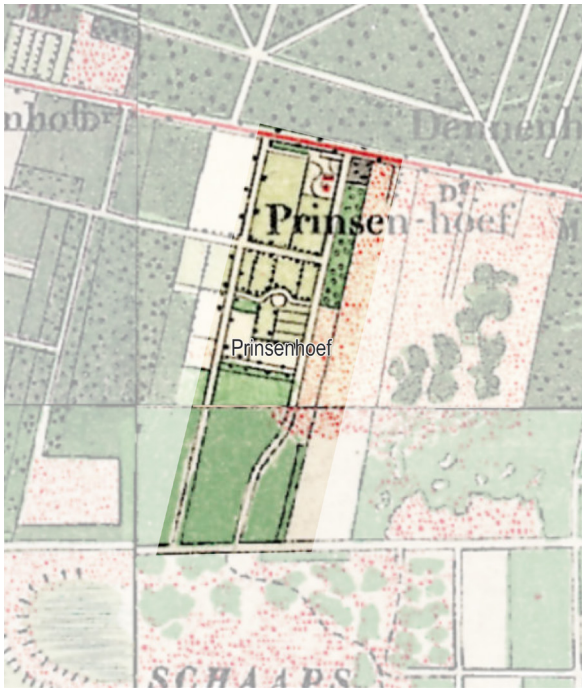
'Op het gazon aan de representatieve kant van het buitenhuis heeft zich op enig moment een speeltuin bevonden, bestaande uit een draaimolen, wip en tuimelrek.'

Het grootste deel van het bos op landgoed Veldhuizen bestond kort na de aanleg van het landgoed uit naaldhout. Bij slechts enkele clusters bomen die deel uitmaakten van de tuinaanleg ging het om (uitheems) loofhout. Het overige deel van het landgoed bestond dus uit productiebos. Achter de boerderij bevonden zich een moestuin en een weilandje. Het productiebos direct ten westen van de landschapstuin had aanvankelijk een rechtlijnig karakter in samenhang met zijn functie. Vóór 1938 werd het echter meer bij de naastgelegen tuin betrokken door de aanleg van enkele slingerende wandelpaden. Het erf en de moestuin rond de boerderij verdwenen bij deze ontwikkeling ook. Rond het gebouw werd een gazon met vrijstaande bomen aangeplant. Vermoedelijk stamt een deel van de huidige beplanting op de locatie uit deze periode.

3.5.5 Prinsenhoef (1862)

Zoals de naam al doet vermoerden werd Prinsenhoef gesticht op gronden die in het tweede kwart van de 19e eeuw eigendom waren van de toenmalige kroonprins Willem. Hij was echter niet de eerste particuliere eigenaar. Dit deel van de heide ten zuiden van de Bredaseweg was in 1832 in handen van de weduwe van Adriaan Dusee, een fabrikant in Korvel. Zij bezat een groot heideperceel in wat toen de Heibodems heette. In welk jaar zij de heide precies aan Willem II verkocht is niet geheel duidelijk. Het moet echter vóór 1849 zijn geweest omdat een deel van de betreffende percelen in dat jaar in opdracht van de koning werden ontgonnen. In datzelfde jaar kwam de koning te overlijden. Daarna werden de gronden net zoals de andere terreinen ten zuiden van de Bredaseweg publiekelijk verkocht. Het deel waarop later Prinsenhoef werd gesticht kwam in handen van landbouwer Johannes Frankenhoff.[24] In 1859 verkocht Frankenhoff een deel van zijn percelen aan lakenfabrikant Simon de Beer. Deze liet de percelen volledig ontgonnen en gaf in 1862 opdracht een huis schuur en erf aan de Bredaseweg te bouwen: boerderij Prinsenhoef. In 1880 ging de ontginning over op zijn kinderen.[25] In de daaropvolgende decennia sleutelde familie flink aan het pand, liet bijbouwen en afbreken. In 1926 verkochten zij Prinsenhoef aan de wollenstoffenfabrikant Frederik van den Bergh die de boerderij, afgaande op het bouwjaar, liet verbouwen tot een boerderijachtig woonhuis.[26] Dit is het gebouw dat nog altijd het hart vormt van landgoed Prinsenhoef. Waar Prinsenhoef voor de familie De Beer vermoedelijk vooral een agrarische functie had, deed het voor Van den Bergh dienst als buitenverblijf.[27]

Prinsenhoef op de topografische kaart van 1897-1900 (achtergrond: Topotijdreis.nl).

3.5.6 Landgoed Dongewijk (circa 1879)

De fabrieken van Diepen en Jellinghaus op Dongewijk zijn maar relatief kort in bedrijf geweest. Ze werden in 1835 opgericht op een terrein dat van tevoren bestond uit laaggelegen beemden. Het fabriekscomplex werd vanaf de oprichting door grachten omgeven. Daarnaast werden delen van het terrein opgehoogd. De fabriek lag op een rechthoekig eiland binnen deze grachten. Nadat het fabriekscomplex in handen kwam van koning Willem II werden de voormalige lakenvollerijen en -ververijen ingericht als boerenbedrijf met als doel mest te produceren voor de ontginning van zijn gronden ten zuiden van de Bredaseweg. Met de dood van Willem II en het mislukken van de ontginning verloor ook dit bedrijf zijn functie en werd het grootste deel van de gebouwen op het terrein gesloopt.[28] Alleen het meest westelijke gebouw, ingericht als woonhuis en schuur, en enkele panden direct aan de Bredaseweg bleven bestaan.

Het is niet duidelijk of Willem II in de twee jaar dat hij het bezat überhaupt op het terrein verbleef. De kans is groot dat het vooral om een beleggingsobject ging. De functies van de panden en percelen die in het kadaster worden genoemd lijken namelijk vooral te duiden op agrarisch gebruik. Op dit moment waren er op Dongewijk geen koepel of lusttuin aanwezig en het verhaal dat de huidige koepel een jachthuis van Willem II of zelfs ouder zou zijn, lijkt dan ook een fabeltje. Na zijn dood in 1849 kwam Dongewijk in handen van zijn erven die het rond 1871 verkochten. Via enkele kortstondige eigenaars kwam het terrein in 1879 in handen van de fabrikant Jan Baptist Brouwers die het jaar daarop een kenmerkende grote theekoepel liet bouwen en daaromheen een lusttuin liet aanleggen. Het voormalige fabrieksterrein werd in die periode ingericht als landgoed en kreeg tussen 1880 en 1900 het huidige uiterlijk. Vermoedelijk werd in die periode ook een groot deel van het huidige groen geplant. Eerder was het namelijk vooral landbouwgrond. In 1900 lieten de families Brouwers/Bogaers/Van Spaendonck, die gemeenschappelijk eigenaar waren, een tweede theehuis bouwen op een eilandje ten oosten van de eerste koepel. Die eerste koepel werd bovendien aan alle zijden flink uitgebreid met uitbouwen. Vermoedelijk is die eerste koepel sindsdien het hoofdgebouw van het landgoed. Bij deze gelegenheid wordt de naam Dongewijk ook pas voor het eerst kadastraal gebruikt, daarvoor was Heibodems de gangbare naam.

Naast de opvallende koepels die men aan het einde van de 19e eeuw liet bouwen, was er nog een ouder gebouw onderdeel van het landgoed. Direct aan de Bredaseweg stond de oude herberg Dongewijk die in oorsprong waarschijnlijk 18e-eeuws is en waarvan het ontstaan mogelijk samenhangt met het aanleggen van de Hultense Dreef. Het gebouw was een belangrijke stop op de weg tussen Breda en Tilburg. Oorspronkelijk ging het om een eenvoudig pand, maar in 1913 liet Antonius van Spaendonck, mede-eigenaar van het landgoed Dongewijk, de herberg representatief verbouwen. Hij liet aan de oostkant een topgeveltje toevoegen en aan de westkant een serre.

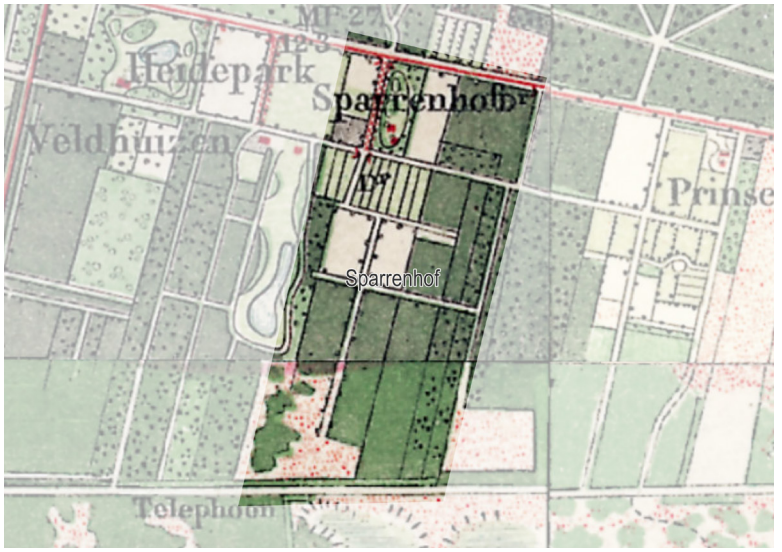

Dongewijk op de topografische kaart van 1897 (achtergrond: Topotijdreis.nl).

3.5.7 Sparrenhof (1880)

Evenals bij de andere landgoederen aan de Bredaseweg het geval is, was de grond waarop landgoed Sparrenhof zou worden aangelegd aanvankelijk eigendom van koning Willem II. Na zijn overlijden werden deze gronden in 1871 openbaar verkocht door zijn erven. Een aaneengesloten deel van de bouwlanden en heideterreinen kwam in handen van Jacob Walsem, predikant van de hervormde gemeente in Vught, die in 1852 de Clasinahoeve liet bouwen (later Veldhuizen). Niet lang daarna verkocht hij de gronden waarop Sparrenhof zou worden gesticht door aan de vermogende landbouwer Cornelis Drossaerts, die het op zijn beurt overdeed aan de fabrikant Adriaan Ledeboer. De strook gronden direct langs de Bredaseweg was al in opdracht van Willem II ontgonnen tot bouwland. Dat bouwland was echter zo onvruchtbaar dat Ledeboer ze in dennenbos liet omzetten. Hij verkocht de bossen in 1878 aan de fabrikanten Guillaume Pollet en Petrus Bogaers die er een nieuw landgoed op stichtten. In 1880 lieten zij een 'solied gebouwd, wel ingericht landhuis met boerenwoning' in chaletstijl bouwen. Dat landhuis is nog altijd het hoofdgebouw van Sparrenhof. In de daaropvolgende jaren werd het de bebouwing op het erf door Pollet uitgebreid met een stal, schuren en een koetshuis.[29] Guillaume, gehuwd met Constance De Horion-De Corby, was een lid van een zeer rijke fabrikantenfamilie. Hij liet aan de Spoorlaan vier villa's naast elkaar bouwen. Op zijn landgoed Sparrenhof gaf hij opdracht tot de aanleg van een 'sierlijke lommerrijken' tuin, met de Bredaseweg verbonden via een dreef. Aan beide zijdes van de dreef lagen bouw- en weilanden en achter het gebouwencomplex 'wel wassende mastbossen'.[30]

In 1903 werd het landgoed publiekelijk verkocht aan sigarenfabrikant Eugenius van Roessel.[31] Hij bleef vijftien jaar in het bezit van het landgoed en verkocht het in 1918 aan de Fraters van Tilburg.[32] Deze religieuzen hadden uitgebreide bezittingen in en rond de stad en gebruikten Sparrenhof aanvankelijk als kloosterboerderij. Op het landgoed werden onder meer de groenten geteeld die in de keuken van het Moederhuis aan de Gasthuisstraat belandden.[33] De inrichting als landgoed met pleziertuin maakte het echter ook mogelijk om Sparrenhof te gebruiken voor uitstapjes van de fraters en hun 'kwekelingen'.[34] Dat Sparrenhof een geliefde bestemming was voor de fraters wordt anekdotisch bewezen door de aanleg van het 'Fratersgat'. Als excuus om zo veel mogelijk op het landgoed te kunnen verblijven vatte een groep fraters in 1931 het plan op om een grote vijver te graven in de meest zuidelijke hoek van Sparrenhof. Dit was geen klein karwei; met de schop verzette men ruim 12.000 vierkante meter grond.[35] Dit 'Fratersgat' met een groot eiland in het midden is nog altijd aanwezig op het landgoed. Gedurende de 20e eeuw bleef Sparrenhof in handen van de fraters. Het landgoed wordt nog altijd gebruikt als groepsaccommodatie.

Sparrenhof op de topografische kaart van 1897-1900 (achtergrond: Topotijdreis.nl).

Tuin en buitenhuis op landgoed Sparrenhof (foto: RAAP, 01-11-2024).

3.5.8 Vredelust (1883)

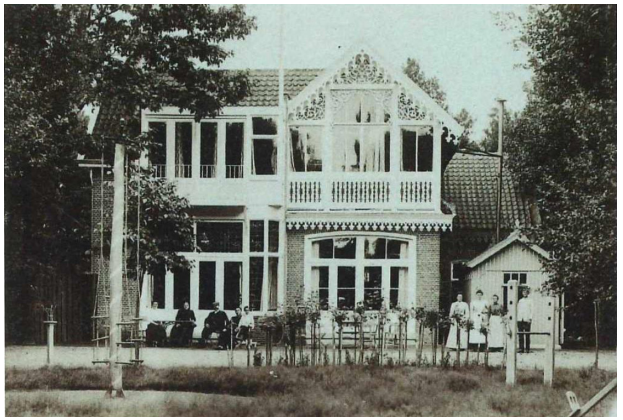
Buitenhuis Vredelust werd in 1883 aanvankelijk gebouwd als kleine tuinmanswoning.[36] Het gebouw diende tevens als koetshuis en stalling en was het onderkomen voor een opzichter. Deze was door familie Van Spaendonck aangesteld. Tussen de tuinmanswoning en de Bredasebaan lag een klein landschapsparkje in Engelse stijl. Direct ten oosten van de woning werd een zichtas aangelegd die de verbinding vormde tussen de nog aanwezige uitzichtheuvel ten zuiden van de woning en de Bredase weg. Vanuit het huis gezien lag vóór de uitzichtheuvel een vijver. Deze was met een wandelpad omzoomd. Het wandelpad liep over de heuvel, die beplant was met naaldbomen. Een luchtfoto uit 1944 laat zien dat zich vanuit deze heuvel twee 'armen' van naaldbomen de vijver omarmden. Op die manier werd er een gesloten theaterachtige ruimte gecreëerd die vanaf de heuvel optimaal beleefbaar was. Aan de noordkant van de heuvel lag een gazon en ten zuiden ervan een klein wandelbos dat door middel van een cirkelvormige pad met de heuvel verbonden was. Ten zuiden en westen van deze landschapstuin lagen productiebossen en enkele akkers en moestuinen In 1891 verkocht de familie Van Spaendonck Vredelust aan de familie Mutsaers.[37] Ook hierna bleef het landgoed niet voor lange periodes in handen van dezelfde eigenaar.

Tussen 1905 en 1907 ging landgoed Vredelust op de schop. De tuinmanswoning werd uitgebreid tot een volwaardig buitenverblijf in chaletstijl.[38] Het pand kreeg er een grote herenkamer bij en de representatieve kant van het pand verschoof naar de zijde die richting de Bredaseweg lag. Direct naast het vergrote buitenhuis bevond zich een houten keukengebouwtje dat eerder dienst had gedaan als politiepost op het Korvelplein. Om deze nieuwe kijkrichting vanuit het huis kracht bij te zetten werd ook de tuin rondom de villa opnieuw ingericht. De zichtas tussen de uitzichtheuvel en de Bredaseweg verdween en op het perceel werd een typische slingerende padenstructuur met kenmerkende boomgroepen aangelegd. Op het gazon aan de representatieve kant van het buitenhuis heeft zich op enig moment een speeltuin bevonden, bestaande uit een draaimolen, wip en tuimelrek. Dat de koets inmiddels plaats had gemaakt voor de auto blijkt uit de bouw van een golfplaten garage met stenen onderbouw op het gazon ten noorden van de uitzichtheuvel. Tevens werden hier een schuur voor houtopslag en een grote stenen bloembak aangelegd.[39] Klaarblijkelijk beviel de plantenteelt, want in 1911 werd er naast het buitenhuis nog een verwarmde plantenkas gebouwd.[40]

Het wandelbosje ten zuiden van de uitzichtheuvel werd in westelijke en zuidelijke richting uitgebreid. Waarschijnlijk gebeurde dit ongeveer gelijktijdig met uitbouwen van het huis, toen de eigenaar vaker op het landgoed verbleef. Het naaldhout werd vervangen door loofhout en er werd een slingerend padenstelsel met vloeiende lijnen aangelegd, Die structuur maakte een rondgang mogelijk.[41] In het midden van dit wandelbos lag een poel. Ook op een perceel ten westen van het wandelbos werd een slingerend pad in 8-vorm aangelegd. Op die locatie lag eerder een productiebos met moestuinen. In een van de cirkels in het wandelbos werd een open plek gerealiseerd. In het midden daarvan werd een boomgroep geplant. Tot nu toe is dit perceel niet als onderdeel van het wandelbos aangemerkt, maar het had deze functie dus wel degelijk.

Vredelust op de topografische kaart van 1897-1900 (achtergrond: Topotijdreis.nl).

Buitenhuis Vredelust na de verbouwing van 1905-1907. Deze zijde van het huis keek uit op de tuin en Bredaseweg. De foto laat zien dat er voor het huis een speeltuintje aanwezig was. Rechts naast het huis stond een houten keukengebouwtje dat eerder dienst had gedaan als politiepost (bron: B. van Oudheusden, Bredaseweg, met drie gezichten (2015)).

3.5.9 Heidepark (1884)

Kort na de bouw van de tuinmanswoning op landgoed Vredelust liet de textielfabrikant Brouwers op het naastgelegen, door hem aangekochte landgoed ook een opzichterswoning bouwen: buitenhuis Heidepark uit 1884.[42] Dit gebouw was in feite een langgevelboerderij, waaraan een koepelvormige herenkamer stond. Daarin kon men tijdens het weekend verblijven. Dit buitenhuis is het enige nog bestaande oorspronkelijke gebouw op landgoed Vredelust-Heidepark. Vermoedelijk liet Brouwers gelijktijdig met de bouw van de woning een park in Engelse landschapsstijl aanleggen. Dit park bestond uit een grote vijver met daaromheen een gazon. Op dit gazon waren, passend binnen de toen populaire landschapsstijl, kleine bosschages en plantenborders aanwezig die het geheel een natuurlijke en verrassende aanblik gaven. Vanaf de Bredaseweg kon men over de vijver richting het buitenhuis kijken. Evenals bij landgoed Vredelust was er op landgoed Heidepark een scheiding aanwezig tussen percelen met een economisch nut en de percelen met een representatieve en ontspanningsfunctie. Hoe dichter de percelen bij het buitenhuis en de Bredaseweg lagen, hoe meer de percelen hun inrichting aan de landschapsstijl ontleenden. Het gebied verder van de Bredaseweg verwijderd bestond voornamelijk uit productiebos. Het buitenhuis werd gebouwd aan de laan waaraan ook buitenhuis Vredelust lag. Aan de andere zijde van deze laan lagen een moestuin en boomgaard. Twee kleinere percelen tussen de landschapstuin van Heidepark en die van Vredelust hadden aanvankelijk nog geen parkaanleg. Het ging om een boomgaard en een productiebosje.

Vermoedelijk werd ongeveer gelijktijdig met de verbouwing van het buitenhuis van Vredelust en het uitbreiden van de parkaanleg eromheen ook op landgoed Heidepark een wandelbos aangelegd. Dit bos was niet direct toegankelijk vanuit het buitenhuis, maar lag ten zuiden van de moestuin. In het loofbos liet men een padenstructuur aanleggen. Deze structuur week af van die op landgoed Vredelust. In dit geval ging het niet om traag slingerende paden maar om een opeenvolging van aan elkaar gelegen cirkelvormige paden die de wandelaar waarschijnlijk een afwisselender beeld gaven. Hiertoe droeg ook de beplanting bij die in het midden van de cirkels werd aangelegd. Terwijl het wandelbos grotendeels uit loofhout bestond, lagen er in deze open plekken plukjes van dichte naaldbomen. Hierdoor werd het zicht op wat er aan de andere zijde van het bosje lag ontnomen, wat een meer avontuurlijke wandeling mogelijk maakte. De restanten van dit wandelbos zijn nog altijd aanwezig in de vorm van paden en restanten van beplanting. In tegenstelling tot het bos op landgoed Vredelust zijn deze paden echter niet meer in gebruik.

Buitenhuis Heidepark en zijn bewoners omstreeks 1900 met op de voorgrond de vijver. Links één van de twee verdwenen beelden (bron: collectie J. Mutsaers).

Heidepark op de topografische kaart van 1897-1900 (achtergrondl: topotijdreis.nl).

3.5.10 Dennenheuvel (1890)

Niet alleen ten westen en ten zuiden van de Oude Warande ontwikkelde zich aan het einde van de 19e eeuw een landgoederenlandschap. De Bredaseweg als geheel werd een lustoord voor de Tilburgse fabrikantenfamilies. Ook in de bossen ten oosten van de Warande werden (kleinere) landgoederen aangelegd. De families Bareel, Diepen en Sträter speelden hierin een voorname rol. In tegenstelling tot de heide aan de andere zijde van de Warande was dit gebied aan het begin van de 19e eeuw geen eigendom van kroonprins Willem. In 1890 kocht de familie Diepen-Bareel een stuk heide tussen de Bredaseweg, de spoorlijn, de Warande en de Joodse begraafplaats van landbouwer Leonardus Smulders.[43] Met name het oostelijke deel van de heidegronden was toen al deels bebost. Arnold Diepen en zijn vrouw Leonie Bareel begonnen direct met de aanplant van dennenbos en doopten hun nieuwe landgoed Dennenheuvel. Aan de zuidzijde van het landgoed, direct aan de Bredaseweg, lieten ze in datzelfde jaar nog een buitenhuisje met schuur bouwen. Daaromheen werd een pleziertuin in Engelse landschapsstijl aangelegd. Uit een prachtige plattegrond die zoon Rudolf Diepen in 1892 maakte blijkt dat ook in de aangeplante bossen rondom een parkaanleg aanwezig was, bestaande uit bossen, heide, open ruimtes met daar doorheen een uitgebreid padenstelsel. Dit bospark was gestoffeerd met banken en hoogtes die fantasierijke namen droegen.

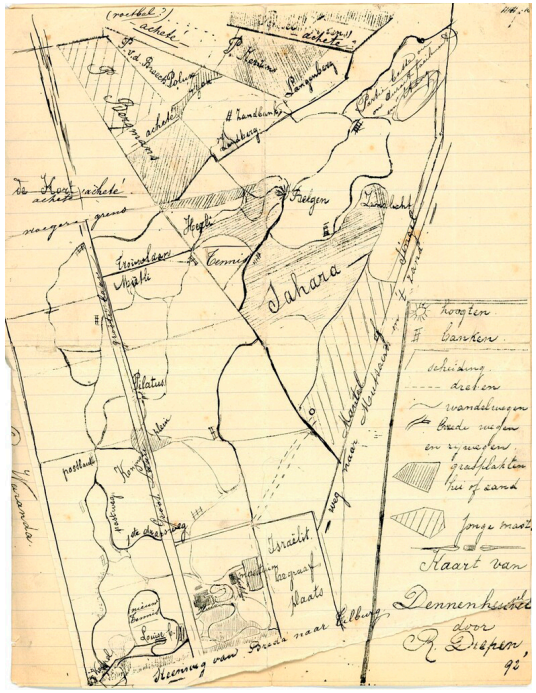
In 1917 kwam landgoed Dennenheuvel met het inmiddels flink verbouwde buitenhuisje in handen van Julianus Diepen.[44] Onder zijn toezicht werd het landgoed in drie delen gesplitst en werden er ten westen en ten noordoosten van het bestaande buitenhuisje twee nieuwe villa's gebouwd voor leden uit de familie. In 1917 liet Herman Diepen een buitenhuis aan de Delmerweg bouwen. Drie jaar later verrees een nog altijd bestaande grote villa voor Rudolf Diepen en Josepha Sträter aan de rand van de Warande.[45] In 1933 werd het landgoed ondergebracht in de Maatschappij Dennenheuvel N.V. en werden alle losse percelen kadastraal verenigd tot een groot perceel. In de loop van de 20e eeuw is vrijwel het gehele landgoed opgeofferd voor woningbouw en de aanleg van infrastructuur. Alleen de grote villa voor Diepen-Sträter uit de jaren twintig is nog aanwezig.

Dennenheuvel op de topografische kaart van 1897 (achtergrond: topotijdreis.nl).

Buitenhuisje op landgoed Dennenheuvel dat in 1890 door de familie Diepen-Bareel werd gebouwd. De Engelse landschapstuin rondom is nog niet volgroeid (bron: Regionaal Archief Tilburg).

Schetskaart van landgoed Dennenheuvel, in 1892 getekend door Rudolf Diepen (bron: Regionaal Archief Tilburg).

'In 1902 kocht Leon Bruyelle het dennenbos en stichtte er in datzelfde jaar nog een buitenhuisje met tuin dat de naam Dennenoord kreeg. Bruyelle genoot tien jaar van het huisje.'

3.5.11 Dennenoord/Pineta (1902)

Na het overlijden van koning Willem II kocht lakenverver Johannes Frankenhoff percelen heide ten zuiden van de Bredaseweg. Hij ontgon deze niet en verkocht een groot deel van de percelen aan fabrikant Adriaan Ledeboer die we al eerder tegenkwamen bij landgoed Sparrenhof. Ledeboer liet de gronden ontginnen, maar stichtte er geen landgoed. In plaats daarvan verkocht hij de ontgonnen grond in 1880 aan Caspar Houben die er dennenbos op liet planten.[46] In 1902 kocht Leon Bruyelle het dennenbos en stichtte er in datzelfde jaar nog een buitenhuisje met tuin dat de naam Dennenoord kreeg. Bruyelle genoot tien jaar van het huisje waarna hij het verkocht aan dokter Karel Deelen. De geneesheer breidde het huisje uit en liet in 1912 door architect Van der Valk een nieuwe arbeiderswoning op het terrein bouwen met het idee om de bijbehorende gronden te kunnen exploiteren. Na de dood van Deelen nam zijn weduwe Agnes Straeter het bezit over. Zij liet het buitenhuisje uit 1902 tijdens de Tweede Wereldoorlog slopen. De arbeiderswoning heeft nog jaren op het landgoedje gestaan. Het werd in 2012, na precies een eeuw, gesloopt.

3.5.12 Heidelust/Heiderust (1907)

In 1907 verkochten Willem de Bresser en Hendrikus van Lieshout hun perceel mastbos ten zuiden van de Bredaseweg aan de zwagers Johann Kerstiens en Johannes van der Pas.[47] Dit terrein lag direct ten oosten van het in 1835 uitgezette ontginningsraster ten zuiden van de Bredaseweg en maakt er ruimtelijk gezien dan ook geen deel van uit. Kerstiens en Van der Pas lieten in 1908 een buitenhuisje en schuur op het terrein bouwen. Het buitenhuisje, een ontwerp van architect Jos. Donders, werd gebouwd op een rond ‘eilandje’ met daaromheen een smalle gracht.[48] In het bos lieten ze een slingerend padenstelsel aanleggen en dicht bij de Bredaseweg een koepeltje op een heuveltje bouwen. Kerstiens en Van der Pas noemden hun buiten Heidelust en verdeelden het nog altijd bestaande huisje in twee appartementen. Tegenwoordig gaat Heidelust schuil achter een villa die Frans Verbunt in 1955 door architect Jos Bedaux liet ontwerpen. Verbunt hernoemde het landgoed in Heiderust en liet het bestaande huisje niet slopen maar door Bedaux opknappen. Het werd in gebruik genomen als woning voor zijn privéchauffeur.[49]

Dennenoord/Pineta op de topografische kaart van 1939 (achtergrond: topotijdreis.nl).

Heidelust/Heiderust op de topografische kaart van 1939 (achtergrond: topotijdreis.nl).

Buitenhuisje Dennenoord dat in 1902 door Leon Bruyelle werd gebouwd en later eigendom was van geneesheer Karel Deelen (bron: regionaal Archief Tilburg).

Een buitenhuisje in Duitse stijl dat Herman Diepen in 1917 op een deel van landgoed Dennenheuvel liet bouwen (bron: Regionaal Archief Tilburg).

3.6 Heerlijk helder water

3.6.1 De watervoorziening in Tilburg vóór de 19e eeuw

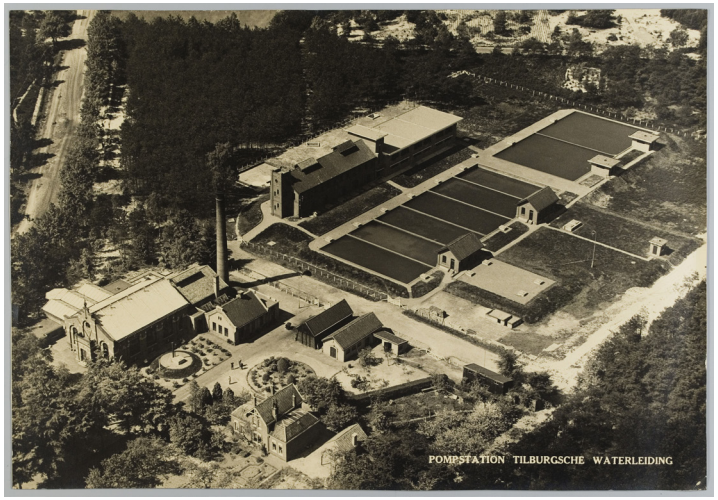
De aanwezigheid van voldoende en zuiver drinkwater is een van de, zo niet de belangrijkste vestigingsvoorwaarde van de mens. Bij voorkeur vestigde men zich in vroeger tijden op plekken waar zuiver water eenvoudig gewonnen kon worden door bijvoorbeeld het graven van een put. Zo'n put kon echter maar een beperkte hoeveelheid water leveren. Door de ontwikkeling van de techniek werd het mogelijk steeds diepere putten te slaan en het water met behulp van pompen omhoog te vervoeren. Lange tijd voldeden dit soort watervoorzieningen in de behoefte van de voornamelijk boerenbevolking van Tilburg. Door de groei van de industrie in de 18e en 19e eeuw werd de vraag naar water steeds groter. De bestaande putten en poelen waren hierop niet berekend. Fabrieken waren om die reden aangewezen op beeklopen om ze van het water te voorzien dat nodig was in het productieproces. De eerste industrie ontwikkelde zich dan ook langs de Tilburgse beken.

De arbeiders die door de komst van de fabrieken werden aangetrokken hadden echter ook behoefte aan schoon water, dat in veel gevallen niet voorhanden was. Dit zorgde ervoor dat men uit nood verontreinigd water ging gebruiken. Het gebruik van vies water zorgde voor de snelle verspreiding van ziektes zoals cholera. Daardoor ontstonden in de sterk groeiende industriestad grote problemen voor de volksgezondheid. Om deze problemen op te lossen en zowel inwoners als fabrieken van schoon water te voorzien ontwikkelde men vanaf het einde van de 19e eeuw waterleidingbedrijven die waren ingericht op het oppompen en filteren van grote hoeveelheden water. In 1880 waren er slechts zes van dat soort waterleidingbedrijven in heel Nederland. Tussen 1890 en 1920 groeide het aantal inwoners van Tilburg zo snel dat de vraag naar schoon water acuut werd.[50] Doordat de gemeente het in dit geval af liet weten, zag een groep investeerders van buiten de stad brood in een Tilburgs waterleidingbedrijf. In 1895 was het zover en werd de (particuliere) Tilburgsche Waterleidingsmaatschappij opgericht.

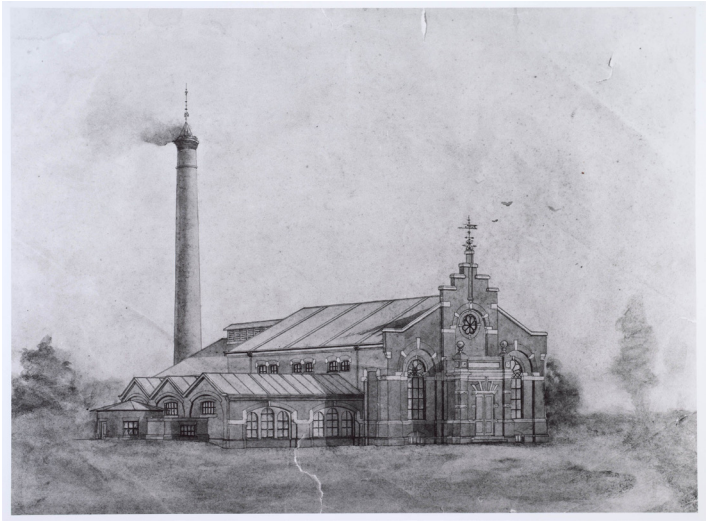
3.6.2 Het pompstation van de Tilburgse Waterleiding

In 1895 kreeg ingenieur H.P.N. Halbertsma van concessionaris G.J. de Groot de opdracht om een technisch ontwerp te maken voor de nieuwe Tilburgse waterleiding. Een belangrijk onderdeel van dit ontwerp was de locatie en de omvang van de waterwinplaats. Deze locatie moest zuiver drinkwater kunnen leveren aan 50.000 inwoners en aan de vele fabrieken in de stad. De locatie moest dan ook zorgvuldig worden gekozen om de stad ook in de verre toekomst van voldoende schoon water te kunnen blijven voorzien. In de concessievoorwaarden voor de waterleiding stond dat het water moest worden onttrokken aan de zandgronden in de omtrek van Tilburg. Het grootste nog onbebouwde zandgebied in de directe omgeving was het huidige Stadsbos013. Om die reden koos Halbertsma dan ook voor een locatie aan de Gilzerbaan, toen nog een zandweg, bij de kruising met de Oude Leij. Tussen 1860 en 1886 stond hier een klein daglonershuisje dat, toepasselijk, ook dienstdeed als herberg. Het gebied kon ruimschoots in de gewenste waterbehoefte voorzien en na enkele jaren van ontwerpen en plannen werd met de aanleg van de waterwinplaats in 1897/98 begonnen. Het complex aan de Gilzerbaan bestond uit de waterwinplaats zelf, een pompgebouw om het gewonnen water naar boven te transporteren, een ontijzeringsinrichting met filters, reinwaterkelders en de drukbuisleiding die naar de stad voerde.[51]

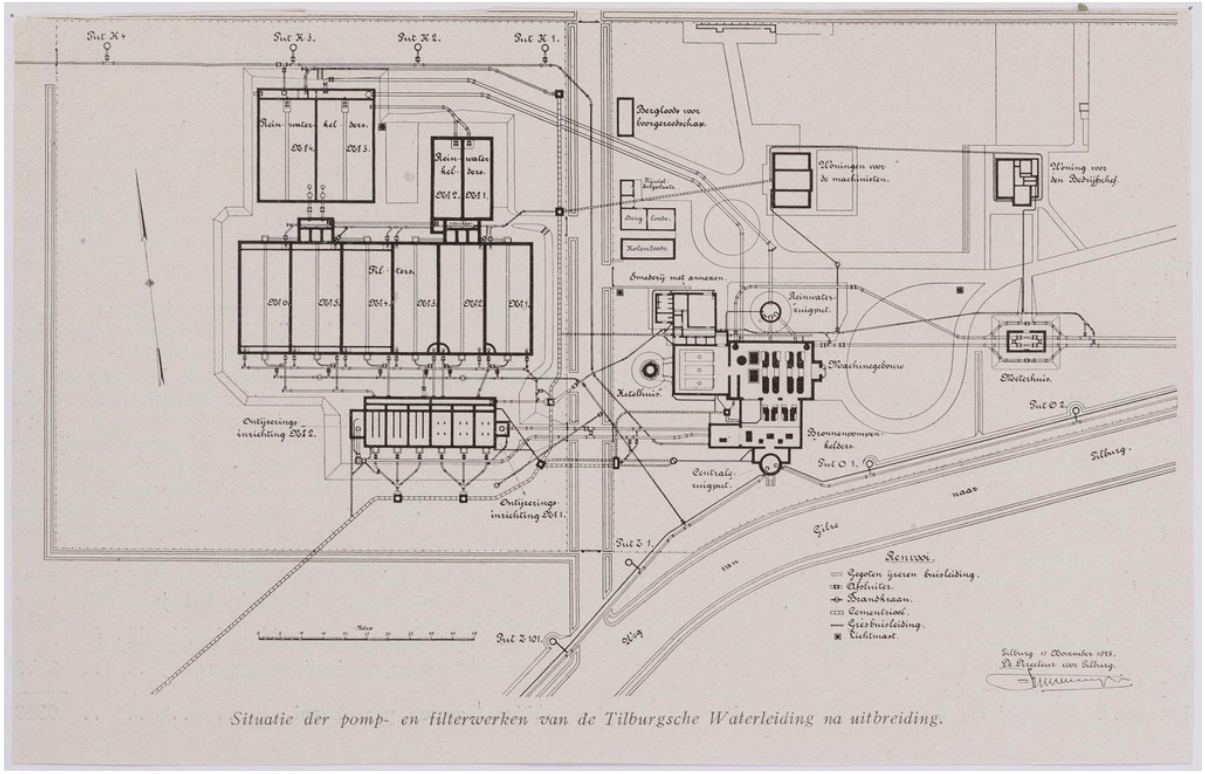
Bij de bouw van de waterwinplaats werd aandacht besteed aan het uiterlijk van de gebouwen die werden ontworpen in de toentertijd populaire neorenaissance- en chaletstijl. Door de afgelegen ligging van het terrein waren er naast de bedrijfsgebouwen ook nog woningen voor de medewerkers en opzichters van het waterleidingbedrijf aanwezig. Rond de gebouwen lag een fraaie parkaanleg met grote bomen, bossen en tuinen bij de bedrijfswoningen. Door manmoedig ingrijpen van het personeel in de septemberdagen van 1944 kon worden voorkomen dat het pompstation schade opliep tijdens gevechtshandelingen. Gedurende de jaren vijftig nam de vraag naar water sterk toe waardoor de capaciteit van het pompstation voortdurend moest worden opgevoerd. In dat decennium kreeg het pompstation bovendien een facelift. Ook werden er nieuwe woningen voor het personeel gebouwd. Aan het einde van dat decennium ontstond ook de vraag naar een nieuw filtergebouw dat uiteindelijk in 1969 werd opgeleverd.[52]

Overzichtsfoto van de waterwinplaats van de Tilburgsche Waterleiding aan de Gilzerbaan aan het begin van de 20e eeuw (bron: Regionaal Archief Tilburg).

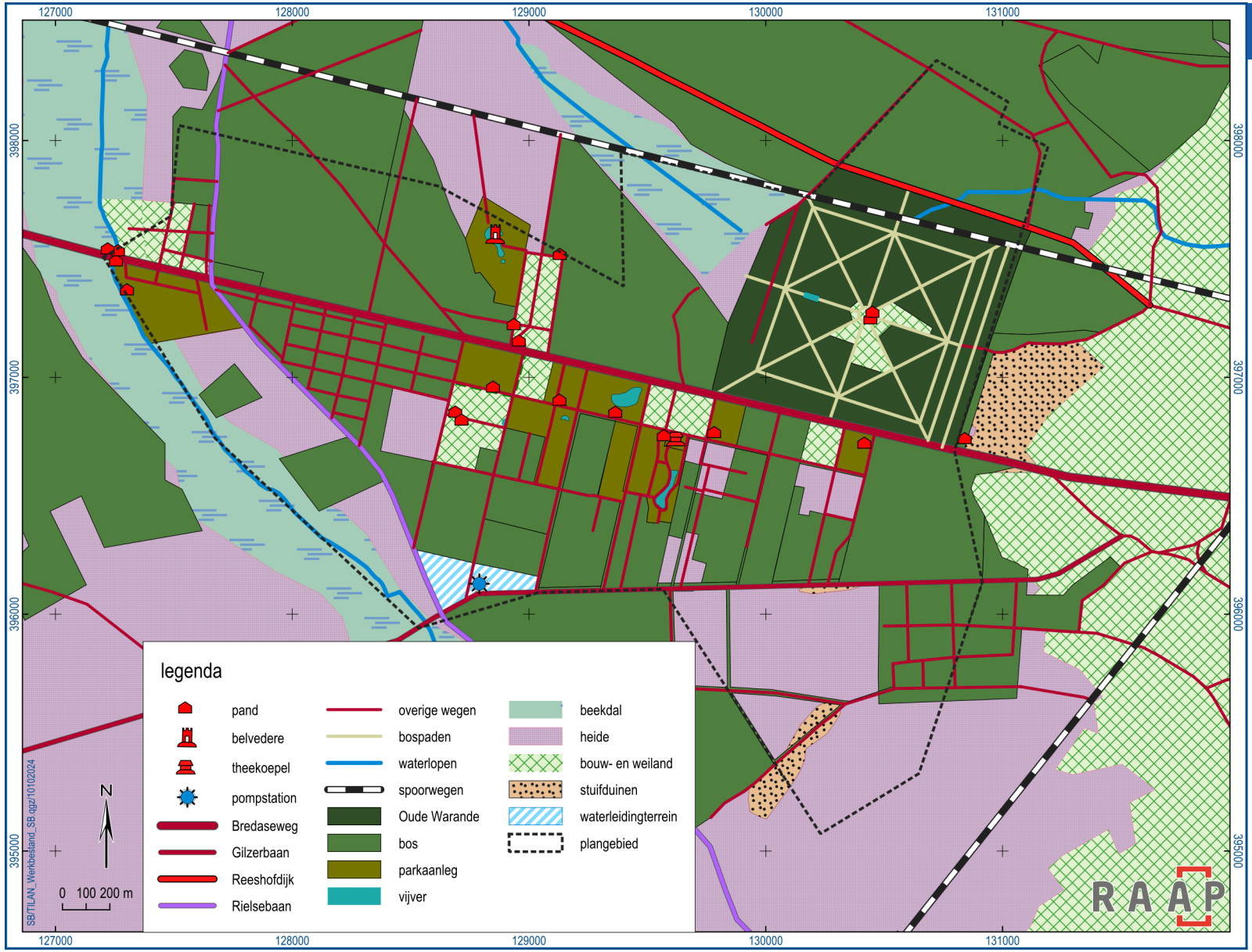
Tekening van het pompstation aan het begin van de 20e eeuw (bron: Regionaal Archief Tilburg).

Situatietekening van de pomp- en filterwerken in 1915 (bron: Regionaal Archief Tilburg).

'Rond de gebouwen lag een fraaie parkaanleg met grote bomen, bossen en tuinen bij de bedrijfswoningen.'

POMPSTATION TILBURGSCHE WATERLEIDING

Schematische weergave van het landschap in het onderzoeksgebied in 1900.

4 20e eeuw

4.1 Een recreatielandschap

In de 20e eeuw nam de betekenis van het huidige Stadsbos013 als recreatielandschap een vlucht. Waren plekken als de Warande en de 19e-eeuwse buitenplaatsen als Heidepark en Vredelust nog voorbehouden aan de elite, in de 20e eeuw vond een democratiseringsslag plaats. Aan het begin van de eeuw werden nog steeds kapitale huizen gebouwd en prachtige tuinen aangelegd, maar er kwamen ook al kleinere, goedkope buitenhuisjes tot stand. Vrijstaand bouwen bleef het devies, en fabrikanten bleven de belangrijkste opdrachtgevers. Huizen die klein begonnen werden later door verbouwingen alsnog groot. Voor het bredere publiek werd het Wandelbos aangelegd als openbaar park. Later kwamen er een dierentuin, sportvelden, speeltuinen en een golfbaan.

4.1.1 Het Wandelbos van landschapsarchitect L.A. Springer

Het ongeveer 30 hectare grote Wandelbos werd aangelegd als uitwerking van het Tilburgse Uitbreidingsplan van 1919, opgesteld door stedenbouwkundige J.H.E. Rückert. Rückert was in 1913 door de gemeente aangetrokken om de snelle ontwikkeling van de stad in goede banen te leiden. In 1915 lag er een ontwerp-uitbreidingsplan waarin ook de locaties voor diverse parken waren opgenomen. Het huidige Wandelbos was er daar één van. In het plan van Rückert had het nog de naam ‘natuurpark’. Hij gaf het in zijn plan de vorm van een romantisch park met veel slingerpaadjes, vijvers en bruggetjes; aangenomen wordt dat hij zich liet inspireren door de Berlijnse Tiergarten. Het park was gepland op de locatie van ’t Zand, een met dennen beplant voormalig exercitieterrein. Deze locatie lag op enige afstand van de stad, maar zou volgens Rückert’s plan met een monumentale as verbonden worden met de Tilburgse herdgang De Reit.

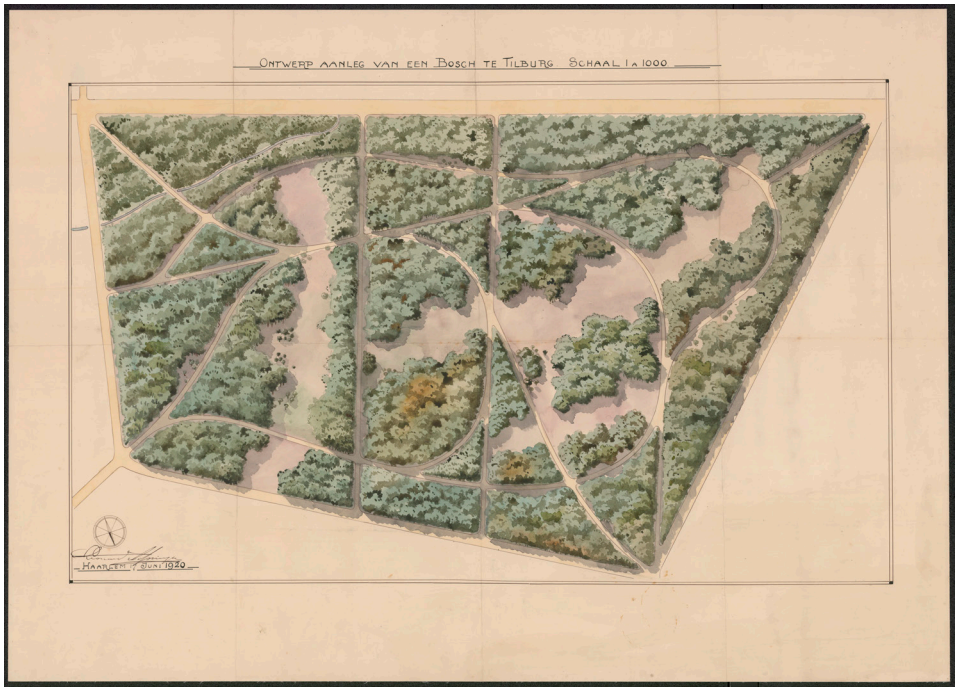
De as werd nooit gerealiseerd, maar het natuurpark zelf wel: dat werd het Wandelbos, ontworpen in 1920 door de tuinarchitect en dendroloog L.A. Springer (1855-1940). Springer wordt gezien als één van de belangrijkste landschapsarchitecten in Nederland van de 20e eeuw. Hij ontwierp in Tilburg ook het Wilhelminapark en het Leijpark, evenals diverse villatuinen. Het was nadrukkelijk bedacht als een ‘bos’ en juist niet als een romantisch of monumentaal park, en past daarmee in een rijtje stadsbossen dat in deze periode in Nederland werd aangelegd (Leidse Hout, Kralingse Bos, Amsterdamse Bos). De bestaande dennenbeplanting werd deels gekapt en vervangen door loofhout en struiken, in een mix van onder andere beuken, Robinia's, berken, dennen en sparren. Er kwamen zowel rechte als slingerende paden en de dichte bosbeplanting werd onderbroken door enkele open grasvelden of ‘lichtvalleien’.

In 1935 gaf de gemeente Springer de opdracht om een vijver toe te voegen. Deze werd in het midden van het park aangelegd en kreeg een grillige vorm met een romantische brug in het midden. Deze brug zou tegen de wens van Springer in gerealiseerd zijn door de Heidemij, die de uitvoering leidde. Ook in de zuidwesthoek van het bos heeft enkele jaren een vijver gelegen. Historische foto’s laten vermoeden dat deze in 1921 is aangelegd in het kader van de werkverschaffing. Deze vijver is alleen op de topografische kaart van 1929 te zien en niet op latere kaarten .

Het park heeft ook diverse andere wijzigingen ondergaan: de noordwest- en noordoosthoeken zijn in de jaren 1960 bebouwd met appartementen (Zwartvenseweg 20-150 en de Duynsberg), de padenstructuur is op onderdelen gewijzigd, en de open grasvelden zijn deels beplant. Bij een telling in 2002 werden 44 boomsoorten aangetroffen waaronder diverse exoten. Welke daarvan door Springer zelf geïntroduceerd zijn, is onduidelijk.

Uitsnede van het Uitbreidingsplan Tilburg (1915). Het Wandelbos is ingetekend als 'Natuurpark' en ligt aan het uiteinde van een monumentale as, die nooit is gerealiseerd (bron: Regionaal Archief Tilburg).

Ontwerp voor het Stadswandelbos door L.J. Springer, 1920 (bron: Regionaal Archief Tilburg).

Graven van een vijver in het Wandelpark te Tilburg, 1921 (bron: Regionaal Archief Tilburg).

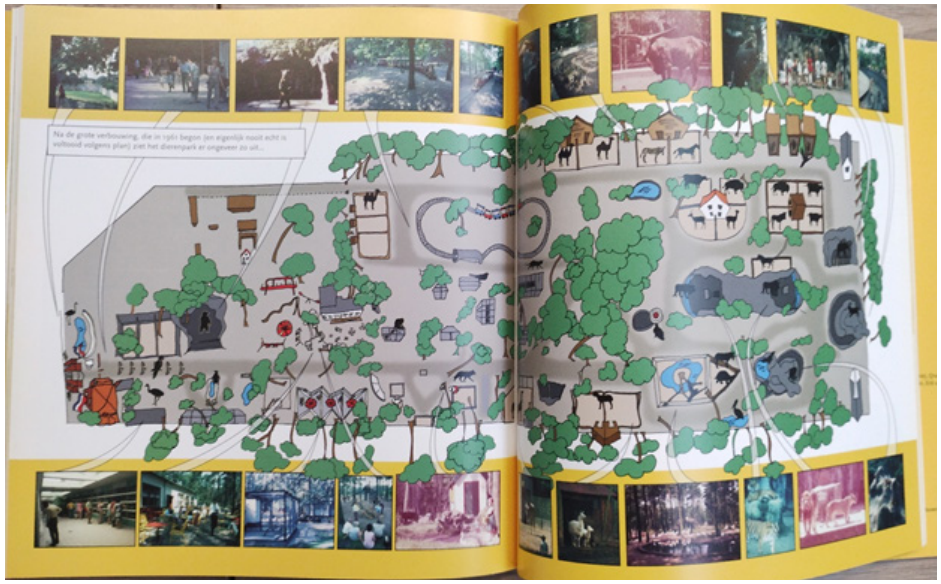

Moeders met spelende kinderen aan de vijver in het Stadswandelbos, ongedateerde foto (bron: Regionaal Archief Tilburg).

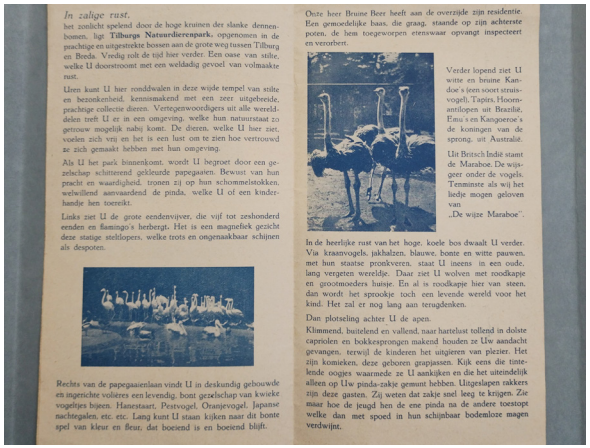
4.1.2 Tilburgs dierenpark

In 1931 verkocht Bernard J.M. Verbunt, de eigenaar van de Oude Warande, het oostelijke deel van het landgoed aan Johan Burgers (1870-1943), eigenaar van Burgers' Dierenpark in Arnhem. In 1932 richtte Burgers op dit nieuw verworven terrein een dierenpark op, dat hij als huwelijkscadeau aan zijn dochter Johanna en haar man Johan van Glabbeek schonk.[53] De Tweede Wereldoorlog ging ook aan het dierenpark niet voorbij: in de nacht van 10 op 11 mei 1940 liet de Duitse luchtmacht 21 bommen op het dierenpark vallen. Ook stierven er dieren tijdens de oorlog door honger.

Het echtpaar Van Glabbeek leidde het park tot 1946, waarna het beheer overging naar de dierenhandelaar C. van Dijk & Zonen. Hij gaf het de naam "Tilburg's Natuur Dierenpark". Het populaire park trok in 1966 maar liefst 232.000 bezoekers. In 1962 verkocht Van Dijk een stuk grond in het noorden van de Oude Warande aan de gemeente Tilburg, vanwege de uitbreiding van de naastgelegen Hogeschool. Ter compensatie mocht hij het het park uitbreiden met een stuk grond ten westen van de dierentuin. Na een grote verhuizing en herinrichting opende het park opnieuw. In 1973 sloot het dierenpark zijn deuren, grotendeels als gevolg van de concurrentie van het Safaripark Beekse Bergen. Elementen van het park zijn nog bewaard, zoals entreepoorten, de padenstructuur, exotische beplantingen en woningen voor het personeel.

Gereconstrueerde plattegrond van Tilburg's dierenpark in de jaren 1960, na de herinrichting (bron: Regionaal Archief Tilburg).

In zalige rust.

het zonlicht spelend door de hoge kruinen der slanke dennenbomen, ligt **Tilburgs Natuurdierenpark**, opgenomen in de prachtige en uitgestrekte bossen aan de grote weg tussen Tilburg en Breda. Vrolijk rolt de tijd hier verder. Een oase van stilte, welke U doorstroomt met een weldadig gevoel van volmaakte rust.

Uren kunt U hier ronddwalen in deze wijde tempel van stilte en bezinkenheid, kennismakend met een zeer uitgebreide, prachtige collectie dieren. Vertegenwoordigers uit alle werelddelen treft U er in een omgeving, welke hun natuurstaat zo getrouw mogelijk nabij komt. De dieren, welke U hier ziet, voelen zich vrij en het is een lust om te zien hoe vertrouwd ze zich gemaakt hebben met hun omgeving.

Als U het park binnenkomt, wordt U begroet door een gezelschap schitterend gekleurde papegaaien. Bewust van hun pracht en waardigheid, tronen zij op hun schommelstokken, welwillend aanvaardend de pinda, welke U of een kinderhandje hen toereikt.

Links ziet U de grote eendenvijver, die vijf tot zeshonderd eenden en flamingo's herbergt. Het is een magnetiek gezicht deze statige stellopers, welke trots en ongenaakbaar schijnen als despoten.

Rechts van de papegaaienlaan vindt U in deskundig gebouwde en ingerichte volières een levendig, bont gezelschap van kwieke vogeltjes bijeen. Hanestaart, Pestvogel, Oranjevogel, Japanse nachtegalen, etc. etc. Lang kunt U staan kijken naar dit bonte spel van kleur en fleur, dat boeiend is en boeiend blijft.

Onze heer Bruine Beer heeft aan de overzijde zijn residentie. Een gemoedelijke baas, die graag, staande op zijn achterste poten, de hem toegeworpen etenswaar opvangt inspecteert en verorbert.

Verder lopend ziet U witte en bruine Kandoe's (een soort struisvogel), Tapirs, Hoornantilopen uit Brazilië, Emu's en Kangoeroe's de koningen van de sprong, uit Australië.

Uit Britsch Indië stamt de Maraboe. De wijsgeer onder de vogels. Tenminste als wij het liedje mogen geloven van „De wijze Maraboe".

In de heerlijke rust van het hoge, koele bos dwaalt U verder. Via kraanvogels, jakhalzen, blauwe, bonte en witte pauwen, met hun staatse pronkveren, staat U ineens in een oude, lang vergeten wereldje. Daar ziet U wolven met roodkapje en grootmoeders huisje. En al is roodkapje hier van steen, dan wordt het sprookje toch een levende wereld voor het kind. Het zal er nog lang aan terugdenken.

Dan plotseling achter U de apen.

Klimmend, buitelend en vallend, naar hartelust tollend in dolste capriolen en bokkesprongen makend houden ze Uw aandacht gevangen, terwijl de kinderen het uitgieren van plezier. Het zijn komieken, deze geboren grapjassen. Kijk eens die tintelende oogjes waarmede ze U aankijken en die het uiteindelijk alleen op Uw pinda-zakje gemunt hebben. Uitgeslapen rakkers zijn deze gasten. Zij weten dat zakje snel leeg te krijgen. Zie maar hoe de jeugd hen de ene pinda na de andere toestopt welke dan met spoed in hun schijnbaar bodemloze magen verdwijnt.

Folder van Tilburgs Natuurdierenpark, omstreeks jaren 1930 (bron: Regionaal Archief Tilburg).

Entree van Tilburgs Natuur Dierenpark aan de Bredaseweg, ca. 1960 (bron: Regionaal Archief Tilburg).

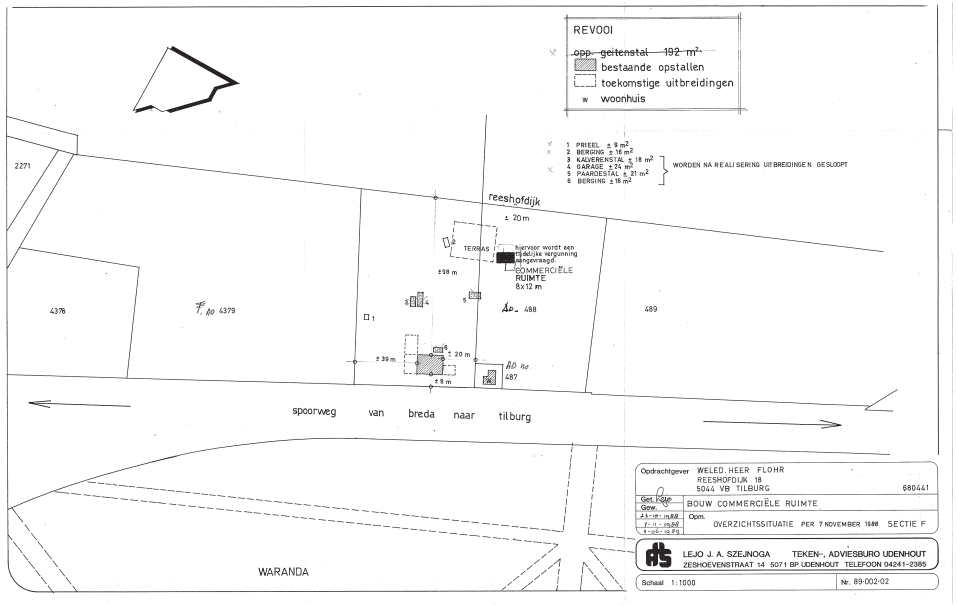
4.1.3 Sport en spel

Ook andere gebieden in het huidige Stadsbos013 kregen in de 20e eeuw een publieke recreatieve bestemming. Voor kleine kinderen ging het onder meer om de bouw van een kinderboerderij in het Wandelbos en de ontwikkeling van de uitspanning De 7 Geitjes. Voor (jong)volwassenen was er de aanleg van drie sportparken (Westend, Maria Oord en De Warande).

Na de sluiting van het dierenpark rezen er in Tilburg ideëen op om als alternatief in de omgeving een kinderboerderij te openen.[54] Deze werd later in het Wandelbos gerealiseerd.

Uitspanning De 7 Geitjes is vanaf omstreeks 1988 aangelegd in het gebied tussen de Reeshofdijk en de spoorlijn Tilburg-Breda. De oprichters van deze uitspanning hadden in 1983 het perceel (met daarop een spoorwachterswoning uit ongeveer 1874) gekocht. Hier was een agrarisch bedrijf gevestigd, dat zij voortzetten als geitenboerderij. Na enkele jaren besloten ze zich op recreatie te richten. Er kwamen een speeltuin, een pannenkoekenrestaurant op (1990) en historische kermisattracties. De oude spoorwachterswoning dient nog steeds als woning.

Het sportcomplex Westend, gelegen tussen de Bredaseweg en de Gilzerbaan, werd vanaf 1953 aangelegd. Hiervoor werd door de gelijknamige stichting een perceel aangekocht dat in de voorafgaande decennia in bezit was geweest van de fabrikantenfamilie Mutsaers. Toen de stichting het kocht, bestond het geheel uit een villa, een huis, een koetshuis en een park/tuin. Het oudste pand op het terrein was een L-vormige boerderij, gebouwd in 1920 en ontworpen door de architect Jan van der Valk. Op de oude foto's van het sportpark is deze boerderij nog goed te zien; deze is omstreeks 2015 gesloopt. Het sportpark bestond in het begin uit twee in het bos vrij gemaakte voetbalvelden. In 1957 werd het sportpark in oostelijke richting uitgebreid. Hiervoor werd nog een gedeelte bos, bestaande uit grove dennen en enige loofhoutsingels, gekapt. Ook lag hier de speeltuin 'Margriet', die waarschijnlijk ten behoeve van de uitbreiding is afgebroken. Rondom de sportvelden werd nieuw groen aangeplant door de Heidemaatschappij. Halverwege de jaren 1990 werd het huidige clubhuis gebouwd. Het park beslaat nu 6 velden. Het is de thuishaven van de in 1928 opgerichte voetbalclub R.K.S.V. Sarto.

Aanvraag voor bouw van een commerciële ruimte (1988), later uitspanning De Zeven Geitjes. De oude spoorwachterswoning is met een 'W' aangeduid. Op het terrein staan nog verschillende stallen uit de periode dat het terrein als boerderij werd gebruikt (bron: Regionaal Archief Tilburg).

Het complex Westend in de jaren 1950 met op de achtergrond de boerderij uit 1920 van architect Jan van der Valk (bron: Regionaal Archief Tilburg).

Aan de Gilzerbaan heeft schuin tegenover Westend ook nog het sportpark Maria Oord gelegen, dat van het begin van de 20e eeuw dateert. Dit terrein was door de fabrikantenfamilie De Beer verkocht aan de Tilburgse paters Rooi Harten. Zij legden hier sportvelden, een wandelbos, zwemvijvers, een Mariagrot en een uitkijktoren aan voor de studenten die bij hen de opleiding tot missionaris deden. Op de topografische kaart van 1939 is het park goed te zien. Op de topografische kaart van 1958 staat ook een toren ingetekend, die echter niet als uitkijktoren maar als 'brandtoren' wordt aangeduidt. In de jaren 1960 werden er op Maria-Oord nog sporttoernooien georganiseerd door andere verenigingen, maar vanaf de jaren 1970 raakte het sportpark in onbruik.[55] De toegangspoort aan de Gilzerbaan met opschrift Maria Oord is nog aanwezig. Ook liggen in het terrein nog paden en reliëfs uit de tijd van het sportpark.

Vanaf 1961 werd ook gewerkt aan de aanleg van het Sportpark de Warande. Hiervoor werden in de zuidwesthoek van de Warande, naast de in 1958 aangelegde omleiding van de spoorlijn Tilburg-Turnhout (Bels Lijntje), sportvelden aangelegd.[56] In de jaren zeventig kwamen er de eerste kunstgrasvelden. Het sportpark was toen een stuk kleinder dan nu; na 2000 is het nog flink vergroot met extra velden.

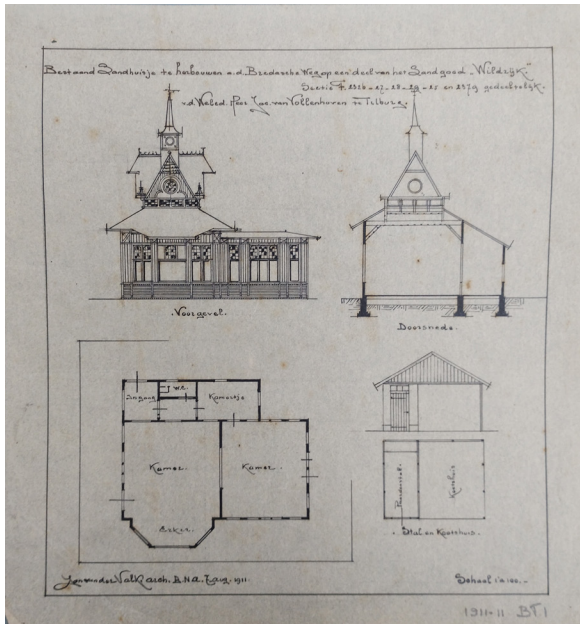
Maria Oord de topografische kaart van 1939 (achtergrond: topotijdreis.nl).

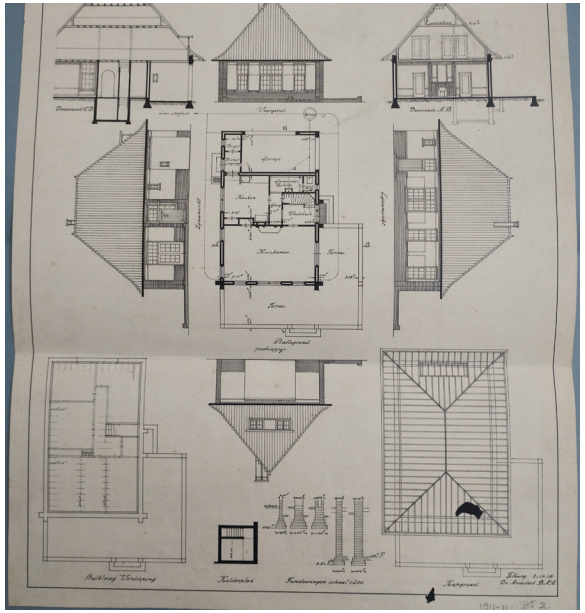

Sportpark Westend op de topografische kaart van 1939 (achtergrond: topotijdreis.nl).

'In 1932 richtte Burgers op dit nieuw verworven terrein een dierenpark op, dat hij als huwelijkscadeau aan zijn dochter Johanna en haar man Johan van Glabbeek schonk.'

Twee ontwerpen voor landhuisjes van Jan van der Valk uit 1911 en 1916 op een deel van landgoed Wildrick (later Berkenrode). Het huisje uit 1911 heeft nog een koetshuis, dat uit 1916 heeft een garage: blijkbaar had de eigenaar in de tussentijd een auto aangeschaft (bron: Regionaal Archief Tilburg).

4.2 Wonen in het groen

4.2.1 Fabrikanten, architecten en bouwstijlen

In de 20e eeuw bleef het gebied ten westen van Tilburg aantrekkelijk voor vestiging door welgestelden die hun geld meestal hadden verdiend als (textiel)fabrikanten. Aan deze ontwikkeling zijn veel in Tilburg bekende familienamen verbonden, zoals Eras, Henneking, Swagemakers, de Beer, Jurgens, en Diepen. De landhuizen die de leden van deze families lieten bouwen varieerden in grootte. In de jaren na de eeuwwisseling waren het soms relatief kleine huisjes, vooral bedoeld om voor kortere tijd in te verblijven. Zij werden later vaak uitgebreid en vergroot. Er werden daarnaast ook kapitale villa's gebouwd, zoals bijvoorbeeld 'De Oude Warande' uit 1908 van de wijnhandelaar Verbunt. De aanwezigheid van veranda's, terrassen en tuinkamers laat wel zien dat alle huizen, groot en klein, vooral bedoeld waren om te genieten van de natuur en het buitenleven. De opkomst van de garage als vervanger van het koetshuis, vanaf ongeveer 1910, laat ook zien dat voor deze groep bewoners een auto inmiddels binnen handbereik was gekomen. In de loop van de 20e eeuw werd de groep mensen die zich een vrijstaande woning kon veroorloven steeds groter. De huizen zelf werden over het algemeen kleiner, mede omdat de behoefte aan inwonend personeel afnam.

Voor de 20e-eeuwse villabouw werden bekende architecten ingehuurd, onder wie de in Tilburg gevestigde ontwerpers Jan van der Valk, Jos Donders en Jos Bedaux. Van buiten Tilburg werden bekende namen als F.A. Warners (Amsterdam), E.C. Falkenburg (Hilversum) en J. Rebel (Laren) ingevlogen.

4.2.2 Jan van der Valk (Rotterdam, 1873 – Tilburg, 1961)

Van der Valk, die in 1900 vanuit Delfshaven naar Tilburg verhuisde, was in zijn tijd een toonaangevend architect. Zijn eigenzinnige interpretatie van de art nouveau vond navolging van lokale architecten.

Van der Valk werkte veel in opdracht van rijke Tilburgers. Behalve villa's en buitenhuizen ontwierp hij ook kantoren, winkelpanden en bankgebouwen. De art nouveau, Engelse landhuisstijl en art deco zijn de dominante stijlen in zijn werk. Kenmerkend zijn de rijke ornamentiek en materialisatie, met onder andere o.a. smeedwerk, glas-in-lood en natuursteen.

Van der Valk maakte voor zijn opdrachtgevers soms fraaie aquarellen van hun toekomstige optrekje. Zo'n aquarel kennen we onder meer van de Oude Warande, gebouwd in opdracht van de wijnhandelaar Verbunt. Deze villa, met opvallende toren, is gesloopt in 1962. Binnen het onderzoeksgebied zijn nog drie andere huizen van hem bekend. Daarvan zijn Bredaseweg 482 en 478 gesloopt. Bredaseweg 461 bestaat nog, zij het in sterk verbouwde vorm. Dit huis heeft lange tijd de naam Shamrock gehad (Shamrock is het Ierse nationale symbool van een jonge klaver). Het is een typisch voorbeeld van een landhuis dat klein begon, en door verbouwingen groot eindigde. Het werd oorspronkelijk in 1918 voor de weduwe A. Mathijsen gebouwd als een huis met een grote tuinkamer en twee slaapkamers. Er zijn zowel bouwtekeningen als foto's van de verschillende bouwstadia bewaard.

De eerste grote vergroting vond plaats in de eerste helft van de jaren 1950, toen de industrieel J. Eras het pand in zijn bezit had. Hij huurde daarvoor Jan en Eduard van der Valk in. Kort daarna werd het huis naar een ontwerp van de Larense architect Jan Rebel en in opdracht van F. Enneking-Pessers nogmaals fors vergroot.

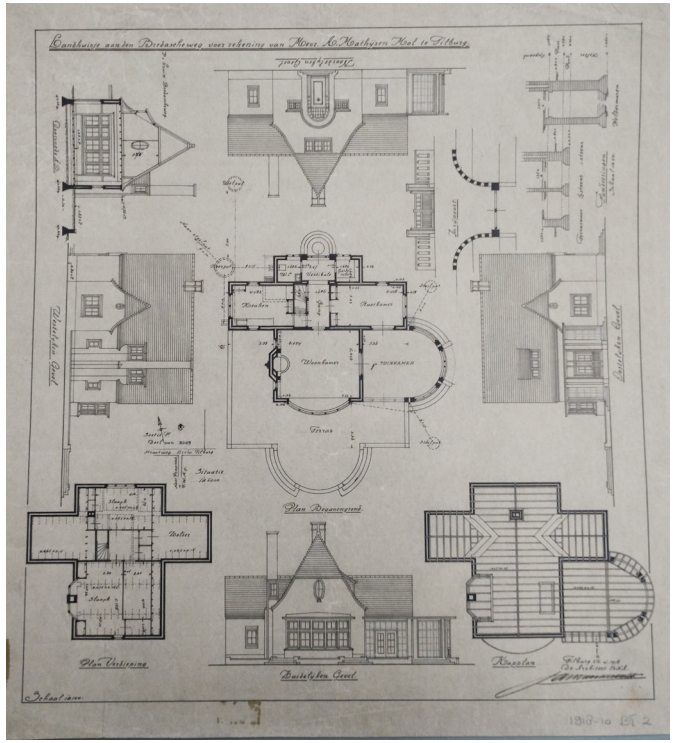
Bij het oorspronkelijke huis hoorden ook een terras en een grote tuin. Het geheel werd in 1937 in het kadaster omschreven als een 'huis, park, garage, boomgaard en dennenbosch'. De padenstructuur in de tuin die op de topografische kaart van 1958 te zien is (maar waarschijnlijk al ouder is), is nog gedeeltelijk aanwezig. De open zichtrelatie tussen Bredaseweg en het huis is verdwenen.

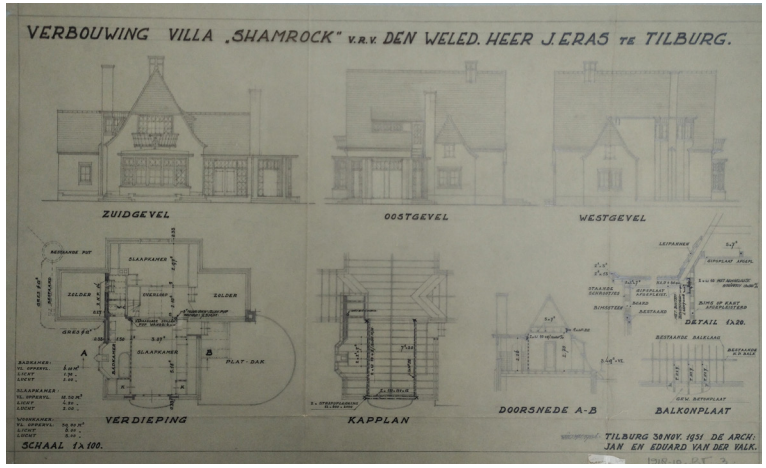
Ontwerp van Jan van der Valk voor de villa Wildrick (bron: Regionaal Archief Tilburg).

4.2.3 Villa's van Jos Bedaux

Jos Bedaux was een autodidact, die het ontwerpvak leerde van zijn vader, een Tilburgse aannemer. In de jaren dertig ontwierp hij zijn eerste grote projecten, waaronder de uitbreiding van het klooster Ave Maria in Tilburg. Bedaux werkte toen nog in een stijl die verwant was aan het traditionalisme. In latere decennia zou hij aan de opvolgende Nederlandse architectuurstromingen – modernisme, functionalisme en postmodernisme - steeds zijn eigen draai geven. Bedaux mengde deze verschillende stijlen ook nog eens in zijn ontwerpen, wat tot een herkenbaar oeuvre heeft geleid van ongeveer 500 projecten, van woonhuizen en kloosters tot gezondheidszorggebouwen en psychiatrische inrichtingen. De meeste werken zijn te vinden in Tilburg en Goirle. Heel bekend is het Cobbenhagegebouw van de Universiteit van Tilburg, een rijksmonument, dat vlak buiten het onderzoeksgebied ligt. Binnen het onderzoeksgebied staat een drietal gebouwen die geheel van de hand van Bedaux zijn (Reeshofweg 70; Bredaseweg 490 en een de kapel bij 507) en nog eens twee huizen die door hem verbouwd zijn (Bredaseweg 507 en 492). De Mariakapel die Bedaux tijdens de Tweede Wereldoorlog bij Gilzerbaan 260 ontwierp is in 2018 herbouwd.

De villa Shamrock. V.l.n.r.:

- eerste ontwerptekening (ontwerp Jan van der Valk)

- het huis in aanbouw omstreeks 1918

- de tekening van de eerste vergroting omstreeks 1950 (ontwerp Jan en Eduard van der Valk)

- het huis in zijn huidige toestand na de tweede vergroting (ontwerp Jan Rebel)

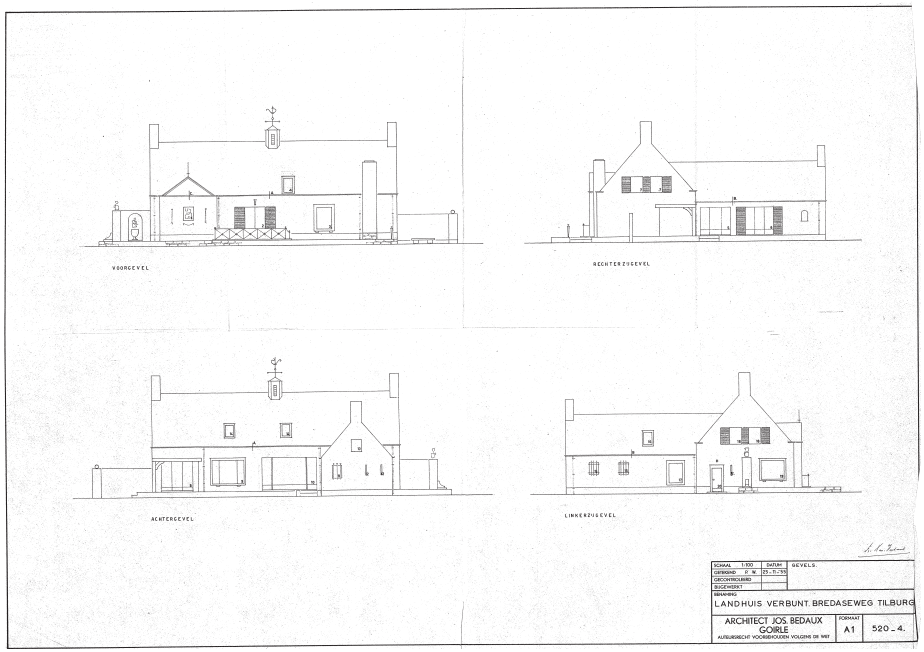
(bron: Regionaal Archief Tilburg).

Bredaseweg 490 ontwierp Bedaux in opdracht van de wijnhandelaar Verbunt. Die had eerder het landhuisje Heidelust (later Heiderust) van architect Jos Donders gekocht. In de ‘voortuin’ van dit landhuisje liet Verbunt een nieuw huis bouwen waarin Bedaux’ vrije stijlopvatting duidelijk herkenbaar is aan de toepassing van onder meer een timpaan als classicistisch element, in een verder vrij sober gebouw . De woning heeft witgeschilderde gevels met donkere plinten, wat een terugkerend motief in zijn werk.

4.3 Religie en zorg

De geschiedenis van het sportpark Maria-Oord zoals hierboven beschreven, laat zien dat het huidige Stadsbos013 vroeger ook een aantrekkelijke locatie was voor functies die verbonden waren aan religieuze instellingen. In de 20e eeuw maakten twee andere religieuze orden gebruik van delen van dit gebied: de Fraters van Tilburg en de Congregatie Broeders Penitenten. De Fraters van Tilburg richtten er een kloosterboerderij op (Sparrenhof) terwijl de Broeders Penitenten er een juvenaat en een verpleeghuis vestigden (Mariahof, tegenwoordig Amarant).

De geschiedenis van Sparrenhof gaat terug tot de 19e eeuw, een periode die in het voorgaande hoofdstuk aan bod is gekomen. In 1918 werd het landgoed verworven door de Fraters van Tilburg, die het aanvankelijk als kloosterboerderij gebruikten. Een deel van het bos werd gekapt en een oude kwekerij of moestuin ten zuiden van het landhuis moest plaatsmaken voor de aanleg van bouw- en weilanden, zoals blijkt uit topografische kaarten. In de jaren 1930 werd de vijver, die door de Fraters als werkverschaffingsproject werd aangelegd, voltooid. Ook werden er enkele rechte paden aangelegd op het terrein. Vanaf 1983 lieten de Fraters het terrein en de gebouwen aanpassen zodat jongeren er tijdelijk konden verblijven om te ontspannen.[57] Dit was bedoeld voor jongeren voor wie een vakantie niet vanzelfsprekend was. Bij deze aanpassingen werden de meeste bouw- en weilanden opnieuw bebost.

Ontwerptekening (1955) woonhuis Verbunt (Bredaseweg 490) door Jos Bedaux (bron: Archief Bouwdossiers gemeente Tilburg).

Woonhuis Verbunt van architect Jos Bedaux (1955) (bron: josbedaux.nl).

4.3.1 Van Mariahof tot Amarant

In 1937 opende de Congregatie Broeders Penitenten aan de Bredaseweg 570 het juvenaat (kloosterschool) Mariahof. De Broeders hadden ten behoeve hiervan een bebost terrein van 68 hectaren gekocht. Direct ten oosten ervan stond een houten landhuisje, dat hier omstreeks 1931 gebouwd was in opdracht van Henrica Van Wezel, echtgenote van de fabrikant Bernardus Linthorst.

De architect van het juvenaatsgebouw is onbekend. Het is in een traditionalistische bouwstijl opgetrokken, verwant aan het werk van A.J. Kropholler. Het bestond uit drie geschakelde vleugels, waarvan er nu nog 2 intact zijn. Aan de voorzijde van het hoofdgebouw werd een parkachtige tuin aangelegd, die nog deels herkenbaar is.

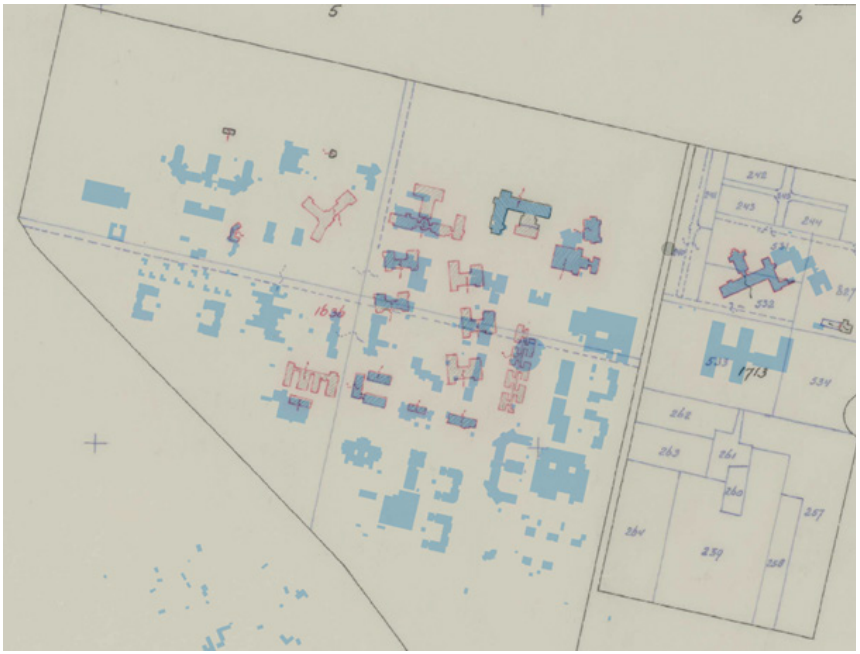
In het klooster Mariahof werden jongens tot priester of broeder opgeleid. Daarnaast was er een paviljoen genaamd ‘St. Denis’ voor de verpleging van honderd mannelijke ‘krankzinnigen’ en ‘zwakzinnigen’. Lang konden de Broeders Penitenten echter niet van Mariahof gebruikmaken, want tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de gebouwen gevorderd door de Duitse Wehrmacht. Zij vestigde er de Ortskommandantur (verantwoordelijk voor de huisvesting van Duitse soldaten).

De topografische kaart van 1948 laat zien dat er in de oorlog op de percelen ten westen en zuiden van het klooster flinke hoeveelheden bos werden gekapt . Na de bevrijding werd Mariahof verhuurd aan de Stichting R.K. Sanatorium “De Klokkenberg”, die het juvenaat tot 1953 gebruikte als tijdelijk noodsanatorium voor tuberculosepatiënten. Een behandeling met frisse lucht en zonlicht in een sanatorium was destijds nog de enige remedie voor TBC. Op het terrein werden tien Zweedse paviljoens gebouwd, voorzien van serres (lighallen). In totaal zijn ruim 3000 patiënten verpleegd in het sanatorium, voordat het in 1953 naar Breda verhuisde.

Daarna namen de Broeders Penitenten het klooster weer in gebruik. Onder de nieuwe naam Piusoord verzorgden zij hier jongens en mannen met verstandelijke beperkingen. Al snel verrezen er meer gebouwen op het terrein. Hierbij bleef de oorspronkelijke ontginningsstructuur, bestaande uit rechthoekige kavels met wegen die parallel- en dwars op de Bredaseweg liepen, grotendeels behouden. Historische foto’s laten zien dat er rondom de gebouwen steeds sprake was van tuinen, waarbij het deel aan de Bredaseweg het meest representatief en uitgebreid lijkt te zijn geweest.

In 1954 kochten de Broeders het terrein waarop ooit de pannenbakkerij had gestaan (westelijk deel van landgoed Vredelust). Daar stichtten ze in 1956 een school (Jozefschool) voor speciaal onderwijs, om jonge patiënten een opleiding aan te kunnen bieden. In 1958 werd een nieuw Mariahof als juvenaatsgebouw gebouwd . Ook werd er een boomgaard aangelegd en er werd wat vee (koeien, varkens en kippen) gehouden. De Broeders pachtten daarnaast landbouwgrond in de omgeving om in eigen voedsel te kunnen voorzien. Piusoord groeide in deze jaren uit tot een grote instelling: in 1962 werden er ruim 400 patiënten verzorgd. Door de toenemende behoefte aan personeel werd er in 1965 een flatgebouw neergezet voor de huisvesting van vrouwelijke (leerling)verpleegsters.

De kadastrale hulpkaart van 1970 laat zien dat er in dat jaar 17 gebouwen op het terrein stonden. Daarvan resteren er nu nog 7 (gedeeltelijk of geheel). Vanaf 1983 volgde een reorganisatie, waarbij er op het terrein veel werd gesloopt en nieuw gebouwd: er kwamen onder meer een ontmoetingscentrum, zwembad en sportzaal, keuken en moderne woonvoorzieningen. De Broeders Penitenten verlieten Mariahof in 1985. De zorg was toen al in handen van de Daniël de Brouwerstichting, die later is opgegaan in Amarant.

Kadastrale hulpkaart uit 1970 met toenmalige bebouwing (rood en zwart), geprojecteerd over de huidige bebouwing (blauw) op het terrein van Amarant. Er staan nog minstens zeven gebouwen (of delen daarvan) uit de periode voor 1970 op het terrein. Het huisje van Henrica van Wezel (na 1970 gesloopt) staat uiterst rechts in het midden (bron: Kadaster Archiefviewer).

Het juvenaat Mariahof met tuinen. Na de oorlog deed het complex enkele jaren dienst als R.K. Sanatorium De Klokkenberg (bron: Regionaal Archief Tilburg).

V.l.n.r.: de geschakelde vleugels van het klooster Mariahof; zijgevel van Mariahof; de tuin met op de achtergrond de flat voor vrouwelijke verpleegsters; paviljoen van na 1970 in aanbouw (bron: Regionaal Archief Tilburg).

4.4 Tilburgs trots: de Tilburgse Waterleiding Maatschappij in de 20e eeuw

Na de Tweede Wereldoorlog nam de vraag naar water sterk toe waardoor de capaciteit van het pompstation van de Tilburgse Waterleiding Maatschappij voortdurend moest worden opgevoerd. In 1953 was het aantal putten toegenomen van 60 naar 131; drie jaar later waren er nog eens 35 bijgekomen. Het pompstation werd uitgebreid en voorzien van nieuwe installaties. Ook het uiterlijk van het gebouw veranderde. De geornamenteerde gevels verdwenen achter dikke pleisterlagen. Ook de schoorsteen werd opnieuw opgemetseld. Aan de Oude Rielsebaan 150, ongeveer een kilometer ten opzichte van het waterleidingcomplex, werd in 1955 een extra pompstation gebouwd, met daaromheen een gazon met beplanting en een ‘rustiek hek’ aan de weg. Ten oosten van het oorspronkelijke complex kwamen in hetzelfde jaar twee dienstwoningen gereed naar ontwerp van ir. J. de Wilde uit Breda (1908-1981), van twee bouwlagen onder schuine lessenaarsdaken. Zij werden eveneens gesitueerd aan een gazon met enkele solitairen. In 1965 werd een derde woning gerealiseerd. Aan het einde de jaren 1960 ontstond ook de vraag naar een nieuw filtergebouw dat uiteindelijk in 1969 werd opgeleverd in een zakelijke bouwstijl. De van oorsprong tuinachtige aanleg rondom het complex is gaandeweg verdwenen.

Eind jaren 1980 besloot de TWM op een gedeelte van de waterwinplaats de golfbaan ‘Prise d’Eau’ aan te leggen. Deze opende in 1995. De Tilburgse Waterleiding Maatschappij bleef gedurende de 20e eeuw de drinkwaterleverancier van Tilburg. In 1995 werd het honderdjarig bestaan feestelijk gevierd; in 2006 werd TWN onderdeel van Brabantwater. Zowel het oorspronkelijke pompstation als de drie dienstwoningen zijn aangewezen als gemeentelijk monument.

4.5 Infrastructuur

Op hoofdlijnen veranderde er in de 20e eeuw weinig aan de infrastructuur in het huidige Stadsbos013. Bestaande hoofdwegen moesten ten behoeve van het autoverkeer, dat na de Tweede Wereldoorlog snel toenam, wel verbeterd worden. De Bredaseweg werd halverwege de jaren 1960 sterk verbreed en geasfalteerd. Naast de weg kwam een fietspad. De Gilzerbaan werd alleen geasfalteerd; het profiel bleef nagenoeg gelijk.

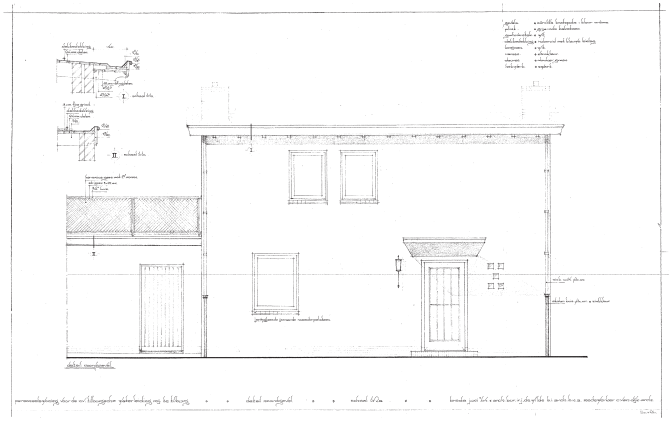
De belangrijkste nieuwe weg in het gebied was de Burgemeester Baron van Voorst tot Voorstweg, die tussen 1978 en 1988 is aangelegd.[5859] De weg verbond de Bredaseweg met de Dongenseweg en speelde een rol in de ontsluiting van een aantal gebieden die in deze periode aan de westkant van Tilburg werden ontwikkeld, zoals de woonwijken Gesworenhoek en Huibeven en het industrieterrein Vossenberg. Later kwam daar ook nog de wijk Witbrand bij. Aan het begin van de 21e eeuw werd de Baron van Voorst tot Voorstweg in noordelijke richting doorgetrokken naar de provinciale weg N260 (Noordwesttangent).

Halverwege de jaren 1990 werd de Warandelaan aangelegd als extra ontsluiting van het universiteitsterrein, dat zich vanaf het einde van de jaren 1960 sterk had ontwikkeld op een terrein direct ten oosten van de Warande. De weg werd voor een deel dwars over het voormalige Tilburgs Dierenpark gelegd.

De Pompstationweg, die van het einde van de 19e eeuw dateert en die de Bredaseweg verbindt met de Tilburgse Waterleiding, bleef vernieuwing bespaard. De weg heeft nog altijd een fraaie karakteristieke bestrating van klinkers en kinderkopjes.

Pompgebouwen na renovatie in de jaren 1950 (bron: Regionaal Archief Tilburg).

Ontwerp dienstwoning aan de Gilzerbaan, 1965 (Gemeente Tilburg, bouwdossiers).

4.5.1 Bels Lijntje

Het Bels Lijntje is een fietspad van ongeveer 30 kilometer tussen Tilburg en Turnhout, dat over een oud spoortracé loopt. Het meest noordelijke deel van dit fietspad loopt door Stadsbos013. De spoorlijn die hier vroeger lag, was eigenlijk een omleiding die alleen tussen 1958 en 1981 in gebruik is geweest. Het tracé loopt langs de westrand van de Oude Warande en passeert de Bredaseweg en vervolgens de Gilzerbaan.
Het Bels Lijntje is oorspronkelijk aangelegd vanaf 1865 en werd toen geëxploiteerd door Grand Central Belge, waar het zijn bijnaam aan dankt. Met de uitvoering het Tilburgse Hoogspoorplan (1957) werd de spoorlijn Breda-Eindhoven op een verhoogde baan gelegd, waardoor de oorspronkelijke aansluiting naar Turnhout verviel. Er moest een omleiding worden aangelegd, en dat werd het gedeelte dat nu door het Stadsbos013 loopt. Het Bels Lijntje bleef tot aan het begin van de jaren 1970 in gebruik. Daarna reed er nog enkele jaren een museumstoomtrein van de Stichting Stoomtrein Tilburg-Turnhout (de SSTT). De gemeente Tilburg kocht de voormalige spoorweg in 1988 voor 181.000 gulden van de Nederlandse Spoorwegen en legde er het huidige fietspad op aan.

4.6 Landschappelijke ontwikkelingen

In het Stadsbos013 vonden in de 20e eeuw diverse andere landschappelijke ontwikkelingen plaats. In de gebieden die al in de 19e eeuw ontgonnen waren, wisselde het gebruik van de grond nog wel eens, waarbij zowel kap als herplant van bos plaatsvond. In zijn totaliteit bleef het bosareaal in deze gebieden ongeveer gelijk. De niet-beboste percelen liggen ook nog steeds hoofdzakelijk langs de Bredaseweg, conform het beeld van rond 1900.

Rond 1900 waren er in het gebied nog grote delen heidegrond aanwezig, voornamelijk gelegen bij de Blaak en Schaapsgoor. De introductie van kunstmest versnelde de ontginning van deze arme grond tot bos- en landbouwgrond. Daarbij werden ook de aanwezige vennen, zoals De Blaak, Rietven, Kolkven en Schaapsgoor gedempt. Reliëfverschillen komen echter nog altijd voor.

De ontginning ging gepaard met een tweede golf van landgoedontwikkeling, waarbij onder andere Pineta (vanaf ca. 1900) en Moerle (voor 1945) tot stand kwamen. Vanaf 1940 breidde het bosareaal zich verder uit. Toch bleven er nog steeds grote stukken woeste heidegrond bestaan, zoals bij Die Zeepten, Sipten of Sijsten, waarvan een deel in de jaren negentig van de 20e eeuw door de Tilburgse Waterleidingmaatschappij werd omgevormd tot een golfbaan (Prise d'Eau).[60]

'Ook in de zuidwesthoek van het bos heeft enkele jaren een vijver gelegen, vermoedelijk gegraven tijdens de werkverschaffing.'

Tilburg. Werkverschaffing 1921. { Wandel-park.

In paragraaf 4.2 werd al beschreven dat er tot ver in de eeuw nog nieuwe huizen met grote tuinen werden aangelegd. Tegelijkertijd trad voor sommige 19e eeuwse landgoederen juist een periode van neergang in. Voor de landgoederen Vredelust, Heidepark en Veldhuizen begon dat al in de jaren 1920 en 1930.[61] De landgoederen wisselden vaak van eigenaar, het onderhoud werd duurder en buitenlandse reisbestemmingen kwamen in trek. Na 1930 was Vredelust in handen van de familie Van Wezel. Zij verkochten hun landgoed in 1949 aan de gemeente Tilburg. Deze onderhield het buitenhuis en bijgebouwen niet, waardoor ze sterk vervielen en ten slotte in de jaren 70 werden afgebroken.[62] De landgoederen Heidepark en Veldhuizen waren ook na de oorlog nog in handen van de familie Straeter. De boerderij Veldhuizen brandde in 1944 af. Er werden plannen voor herbouw opgesteld, maar omdat de brand niet het gevolg was van oorlogshandelingen ontbrak financiering en werden deze plannen nooit uitgevoerd. Tijdens de naoorlogse woningnood stond de familie Straeter permanente bewoning toe in de koepel op landgoed Veldhuizen.[63] Het gebouwtje werd betrokken door de familie Holman. In 1960 verhuisden zij op aanwijzing van Straeter naar buitenhuis Heidepark, waarna de koepel, na vernieling, in de loop van de jaren 60 werd gesloopt. De weduwe Elisabeth Straeter, laatste particuliere eigenaar van landgoederen Heidepark en Veldhuizen, sloot in 1959 een beheersovereenkomst met de Heidemij.[64] Straeter verkocht haar landgoed in 1964 aan de gemeente Tilburg.[65] Buitenhuis Heidepark bleef tot 2005 bewoond door de familie Holman. In 1972 werden de inmiddels door achterstallig onderhoud verwilderde bossen opgeknapt door de gemeente.[66] Vijvers werden uitgediept en paden opnieuw geopend voor wandelaars. Nadat een plan om op het terrein van de landgoederen een golfbaan aan te leggen, werd afgeketst, bleef het landgoed decennia onberoerd liggen. Recentelijk werd het inmiddels sterk vervallen buitenhuis Heidepark opgeknapt en kreeg een restaurantfunctie.

Het onderzoeksgebied op de topografische kaart van 1989 (bron: topotijdreis.nl).

4.7 Gebeurtenissen tijdens WOII

Op de dag dat de Duitsers Nederland binnen vielen, 10 mei 1940, werd Tilburg meteen geraakt door een bom die tussen het winkelend publiek op de Noordstraat terecht kwam. De dagen erna vonden er ook bombardementen en gevechten plaats op verschillende plekken langs de Bredaseweg, waaronder in het Tilburgs Dierenpark en bij de kruising met de Zwartvenseweg, ter hoogte van de hockeyvelden.[67] Tot aan de bevrijding van Tilburg op 27 oktober 1944 vonden er diverse oorlogsgerelateerde ontwikkelingen en gebeurtenissen plaats in het huidige Stadsbos013.

Zo legden de Duitsers in de oorlog veldtelefoonkabels aan langs de Bredaseweg, ten behoeve van de communicatie tussen het vliegveld Gilze-Rijen en de Ortskommandantur in Tilburg. Deze kabels waren gevoelig voor sabotage. Daarom werden Tilburgse mannen opgeroepen voor de zogenaamde ‘kabelwacht’, waarbij zij in wisseldienst de kabels moesten beveiligen. Op het landgoed Sparrenhof aan de Bredaseweg was een wachtpost waar de uren tussen de diensten in doorgebracht konden worden. In eerste instantie was het wachthouden geen grote straf: “Het gezag liet oogluikend toe dat men het zich enigszins comfortabel maakte met een stoel, parasol, wachthokje of zelfs strandstoel en dat men lectuur bij zich had om de tijd door te komen”.[68] Later zouden de touwtjes strakker aangetrokken worden en moesten de wachters plaatsnemen in schuttersputjes.

Op het landgoed Moerle, eigendom van de familie Van Nunen en onderdeel van het gebied Schaapsgoor, zaten tijdens de Tweede Wereldoorlog studenten van het Brabants Studentengilde ondergedoken. Na de studentenrazzia van 1943, waarbij 600 Nederlandse studenten waren opgepakt, voelden velen zich genoodzaakt om zich schuil te houden. Het Brabants Studentengilde had sinds 1933 de traditie ontwikkeld om elk jaar op een Landdag een kapel te bouwen. Deze gewoonte werd in de oorlog voortgezet met de bouw van de kapel ‘Maria van den Goede Duik’ op het landgoed Moerle. Deze kapel en diverse andere die andere Gilde heeft gebouwd, werden ontworpen door Jos Bedaux, een kennis van de bij het Gilde betrokken pater Frans Siemer.[69] Vanwege de schaarse materialen bleef de constructie eenvoudig: ruwe houten stammen, van onderen zwart geteerd, een zadeldakje en daaronder een beeld van pater Siemer. Na de oorlog raakte de kapel in verval. Deze werd in 2018 werd de kapel door de eigenaar van het landgoed, Hein van Nunen, herbouwd. In de kapel staat nu een beeld van Hans Claesen (1925-1995).[70]

De door het Brabants Studentengilde tijdens de Tweede Wereldoorlog gebouwde kapel Maria van den Goede Duik (bron: Regionaal Archief Tilburg).

4.7.1 NAD-kamp[71]

In de laatste maand van 1940 werd er in de meest zuidwestelijke hoek van landgoed Heidepark een opleidingskamp van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD-kamp) opgeleverd.[72] Het kamp kreeg de naam Hulten. Vanaf maart 1941 werd het eerste contingent mannen in het kamp gehuisvest. Doelstelling van de Nederlandse Arbeidsdienst was “volksopvoeding” in nationaalsocialistische trant. Aanvankelijk ging het om vrijwilligers. Volgens een propagandistisch artikel werden zij gevormd tot ‘flinke mannen met liefde voor hun land en voor den arbeid’.[73] Men werd onderwezen in een groot aantal disciplines: landbouw, wegenaanleg, psychotechniek, aardrijkskunde, geschiedenis, heemkunde, kennis van sociale en godsdienstige stromingen, economie, beroeps- en bedrijfsleer, letterkunde, beeldhouw- en schilderkunst, E.H.B.O., hygiëne, zang, sport, lichamelijke opvoeding en tucht. Daarnaast werd men praktisch opgeleid voor de uitoefening van fysiek uitdagende beroepen onder toezicht van opzichters van de Nederlandse Heide Mij. Per dag werd een uur gereserveerd voor sport en vier uur voor bijvoorbeeld ‘het aanleggen van sportterreinen, het hakken van bomen of het aanleggen van wegen (...)’.[74] Voor al deze activiteiten waren voorzieningen in het NAD-kamp aanwezig.

Een standaardkamp had gebouwen met de volgende functies: een barak voor de kampleiding, een kantine en keukenbarak, een rustkamer, manschappenbarakken, een bureelbarak met kantoor, ziekenboeg etc., een wasbarak, latrines, parkloods, een paardenstal, een brandstofopslag en een waterreservoir.[75] Daarnaast was er in ieder kamp een appèlplaats en een exercitieterrein/sportveld aanwezig. Dit gold ook voor het NAD-kamp in het onderzoeksgebied. Gebaseerd op (lucht)foto’s en filmmateriaal lijkt het erop dat er in dit kamp ook nog een sporthal aanwezig was. Uit de grote hoeveelheid aan disciplines waarin men onderwezen werd, volgt logischerwijs dat er ook een onderwijsbarak in het kamp aanwezig moet zijn geweest. Een propagandafilm, te vinden in het Regionaal Archief Tilburg, geeft een indruk van de structuur van het kamp en de interieurs van de barakken.[76] De film toont de appèlplaats met twee vlaggenmasten, het met heide begroeide binnenterrein, de kantine, een manschappenbarak, rustbarak, ziekenboeg, een leslokaal en sporthal. Vervolgens geeft het een blik op de werkzaamheden van de vrijwilligers in de omgeving van het kamp, namelijk het afgraven van zand en het uitdunnen van een bosperceel. De locatie van het bosperceel is bekend. Het ging hier om het perceel met naaldhout direct ten zuidwesten van het buitenhuis van Heidepark.

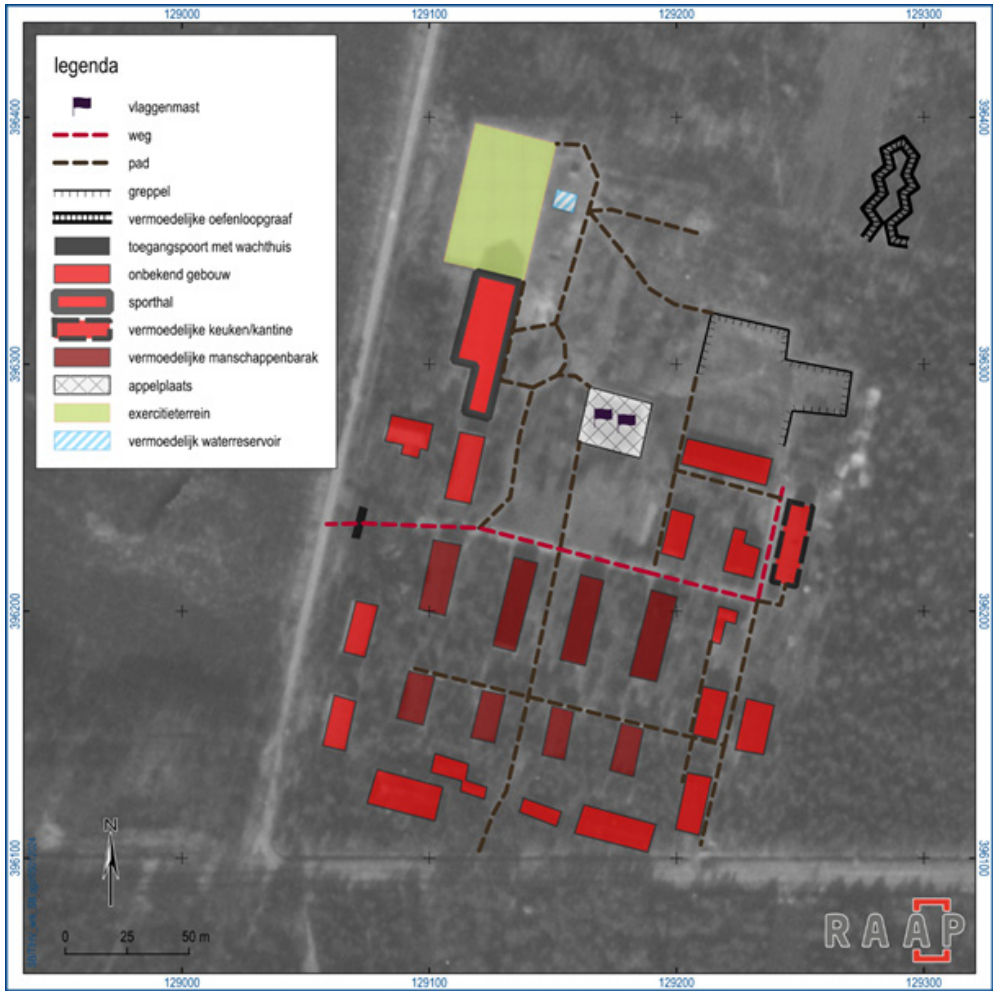
Op basis van (lucht)foto’s, genoemd filmmateriaal en het AHN is getracht om tot een beeld te komen van de ruimtelijke indeling van het kamp. Centraal lag een brede toegangsweg die via de Pompstationweg verbonden was met de Gilzerbaan. De toegang tot het kamp

Het hijsen van de vlag op de appèlplaats van het NAD-kamp op landgoed Heidepark in 1940. Op de achtergrond is de vermoedelijke sporthal te zien. (bron: collectie Wiel van der Randen, via geheugen.delpher.nl)

werd afgesloten door een poort met wachthuis. De hoofdweg verdeelde het kamp in twee delen. Het zuidelijke deel bestond vermoedelijk vooral uit op regelmatige afstand van elkaar gelegen manschappenbarakken. Ten noorden van de weg lagen de gemeenschappelijke ruimtes: de kantine, sporthal, de appèlplaats en het exercitieterrein. Vermoedelijk lagen hier ook de onderwijs-, bureel- en kaderbarak. Door het ontbreken van kaartmateriaal is de functie van het overgrote deel van de gebouwen niet vast te stellen. De nog steeds duidelijk aanwezige greppel in de noordoosthoek van het kamp diende waarschijnlijk om het terrein af te scheiden van het bos ten oosten ervan. Ten slotte bevond zich een structuur die doet denken aan een oefenloopgraaf ter hoogte van het toenmalige weilandje ten noorden van het kamp.

In 1944 en rond de periode van de bevrijding verbleven er meerdere malen grote groepen Duitse soldaten in het kamp en na de bevrijding huisvestte het kamp geallieerde militairen. Kort daarna werd het kamp opgeknapt en gebruikt als Centraal Vrijwilligerskamp (Kamp F). Vrijwilligers voor de oorlog in Indonesië werden er verzameld voordat ze naar hun spoedopleiding in Engeland vertrokken.[77] Eigenaar van de grond waarop het barakkenkamp werd aangelegd bleef tijdens en na de oorlogsperiode de familie Straeter.[78] Waarschijnlijk werd er in de oorlogsjaren gebruik gemaakt van een pacht- of huurconstructie. Kadastrale veranderingen werden niet bijgehouden waardoor het lastig is om de stichting van gebouwen en veranderingen in grondgebruik te achterhalen. Direct na de oorlog liet Straeter de percelen waarop het kamp lag verenigen. Na de verkoop van het betreffende deel van haar landgoed aan de gemeente Tilburg in 1965 stond in ieder geval een deel van de barakken nog op het terrein.[79] Wanneer deze precies afgebroken zijn is daardoor niet duidelijk.

Reconstructie van het NAD-kamp op landgoed Heidepark op basis van (lucht)foto's filmmateriaal en AHN (onderliggende foto: luchtfoto 18 februari 1944).

Het NAD kamp en een deel van het onderzoeksgebied op een luchtfoto die werd genomen in februari 1944 (bron: DotKa Data).

4.7.2 Zandwinning

Vanuit het NAD-kamp werd in de directe omgeving ook aan zandwinning gedaan.[80] De vrijwilligers trokken met kruiwagens vermoedelijk naar een perceel direct ten zuiden van de Gilzerbaan. De paden die van de doorgaande weg in de afgraving leidden zijn nog altijd te herkennen. De grote winningskuilen ten westen van het vroegere kamp, worden tevens toegeschreven aan de arbeid van de Nederlandse Arbeidsdienst.[81] Dat deze afgravingen zijn ontstaan als gevolg van zandwinning door de NAD is echter onwaarschijnlijk.[82]

Noten

1. Cock Gorrise e.a., p. 49
2. Trommelen, 1994, p.301-302, 392
3. Van der Velden, 2015, pp. 8-10
4. Cock Gorisse e.a., p. 57
5. Regionaal Archief Tilburg, toegangsnr. 2, inv.nr. 38
6. Uit de heerlijkheid Deurne in Zuidoost-Brabant bleek dat met 'visscherijen' inderdaad weijers werden bedoeld, en niet de vrije visvangst in bijvoorbeeld beken.
7. Van Dijk & De Boer, 2009, p. 34
8. Zoals te zien op de kaart van Zijnen uit 1760
9. Dezallier d'Argenville, 1712, 49-50
10. In Arcadië (2018), p. 11
11. Regionaal Archief Tilburg, toegangsnr. 399, inv.nr. 30
12. Regionaal Archief Tilburg, toegangsnr. 399, inv.nr. 30
13. Regionaal Archief Tilburg, toegangsnr. 4, inv.nr. 438
14. Van Beek (1972)
15. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 1815, volgnr. 289
16. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 3411
17. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 3411, volgnr. 16
18. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 12221
19. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 16481
20. Kadastrale Hulpkaart Nr. 471, 1853, gemeente Tilburg
21. Holman (2021), p. 6
22. Holman (2021), p. 6
23. Kadastrale hulpkaart, Nr. 18, 1891, gemeente Tilburg
24. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 2563
25. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 7278
26. Bouwjaar pand gebaseerd op BAG.
27. Van Eijck e.a., p.13
28. Kadastrale gemeente Tilburg, sectie E, kadastrale hulpkaart 470
29. Van Eijck e.a., p.15
30. Ibidem
31. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 9921
32. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 9755
33. Van Eijck e.a., p.15
34. Ibidem
35. 't Fratersgat, via Geheugen van Tilburg [https://www.geheugenvantilburg.nl/page/15286/t-fratersgat]
36. Kadastrale hulpkaart, Nr. 58, 1883, gemeente Tilburg
37. Holman (2021), p. 6
38. Kadastrale hulpkaart Nr. 70, 1907, gemeente Tilburg
39. Kadastrale veldwerkkaart Nr. 205, 1961, gemeente Tilburg
40. Kadastrale veldwerkkaart Nr. 34, 1912, gemeente Tilburg
41. Vergelijk 1900 en 1939.
42. Kadastrale hulpkaart, Nr. 20, 1884, gemeente Tilburg
43. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 3925
44. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 15619
45. Kadastrale gemeente Tilburg, hulpkaart sectie F, nr. 48
46. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 9695
47. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 13208
48. Van Eijck e.a., p.12
49. Ibidem
50. Eijkens,'De Goudmijn aan de Gilzerbaan' in: Brabants Dagblad, 21-10-1995
51. Van der Heijden (1995), pp. 64-66
52. Van der Heijden, pp.106-111
53. De dierentuin in Arnhem droeg hij over aan zijn dochter Lucie en haar man Reinier van Hooff, de grootouders van de huidige directeur.
54. Tilburg - De Tilburgse Koerier | 1973 | 11 januari 1973
55. https://wikimiddenbrabant.nl/Maria_Oord, Nieuwe Tilburgsche courant, 10-11-1962.
56. Inventaris van het archief van het gemeentebestuur van Tilburg, (1906) 1938- 1985 2009); inv. nrs. 5476-5478
57. https://stadsbos013.nl/bezoeken/landgoed-sparrenhof/
58. Inventaris van het archief van de Dienst Publieke Werken van de Gemeente Tilburg, 985 – 1996, inv. nr. 3791-3798
59. https://wikimiddenbrabant.nl/Burgemeester_Baron_Van_Voorst_tot_Voorstweg_(Tilburg)
60. Van Dijk, H. 2009. Van Brik Polders tot Klein Tilburg. Tilburg – Zuidwest. Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek. Tilburg Bilanrapport 2009/180, pp. 43-44
61. Ontleend aan: Bouwmans, S.P.H., 2024. Landgoed Heidepark-Vredelust te Tilburg. Cultuurhistorisch onderzoek. RAAP-rapport 6899. Weesp
62. Holman (2021), p. 7

63. Ibidem.
64. In Arcadië (2018), p. 27
65. Ibidem.
66. Holman (2021), p. 7.
67. Beer, Karel de, Doorspelen zonder eigen voordeel. Over het Hockey en de TMHC Tilburg tijdens oorlog en bezetting 1940-1945, in: Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur, jrg. 33, nr. 3 (2015)
68. Beer, Karel de, Doorspelen zonder eigen voordeel. Over het Hockey en de TMHC Tilburg tijdens oorlog en bezetting 1940-1945, in: Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur, jrg. 33, nr. 3 (2015)
69. http://www.hetbsg.nl/Geschiedenis.html
70. https://josbedaux.bedauxdebrouwer.nl/Werk/2582/Kapel-Moerle-Tilburg-1943/5
71. Overgenomen uit: Bouwmans, S.P.H., 2024. Landgoed Heidepark-Vredelust te Tilburg. Cultuurhistorisch onderzoek. RAAP-rapport 6899. Weesp.
72. ‘Opleidingskamp voor den arbeidsdienst’, in: Dagblad De Grondwet (18-12-1940), p. 13
73. Ibidem
74. Dagblad De Grondwet (1940), p. 13
75. De Vries (2021), p. 52
76. Regionaal Archief Tilburg, identificatienr. F0003-08
77. Holman (2021) p. 7
78. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 9127
79. Kadastrale gemeente Tilburg, leggerartikel 9127, volgnr. 39, reeks 4
80. In Arcadië 2018, p. 25
81. In Arcadië (2018), p. 2
82. Bouwmans (2024), p.18.

Inventarisatie en waardering

5 Toelichting inventarisatie- en waarderingskaarten

5.1 Inleiding

Voor het opstellen van de inventarisatiekaarten zijn de resultaten van het cultuurhistorische onderzoek uit de voorgaande hoofdstukken vergeleken met de huidige situatie in Stadsbos013. Uit deze vergelijking blijkt onder meer welke historisch erfgoed nog in het gebied aanwezig is, wat hun context is en of zij cultuurhistorisch waardevol zijn. In Stadsbos013 resteren uit vrijwel alle historische perioden die in de gebiedsbiografie zijn beschreven nog waardevolle landschappen, elementen, objecten of ensembles. Het zijn - soms wat versluierde - materiële overblijfselen die verwijzen naar een veelzijdig onderdeel van Tilburgs' ruimtelijke ontwikkeling. In dit hoofdstuk wordt eerst de methodiek beschreven waarmee de landschapselementen, gebouwde objecten, landschapstypen en de cultuurhistorische ensembles geïnventariseerd en gewaardeerd zijn. Vervolgens worden de aanwezige elementen, landschappen en ensembles beschreven. Sommige landschapselementen zijn individueel beschreven, maar meestal zijn zij vanwege de schaal van het onderzoeksgebied gecategoriseerd.

De geïnventariseerde cultuurhistorisch waardevolle elementen, objecten en landschappen behoeven een zorgvuldige omgang. Zij hebben vaak een kwetsbare status: de meeste landschappen, elementen, objecten en ensembles zijn niet wettelijk beschermd. Met de kennis van nu kan geconstateerd worden dat ook nog in recente jaren enkele (zeer) waardevolle zaken zijn verdwenen. Behoud en versterking zijn in beginsel bij alle beschreven en als waardevol beoordeelde elementen en landschappen gewenst, soms zelfs noodzakelijk. In enkele gevallen wordt een formele wettelijke bescherming op z'n plaats geacht. Bij ingrepen die raken aan de in dit rapport benoemde waardevolle elementen en gebieden, is aanvullend cultuurhistorisch onderzoek aan te bevelen om de waarden op een gerichter schaalniveau te specificeren en om advies te kunnen geven over wat een plek nodig heeft of aan verandering aankan.

5.2 Landschapselementen

5.2.1 Algemeen

Voor het karteren van landschapselementen hebben we primair gebruik gemaakt van het kadastraal minuutplan uit 1832, de topografisch-militaire kaart uit 1836-1843, diverse reeksen van de Chromotopografische Kaart des Rijks en de eerste naoorlogse editie topografische kaarten vanaf 1953. Voor de afzonderlijke landschapselementen is dit vervolgens op uiteenlopende manieren nader uitgewerkt. Voor wat betreft landschapselementen en gebouwd erfgoed geldt dat slechts de elementen in kaart zijn gebracht die nog altijd bestaan of als restant in het landschap te herkennen zijn. Verdwenen wegen over de heide zijn dus niet in kaart gebracht, restanten van karrensporen wel. Verdwenen bouwwerken zoals theehuizen zijn niet in kaart gebracht tenzij er bijvoorbeeld een heuvellichaam aan de standplaats van het gebouwtje herinnert. Nog bestaande restanten worden daardoor in de juiste context geplaats en kunnen inspiratie bieden voor een toekomstige invulling van de plek. Terreinen en elementen zonder cultuurhistorische achtergrond, zoals terreinen die gevormd zijn in het kader van natuurontwikkeling zijn niet in de inventarisatie meegenomen.

Bij de kartering van de landschapselementen is gewerkt volgens het Erfgoedregistratiesysteem (ERS). Daarbij worden de elementen ondergebracht in historische en ruimtelijke thema's die een gestructureerde en historisch-ruimtelijk verantwoorde omgang met de aangemaakte data mogelijk maken. Bij de kartering van de elementen en terreinen die binnen deze thema's vallen is voornamelijk gebruik gemaakt van data die eerder werd aangemaakt voor de kwaliteitenkaart van Stadsbos013. De reeds geïnventariseerde items werden ondergebracht in nieuwe thematische kaartlagen en waar het nodig en relevant was is de inventarisatie iets aangevuld. Deze thema's worden hieronder kort toegelicht.

5.2.2 Thematiek

Verkeer en vervoer

Onder verkeer en vervoer worden verstaan alle objecten, structuren en terreinen die onderdeel zijn van het netwerk van de mens om zich en zijn goederen voort te bewegen over land. Voorbeelden van elementen in Stadsbos013 zijn: wegen en paden, (spoor)wegen, spoorwachterswoningen en bundels karrensporen.

Waterstaat

Onder waterstaat worden verstaan alle objecten, structuren en terreinen die onderdeel deel zijn van de passieve en actieve handelingen van de mens om de waterstaatkundige toestand naar zijn hand te zetten. Voorbeelden van elementen in Stadsbos013 zijn: beken en waterlopen. Een uitputtende kartering van alle sloten, greppels, duikers en kunstwerken valt buiten de scope van het onderliggende onderzoek.

Landbouw en bosbouw

Onder landbouw en bosbouw worden verstaan objecten, structuren en terreinen die te maken hebben met het beheer van de aarde ten bate van de mens. In dit geval zijn voornamelijk terreinen gekarteerd zoals restanten van celtic fields, landbouwgronden en productiebossen. Objecten zijn in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten.

Landgoederen en buitenplaatsen

Onder landgoederen en buitenplaatsen worden verstaan de gebieden die onderdeel zijn van een landgoed of een buitenplaats, alsmede objecten, structuren en terreinen die voortkomen uit de verfraaiing van landschappen in de context van een landgoed of een buitenplaats. Voorbeelden van elementen op landgoederen en buitenplaatsen zijn: landhuizen, onderdelen daarvan en/of bijgebouwen daarbij, tuinen, parken, wandelpaden, belvedères, theehuizen, poorten, grachten en vijvers.

Religie

Onder religie worden verstaan objecten met een gemeenschappelijk religieus doel of opgericht als blijk van persoonlijke devotie. Voorbeelden hiervan in Stadsbos013 zijn: kapellen.

Oorlog en defensie

Onder oorlog en defensie worden elementen en structuren geïnventariseerd die samenhangen met oorlog en defensie. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is het NAD-kamp met restanten van oefenloopgraven en greppels.

Nutsvoorzieningen

Nutsvoorzieningen zijn elementen en terreinen die aangelegd zijn voor een publiek doel met betrekking tot: drinkwater, elektriciteit, gas, lantaarns, riolering en rioolwaterzuivering, straatmeubilair, telefonie, post, media, brandweer. Een voorbeeld hiervan is het terrein van de Tilburgse Waterleiding Maatschappij en de daarop gelegen bouwwerken.

5.2.3 Bronnen

Verkeer en vervoer

Voor verkeer en vervoer zijn de kadastrale minuutplans (1832), de topografische kaart van 1957 en AHN5 de belangrijkste bronnen. De keuzes hiervoor worden onder Periode toegelicht. Informatie over losse elementen komt van diverse bronnen. Wanneer deze informatie gebruikt is, is dit in de gis-data aangegeven.

Waterstaat

Voor waterstaat zijn de kadastrale minuutplans (1832), de topografische kaart van 1957 en AHN5 de belangrijkste bronnen. De keuzes hiervoor worden onder Periode toegelicht. Wanneer andere informatie gebruikt is, is dit in de gis-data aangegeven.

Landbouw en bosbouw

Binnen het thema Landbouw en bosbouw zijn voornamelijk terreinen gekarteerd met een bepaald historisch landbouw- of bosbouwkundig gebruik. Daarbij is gebruik gemaakt van historische topografische kaarten (verschillende series van de Chromotopografische Kaart des Rijks) in combinatie met AHN5 en veldbezoeken.

Landgoederen en buitenplaatsen

De meeste landgoederen en buitenplaatsen zijn geïnventariseerd op basis van literatuur, topografische kaarten, kadastraal onderzoek en veldbezoeken. Ze zijn zo goed mogelijk begrensd op basis van deze informatie. Welke bronnen precies gebruikt zijn, is in de database aangegeven.

Religie

Voor religie zijn de architectuurhistorische Stadsverkenning en een website over architect Jos Bedaux gebruikt.

Oorlog en defensie

Voor oorlog en defensie is gebruik gemaakt van tracesofwar.nl en RAAP-rapport 6899 gebruikt. Daarnaast is AHN5 gebruikt om mogelijke loopgraven en andere (niet aangetroffen) militaire elementen te karteren.

Nutsvoorzieningen

De voornaamste bron is de Stadsverkenning en een publicatie ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Tilburgse Waterleiding Maatschappij uit 1995.

5.2.4 Periode

Verkeer en vervoer, Waterstaat

De kadastrale minuutplans vormen de eerste landsdekkende accurate kartering van het grondgebied van Nederland. Ze vormen het perfecte uitgangspunt voor de bestudering van het historisch cultuurlandschap. Het kadaster werd van kracht in 1832 en de in de jaren daarvoor gemaakte minuutplans geven daarom de jure de situatie in dat jaar weer. Om de ontwikkeling van het historisch cultuurlandschap inzichtelijk te maken is behalve deze 'uitgangssituatie' ook een tweede ijkmoment genomen. Hiervoor is de topografische kaart van 1957 als uitgangspunt genomen. Dit is de eerste editie na de Tweede Wereldoorlog waarin de gehele gemeente op basis van een volledig nieuwe kartering is weergegeven. De keuze voor het eerste moment na de Tweede Wereldoorlog is gebaseerd op het feit dat de meeste jonge heideontginningen op dat moment voltooid waren, maar herinrichtingen nog niet hadden plaatsgevonden.

Landbouw en bosbouw

De periodisering van deze elementen en gebieden is voornamelijk gebaseerd op topografische kaarten. Het eerste jaar waarop het betreffende grondgebruik op de kaart verschijnt wordt in dat geval dan ook genomen als jaar waarvoor de aanleg van het terrein heeft plaatsgevonden. In enkele gevallen heeft in het kader van de landschapsbiografie een beknopt kadastraal onderzoek plaatsgevonden. In dat geval wordt het specifieke jaar genoemd waarin het terrein werd ontgonnen.

Religie

De jaartallen waarin de geïnventariseerde kapellen zijn opgericht, zijn afkomstig uit de Stadsverkenning en de website over architect Jos Bedaux.

Oorlog en defensie

De datering van het NAD-kamp is afkomstig uit krantenartikelen die in het kader van de opening van het kamp werden opgesteld.

Nutsvoorzieningen

De datering van het waterleidingterrein en de afzonderlijke gebouwen daarop is afkomstig uit de monografie over de geschiedenis van de Tilburgse Waterleiding Maatschappij.

5.2.5 Schaal en detail / nauwkeurigheid

Alle categorieën

De punten zijn in het hart van het bedoelde (al dan niet verdwenen) object geplaatst en de lijnen over de hartlijn van de structuur getrokken, voor zover te beredeneren dat het historische en huidige tracé identiek is. Vlakken zijn begrensd zo nauwkeurig als mogelijk was met de gegeorefereerde historische kaarten gerelateerd, AHN5 en de nog bestaande ruimtelijke structuren.

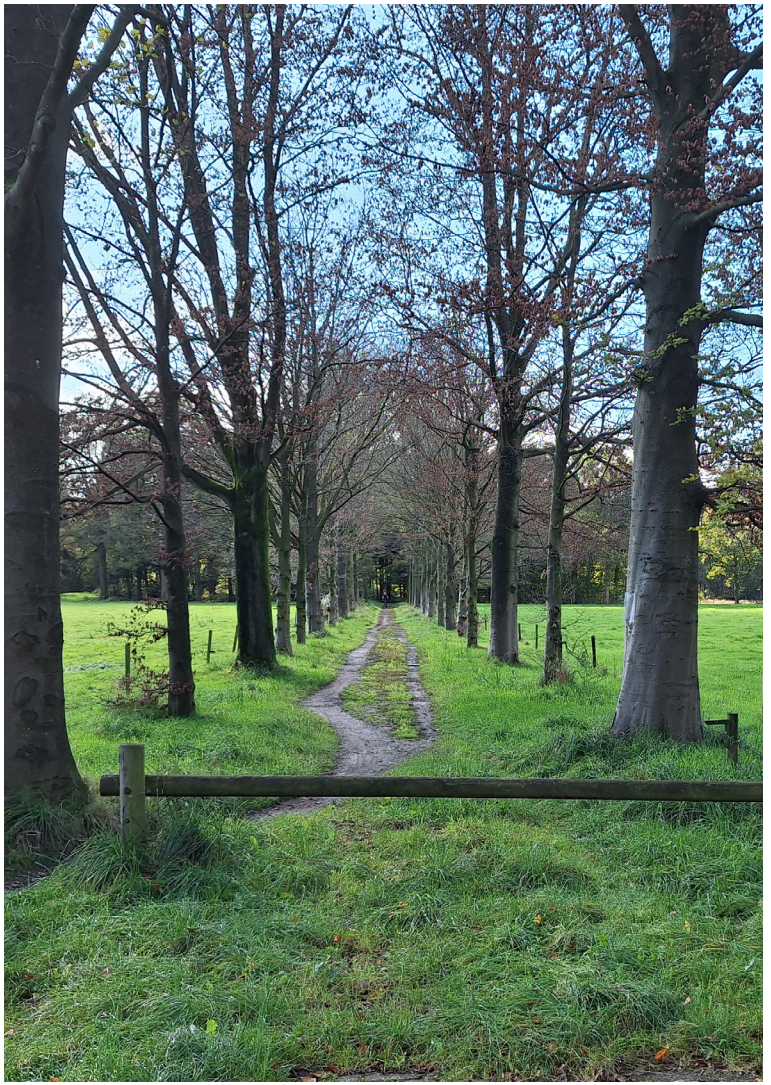
5.2.6 Databasestructuur

Bij de kartering is gewerkt volgens het Erfgoedregistratiesysteem (ERS). De database-structuur volgt deze standaard, maar niet alle velden zijn gebruikt. Gebruikt zijn de volgende velden:

attribuut	type	verplicht/ facultatief	toelichting
fid	integer64	verplicht	Unieke ID binnen geodatabase. Wordt automatisch gecreëerd.
Type	string	verplicht	Typering van de fysieke verschijningsvorm van het object.
AardRegistratie	string	verplicht	Wijze waarop de cultuurhistorische waarde van een object beleidsmatig betekenis heeft.
Gemeente	string	verplicht	Gemeente waarbinnen het gekarteerde object zich bevindt.
BronContour	string	verplicht	De registratie of het informatiemodel waaraan de contour ontleend is dan wel de eigen organisatie indien het door de eigen organisatie toegevoegd is.
Naam	string	facultatief	Naam van het object
Thema	string	verplicht	Het thema waarbinnen het object gekarteerd is.
Oorspronkelijke-Functie	string	verplicht	Indeling naar functie(s) die leidend zijn geweest in het ontwerp en de realisatie van het object. Vormt de basis voor de visualisatie op kaart.
Beschrijving	string	facultatief	Een korte beschrijving of meer informatie over het object.
JaarBegin	string	facultatief	Jaartal begin materiële levensduur van het object.

attribuut	type	verplicht/ facultatief	toelichting
AnnotatieJaarBegin	string	facultatief	Opmerking betreffende de precisie van het gegeven jaartal. Vaak gekoppeld aan de bron waarop/-in het object voor het eerst verschijnt. Indien leeg verwijst het JaarBegin met voldoende zekerheid naar het jaar waarin de bouw/verbouw is opgeleverd.
JaarEind	string	facultatief	Jaartal einde materiële levensduur van het object.
AnnotatieJaarEind	string	facultatief	Opmerking betreffende de precisie van het gegeven jaartal. Vaak gekoppeld aan de bron waarop/-in het object voor het laatst verschijnt. Indien leeg verwijst het JaarEind met voldoende zekerheid naar het jaar waarin de bouw/verbouw is opgeleverd.
Aanwezig	string	verplicht	Kwalificatie van de materiële aanwezigheid van het object
Opmerkingen	string	facultatief	Een opmerking over de kartering of het object.
BronInfo	string	facultatief	De bron op basis waarvan het object gekarteerd is dan wel van meer informatie voorzien.
Link	string	facultatief	Een link naar een of meerdere bronnen (websites).

5.2.7 Waardering

Voor een deel van de elementcategorieën zoals hiervoor benoemd is een set criteria uitgewerkt, tot een aantal van maximaal drie per categorie. Niet alle elementen zijn gewaardeerd. Dit omdat de tijdsinvestering van het waarderen niet opweegt tegen het beoogde doel van de rapportage en het transformatiekader. Wanneer een terrein of element niet gewaardeerd is zegt dit niets over de cultuurhistorische ervan. Het terrein waarop het NAD-kamp zich bevond is bijvoorbeeld niet gewaardeerd maar heeft wel degelijk een cultuurhistorische waarde. Voor alle gewaardeerde elementcategorieën hebben we de volgende criteria aangehouden:

thema en elementtype	criterium 1	criterium 2	criterium 3
Verkeer en vervoer: wegen (geen paden)	materialisering (zand, halfverharding, klinkers, asfalt): 1: materialisering verdwenen 2: geasfalteerd / moderne bestrating 4: halfverhard / passende klinkerbestrating 5: onverhard / ongewijzigd	profiel: 1: '4-baansweg' 2: sterk verbreed / vrijliggend fietspad 3: verbreed 4: licht verbreed 5: ongewijzigd	historisch gezien wel/niet opgaand groen: 1: volledig verdwenen 2: meer dan de helft verdwenen 3: niet beplant, nu wel beplant 4: licht gewijzigd / minder dan de helft verdwenen / niet beplant, nu licht beplant 5: ongewijzigd / beplanting verdicht

thema en elementtype	criterium 1	criterium 2	criterium 3
Waterstaat (alle items)	profilering: 1: gekanaliseerd 2: sterk verbreed 3: verbreed 4: licht verbreed 5: ongewijzigd	historisch gezien wel/niet opgaand groen: 1: volledig verdwenen 2: meer dan de helft verdwenen 3: niet beplant, nu wel beplant 4: licht gewijzigd / minder dan de helft verdwenen / niet beplant, nu licht beplant 5: ongewijzigd / beplanting verdicht	bijzonderheid: structurerende karakter 3: geen structurerend karakter 5: wel structurerend karakter
Landbouw en bosbouw (alleen vlakken)	Ouderdom: 3: voor 1953 5: voor 1843	gaafheid van de historische landschappelijke context 1: context verdwenen 3: context deels aanwezig 5: context aanwezig	bijzonderheden / zeldzaamheid (reliëf / landgoed / parkaanleg / ...) 1:niet bijzonder 3:vrij bijzonder 5: bijzonder
Landgoederen en buitenplaatsen (alleen vlakken)	Ouderdom: 3: voor 1953 5: voor 1843	gaafheid van de historische landschappelijke context 1: context verdwenen 3: context deels aanwezig 5: context aanwezig	bijzonderheden / zeldzaamheid (reliëf / landgoed / parkaanleg / ...) 1:niet bijzonder 3:vrij bijzonder 5: bijzonder

Een totaalwaardering werd uiteindelijk berekend door de drie scores op te tellen en door drie te delen. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in vijf waarderingscategorieën (van niet gewaardeerd tot zeer hoog) verdeeld (tabel 3). De waardering wordt inhoudelijk gemotiveerd in de GIS-tabellen.

gemiddelde score (afgerond)	**waardering**
1	basiswaarde
2	pluswaarde
3	middenwaarde
4	hoge waarde
5	zeer hoge waarde

5.3 Landschapstypen

5.3.1 Inventarisatie en kartering

Aanpak en bronnen

Het inventariseren en karteren van landschapstypen is erop gericht om inzicht te krijgen in de historische en nog bestaande gebiedskenmerken van de verschillende deellandschappen in het Stadsbos. Daartoe hebben we het onderzoeksgebied van de gemeente opgedeeld in fysische (deel)landschappen. Dit fysisch landschap is voor het gehele gebied hetzelfde: dekzandlandschap. Daarbinnen zijn de ontginningstypes en uiteindelijk de cultuurlandschappen geïnventariseerd. Ontginningstypes en cultuurlandschappen kunnen in meerdere fysische landschappen voorkomen.

Het fysisch landschap is bepaald op basis van fysisch-geografische gegevens en geeft informatie over de ondergrond van het betreffende gebied. Het ontginningstype zegt iets over het gebruik van het betreffende landschap. Het cultuurlandschap geeft informatie over de fysieke inrichting met aspecten als verkaveling, bebouwing, reliëf en beplanting. Elk cultuurlandschap heeft een unieke code waaruit de hogere classificatieniveaus ook af te leiden zijn.

Bij de indeling van de historische landschappen hebben we gekeken naar een drietal momenten in de landschapsgechiedenis, namelijk de eerste helft van de 19e eeuw voor de oude landschappen (kadastraal minuutplan (ca. 1832) en topografisch-militaire kaart (TMK, ca. 1850)), de jaren 1950 voor jongere landschappen en de huidige situatie als referentie. Andere geraadpleegde bronnen waren:

- historisch-topografische kaarten (bonneblaadjes ca 1890 – ca 1940, topografische kaart ca 1940 – heden);
- geomorfologische kaarten, geologische kaarten;
- hoogtebeelden (AHN2 of hoger).

Schaal en detail

Bij de kartering van de landschapstypen is goed op de nauwkeurigheid gelet: bij begrenzen op basis van louter historische kaarten zou namelijk een eventuele georeferentiefout onbedoeld meegenomen worden in de nieuwe kaartlaag. De locatie van de grenzen is daarom allereerst afgeleid van de historische kaarten, maar gepreciseerd op basis van huidige ondergronden. De te hanteren foutmarge verschilt per situatie: wanneer de grens over een sloot loopt, is als foutmarge de gemiddelde breedte van de sloot gehanteerd (ca 2 meter); dat is nog toelaatbaar. Loopt de grens langs een weg, dan is per situatie nagegaan hoe de grens ten opzichte van de weg diende te lopen (ene zijde, andere zijde, hartlijn).

Eén en ander was eenvoudig te realiseren als de te trekken historische grens ook nu nog in het landschap aanwezig is. Was die niet meer te herkennen, dan hing het van de relevantie van die grens voor de historische en huidige structuur af, of bij de grens de historische lijn werd aangehouden, of dat de dichtstbijzijnde huidige lijn gekozen werd. In het eerste geval doorsnijdt de lijn de huidige verkaveling, hetgeen problematisch kan zijn als de kaartlaag wordt gebruikt als basis voor een latere beleidslaag. In het tweede geval, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van een beperkte verschuiving of als de grens er minder toe doet, wordt dat probleem ondervangen.

Data

De kartering van de landschappen heeft geleid tot één geopackage (.gpkg) waarin één laag met multipolygons zit. Bij de kartering is gewerkt volgens het Erfgoedregistratiesysteem (ERS). De databasestructuur volgt deze standaard, maar niet alle velden zijn gebruikt. Een overzicht van de gebruikte velden wordt gegeven in tabel 4:

attribuut	type	verplicht/ facultatief	toelichting
fid	integer64	verplicht	Unieke ID binnen geodatabase. Wordt automatisch gecreëerd.
Type	string	verplicht	Typering van de fysieke verschijningsvorm van het object, in dit geval “gebied”.
AardRegistratie	string	verplicht	Wijze waarop de cultuurhistorische waarde van een object beleidsmatig betekenis heeft.
Naam	string	facultatief	
Beschrijving	string	facultatief	Een korte beschrijving of meer informatie over het object.
FysischLandschap	string	verplicht	Categorisering van landschap naar ontstaan van fysisch geografische eigenschappen zoals reliëf en grondsoort, waarop de nu nog herkenbare ontginning in het verleden plaatsvond.
FysischDeelLandschap	string	verplicht	Nadere onderverdeling FysischLandschap
Ontginning	string	verplicht	Categorisering van gebieden naar de wijze waarop deze door mensen in cultuur zijn gebracht (of waar dat is uitgebleven). Niet ingevuld bij niet geclassificeerde gebieden.
Cultuurlandschap	string	verplicht	Nadere onderverdeling binnen een ontginningstype.
CodeLandschap	string	verplicht	Unieke code voor elk cultuurlandschap waaruit ook de hogere classificatieniveaus af te leiden zijn.

attribuut	type	verplicht/ facultatief	toelichting
Aanwezig	string	verplicht	Kwalificatie van de materiële aanwezigheid van het object.
Opmerkingen	string	facultatief	Een opmerking over de kartering of het object
WaardeScoreCriterium	integer64	verplicht	Waarderingsscore op resp. criterium 1, 2 of 3.
WaardeScoreGemiddelde	integer64	verplicht	Gemiddelde van de toegekende waarderingsscores.
WaardeEindScore	string	verplicht	Gemiddelde waarderingsscore vertaald naar een waarderingsterm.
ToelichtingWaarde	string	verplicht	Toelichting op de waardering.

5.3.2 Waardering

Criteria

Aan elk van de daarin onderscheiden eenheden is een waardering op een drietal criteria toegekend, steeds op een schaal 1 (laag) – 5 (hoog). Die criteria zijn de volgende:

- Gaafheid van de topografie;
- Gaafheid van de openheid/geslotenheid;
- Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

De situatie is beoordeeld aan de hand van de situatie in de 19e eeuw voor de oude landschappen en in de periode net na de ontginning (1940-1950) voor de jongere landschappen. Belangrijkste redenen voor het eerste is de duidelijke koppeling die er in die periode nog bestond tussen de ondergrond en het grondgebruik. Vooral vanaf het Interbellum, en vooral versterkt na de Tweede Wereldoorlog, verwaterde deze relatie, waardoor het landschap minder goed leesbaar werd.

Gaafheid van de topografie

Onder gaafheid van de topografie verstaan we de intactheid van het historisch cultuurlandschap in het platte vlak. Mee te nemen aspecten zijn de gaafheid van de wegenstructuur, waterlopenstructuur en verkaveling, de intactheid van het grondgebruik (waarbij omzetting van agrarisch cultuurland naar bos of omgekeerd zwaarder meetelt dat wisseling tussen akkerland en grasland), de situering en omvang van erven, etc. Bij doorsnijding door nieuwe infrastructuur, zoals snelwegen, is vooral te letten op het verstorend effect van de structuur: doorsnijdt deze een aantal belangrijke routes, dan is het effect groter dan wanneer hij ergens achteraan in het land door de verkaveling gaat.

Gaafheid van de openheid/geslotenheid

Het tweede aspect met betrekking tot de gaafheid is die van de opgaande structuren. Daarbij speelt vooral de beplantingsstructuur een rol: zijn houtsingels of bomenrijen nog aanwezig, of is er juist bijgeplant? Is een gebied bebost, of juist ontbost? Ook verspreide bebouwing speelt een rol in dit criterium, zij het minder omdat het effect op de openheid vaak geringer is. Beplanting met gesloten bos telt zwaarder dan de rooiing van een semi-transparante boomgaard.

Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

Anders dan de voorgaande twee criteria is deze derde een soort verzamelcriterium van allerlei mogelijke zaken die een landschap bijzonder maken. Het kan gaan om een groot aantal karakteristieke of monumentale panden, om een zeldzame landschapsstructuur, om de aanwezigheid van een groot aantal meer of minder beleefbare archeologische relicten in bos- en heidegebieden, om een herkenbare overgang naar een gaaf aangrenzend landschap, etc. Standaard scoort een landschap ‘gemiddeld’ op dit criterium. Gaat het om kale landschappen zonder al teveel bijzondere aspecten, dan wordt de score lager, zijn er juist bijzonderheden, dan stijgt de score.

Waarom de focus op gaafheid?

Uit bovenstaande uitwerking blijkt al, dat er een sterke focus op de gaafheid van landschappen ligt. Dat is niet toevallig. Enerzijds bepaalt de gaafheid van een landschap sterk de kwaliteit van het gebied, en we zien het dus als een zeer belangrijk onderdeel om de totale waarde te bepalen. Daarnaast biedt deze manier van waarderen ook input voor gemeentelijk beleid: anders dan bijvoorbeeld in veel gevallen bij archeologie en bouwkunst is landschap deels ‘regenereerbaar’: door gericht beleid is de cultuurhistorische waarde van een gebied te verhogen. ‘Eens weg, altijd weg’ geldt voor landschappen soms, maar zeker niet in alle gevallen. De uitkomst van de waardering is daarmee niet alleen te zien als een input voor bescherming van de hoog scorende gebieden, maar ook als input voor inzet voor landschappen die wat lager scoorden.

Toekennen van scores

Om de score zo objectief mogelijk te maken, is in vervolg op het voorgaande voor de eerste beide criteria omschreven wanneer elk van de mogelijke scores toegekend worden:

score	omschrijving
0	niet gewaardeerd
1	gebied sterk veranderd
2	verkaveling sterk gewijzigd en/of grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzig of hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grotendeels intact (of beide middelmatig)
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact; afwijkingen op onderdelen mogen voorkomen
5	verkaveling vrijwel intact, grondgebruik vrijwel intact

Beoordeling gaafheid huidige topografie t.o.v. historische

score	omschrijving
0	niet gewaardeerd
1	gebied sterk veranderd
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Beoordeling gaafheid openheid/geslotenheid t.o.v. historische situatie

Voor het derde criterium geldt standaard een waarde 3. Zijn er bijzondere zaken aanwezig, dan wordt het een 4 of 5, is het gebied juist arm aan dergelijke zaken, dan gaat het naar 1 of 2.

De eindscore wordt berekend door de drie scores te middelen en op een heel cijfer af te ronden.

gemiddelde score (afgerond	waardering
1	nihil
2	laag
3	gemiddeld
4	hoog
5	zeer hoog

Toelichting op waardering

In een afzonderlijke regel wordt de waardering tekstueel toegelicht, en wordt vooral ingegaan op waarom de score is toegekend zoals deze is toegekend. Daarbij dient vooral het derde criterium gespecificeerd te worden, omdat daarvoor geen tabel met ‘meetbare’ eenheden bestaat. Daarnaast dient heel kort te worden benoemd wat er gaaf en wat er minder gaaf is.

5.4 Cultuurhistorisch waardevolle ensembles

5.4.1 Inventarisatie en kartering

Naast de nog aanwezige landschapselementen en landschapstypen is ervoor gekozen om ook cultuurhistorisch waardevolle ensembles te karteren. Doel daarvan was om gebieden te identificeren die vanuit de cultuurhistorische ontwikkelingsgeschiedenis van het Stadsbos013 een (nog herkenbare) ruimtelijke en functionele samenhang vertonen binnen een bepaald thema zoals gebruikt binnen de ERS-systematiek. Als bron voor deze identificatie hebben de eerder opgestelde inventarisatie- en waarderingskaarten gediend. Deze geven zowel een beeld van welke elementen en structuren in het landschap aanwezig zijn als de cultuurhistorische waarde en samenhang van deze elementen.

Als gevolg van het feit dat een groot deel van het onderzoeksgebied wordt ingenomen door terreinen met een sterke interne én onderlinge samenhang is het aantal waardevolle ensembles binnen het onderzoeksgebied groot en hebben de gekarteerde ensembles ook een relatief grote omvang. Zo kunnen de 19e-eeuwse landgoederen in het gebied niet los gezien worden van elkaar én van de sterke ruimtelijke structuur die het orthogonale wegennet de ontginningen oplegde. Het geheel van landgoederen binnen deze ruimtelijke structuur is dus als ensemble opgenomen. De landgoederen ten noorden van de Bredaseweg passen niet binnen deze strenge structuur en zijn om die reden als een afzonderlijk ensemble opgenomen. Dat geldt eveneens voor de oudere en op zichzelf staande Oude Warande en Landgoed Dongewijk. Niet alleen landgoederen zijn als ensemble opgenomen, ook andersoortige terreinen hadden historisch gezien een sterke interne samenhang. Terreinen waarop deze samenhang nog altijd goed te herkennen is, zijn eveneens als ensemble opgenomen. Denk daarbij aan de zone met recreatiewoningen langs de Oude Leij, de middenstandslandgoederen langs de Gilzerbaan, het Wandelbos, het terrein van de Tilburgse Waterleiding Maatschappij en het terrein van zorginstelling Amarant.

Bij de kartering van de ensembles is niet alleen rekening gehouden met historische interne samenhang. Ook nu nog moeten de terreinen een duidelijk ruimtelijk geheel vormen. Hedendaags grondgebruik dat geen onderdeel is van of aansluit op het historische grondgebruik op die plek zijn dan ook zoveel mogelijk buiten de begrenzing van de ensembles gehouden. Denk daarbij aan het complex met sportvelden aan de rand van de Oude Warande of recreatieterrein De Zeven Geitjes tussen het Wandelbos en de Oude Warande. Daarnaast dienden de afzonderlijke ensembles zoveel mogelijk een aaneengesloten geheel te vormen. Ook zijn doorsnijdingen door moderne infrastructuur waar mogelijk voorkomen. Ten slotte is getracht alle nog aanwezige landschapsele-

menten en structuren die onderdeel zijn van de historische samenhang van een ensemble ook daadwerkelijk binnen de grenzen van het betreffende ensemble te laten vallen. Hiervan is slechts afgeweken wanneer er een sterke moderne ruimtelijke scheiding aanwezig is zoals een brede weg of wanneer ensembles elkaar overlappen zoals het geval is met Amarant en Landgoederenensemble Midden. In dat geval is een terrein(deel) toegevoegd aan het jongste ensemble waartoe het behoort.

5.4.2 Waardering

Ook deze ensembles worden voorzien van een waardering op basis van hiervoor passende criteria.

Bij het identificeren van ensembles gaat het voornamelijk om het herkennen van een sterke historische ruimtelijke samenhang. Aspecten die een belangrijke rol spelen bij het waarderen van landschappen of landschapselementen spelen in dit geval dus een ondergeschikte rol. Om die reden is gekozen bij de waardering van de ensembles afwijkende criteria gebruiken die de nadruk leggen op aspecten als samenhang, compleetheid, uniciteit, gaafheid en leesbaarheid. Hiernaast worden deze 5 criteria verder toegelicht.

Omdat het in alle geïnventariseerde gevallen om duidelijk herkenbare ensembles gaat, is er bij de berekening van de eindscore rekening mee gehouden dat de ensembles op zijn minst een positieve waarde hebben. Wanneer de ensembles een meer dan gemiddelde samenhang, compleetheid, uniciteit, gaafheid of leesbaarheid hebben, kan deze score oplopen van hoog tot zeer hoog. In het geval van Stadsbos013 zijn alle geïdentificeerde ensembles als hoog of zeer hoog gewaardeerd.

criterium	toelichting	waardering	score
samenhang	De mate waarin het ensemble de oorspronkelijke functionele, ruimtelijke en conceptuele samenhang behouden heeft.	1: beperkt 2: positief 3: hoog	
compleetheid	De mate waarin de verschillende landschapselementen die idealiter deel uitmaken van een ensemble (nog) aanwezig zijn.	1: beperkt 2: positief 3: hoog	
uniciteit	De uniciteit van een ensemble binnen zowel een lokale, gemeentelijke als regionale context.	1: niet uniek 2: lokaal of regionaal uniek 3: lokaal en regionaal uniek	
gaafheid	De mate van fysieke gaafheid van de landschapselementen	1: beperkt 2: positief 3: hoog	
leesbaarheid	De mate waarin het ensemble als zijnde een cultuurhistorische eenheid afleesbaar is	1: beperkt 2: positief 3: hoog	

6 Geïnventariseerde landschapstypen

6.1 Dekzandlandschap

6.1.1 Landgoederen en buitenplaatsen

D0l1 - Oude buitenplaats

De Oude Warande is landschappelijk gezien een oude buitenplaats. Het gaat hier om een gebied dat reeds voor 1850 als buitenplaats ingericht was. De Oude Warande heeft een groot aantal landschapselementen en grondgebruik dat kenmerkend is voor een buitenplaats uit de 18e eeuw. Het meest in het oog springend is de rationele opzet als sterrenbos: typisch voor de 18e-eeuwse tuinkunst. Aanvankelijk deed het gebied enkel dienst als wandel- en jachtbos. Aan het begin van de 20e eeuw werd er in het midden een, inmiddels verdwenen, landhuis gebouwd.

D0l2 - Jonge, bosrijke buitenplaatsen

De overige landgoederen binnen Stadsbos013 vallen binnen de categorie van de jonge, bosrijke buitenplaatsen. De landgoederen zijn relatief jong. Ze werden in de tweede helft van de 19e eeuw aangelegd en hadden naast hun representatieve en recreatieve functie ook een duidelijke economische insteek. Op grote delen van de landgoederen werden productiebossen aangeplant. De aanleg van deze landgoederen zorgde er ook voor dat een groot deel van de heide ten westen van Tilburg werd omgezet in bos. Deze landgoederen hadden daarnaast voornamelijk een recreatieve functie, die voornamelijk gericht was op de Bredaseweg. De landhuizen met daaromheen siertuinen en wandelbossen werden enkel in het weekend bewoond. De rest van de tijd waren de opzichters er woonachtig.

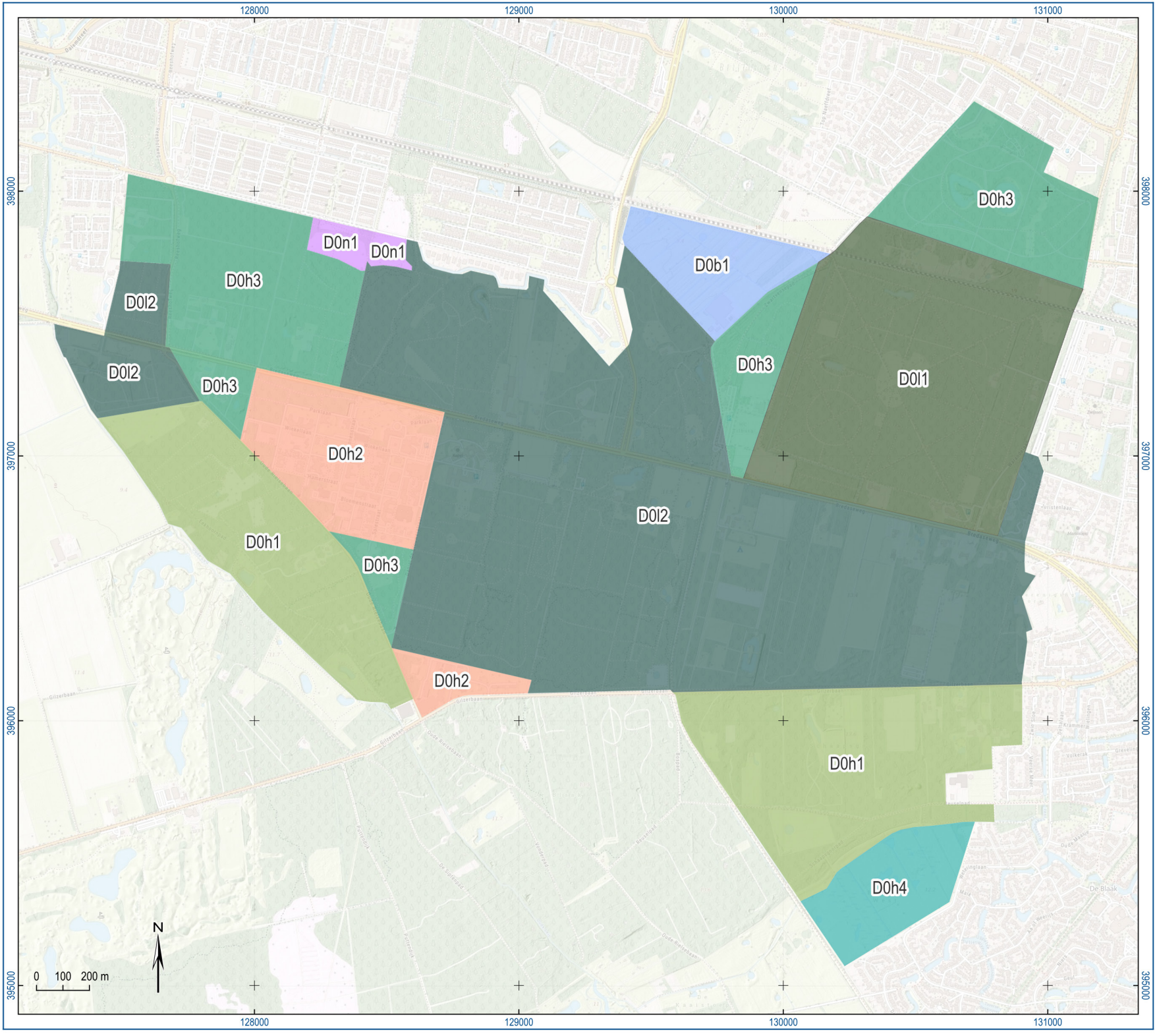
6.1.2 Jonge heide- en broekontginningen

D0h1 - Jonge, kleinschalige heideontginning

In de loop van de 19e, maar vooral aan het begin van de 20e eeuw ontstonden aan de west- en zuidkant van Stadsbos013 heideontginningen met een kleinschalig karakter. Het boombestand is er divers en er is een groot aantal perceelscheidingen aanwezig. Dit was een gevolg van een relatief ongestructureerde ontginning door een groot aantal eigenaars. Voornamelijk in het westelijke gebied, tussen het terrein van Amarant en de oevers van de Oude Leij zijn een groot aantal zomerhuisjes in het bos aanwezig waarbij iedere terreineigenaar zijn bezit op een afzonderlijke manier heeft ingericht. Hierdoor is een zeer afwisselend en enigszins rommelig aandoend landschap ontstaan. Alhoewel de jonge, kleinschalige heideontginning ten zuiden van de Gilzerbaan ook gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van zomerhuisjes zijn de percelen waarop deze huisjes liggen groter. Daarnaast staan ze haaks op de Gilzerbaan waardoor de ontginning een enigszins rationeler karakter heeft.

D0h2 - Jonge heideontginning met rationele structuur

In het onderzoeksgebied liggen enkele jonge heideontginningen die geen onderdeel waren van de landgoederen die door industriëlen werden aangelegd maar desondanks een duidelijke orthogonale en dus rationele structuur hadden. Het grootste voorbeeld hiervan is het terrein waarop nu de gebouwen van zorginstelling Amarant liggen. In tegenstelling tot de andere bossen in het onderzoeksgebied waren de bosvakken hier relatief klein en lag er een dicht net van wegen. Een groot deel van de bossen werd in de loop van de 20e eeuw gekapt en in eerste instantie vervangen door bouwland. In de tweede helft van de 20e eeuw werden deze gronden stap voor stap ingevuld door bebouwing van zorginstelling Amarant. Het kenmerkende raster van wegen bleef echter bestaan en is nog altijd duidelijk herkenbaar. Ook op het terrein van de Tilburgse Waterleiding Maatschappij

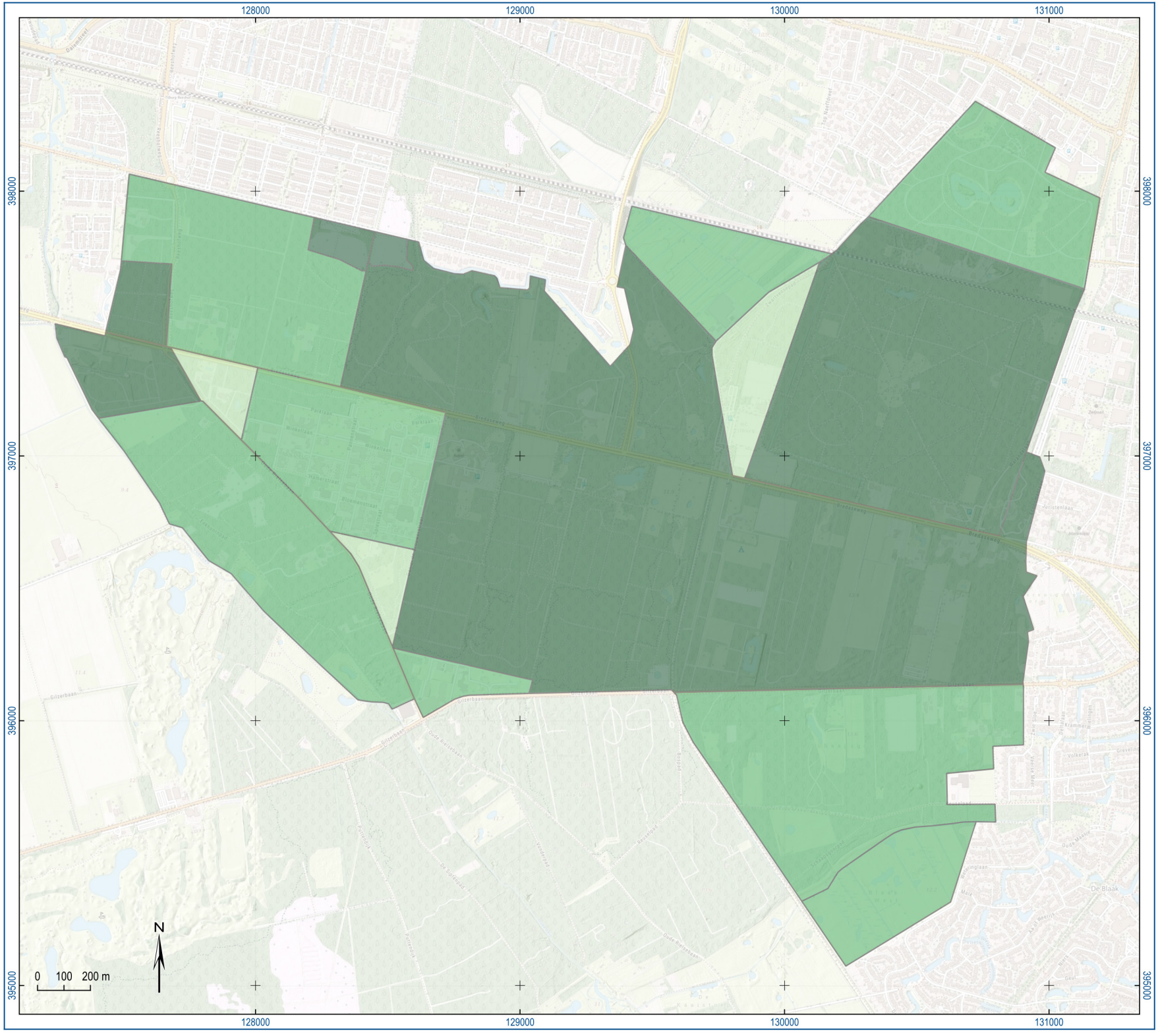

legenda

Landschapstypen

- broekontginning, regelmatig verkaveld
- jonge broekontginning met rationele structuur
- oude buitenplaats
- jonge heideontginning met rationele structuur
- jonge, bosrijke buitenplaatsen
- jonge heidebebossing
- jonge, kleinschalige heideontginning
- heideveld

RAAP

legenda

Waardering landschapstypen

- gemiddeld
- hoog
- zeer hoog

RAAP

(TWM) lag een heideontginning die geen deel uitmaakte van een ontginningslandgoed. Aan het einde van de 19e en gedurende de 20e eeuw werd dit terrein steeds verder ingevuld met gebouwen van de TWM.

D0h3 - Jonge heidebebossing

Een groot deel van de bossen in het gebied vallen binnen het landschap van de jonge heidebebossingen. Deze bossen zijn meest ingericht als productiebos met een meer of minder orthogonaal wegennet, afhankelijk van de ruimtelijke mogelijkheden op de terreinen. Aanvankelijk bestonden deze bossen grotendeels uit naaldhout maar in de loop van de 20e eeuw zijn er ook loofbomen tot ontwikkeling gekomen. Belangrijk onderscheid met de jonge, bosrijke landgoederen is dat zich in deze gebieden geen 19e- of vroeg-20e-eeuwse landgoedelementen bevinden. Wel zijn er in de loop van de 20e eeuw villa's in deze gebieden gebouwd. Ook het Wandelbos werd in eerste instantie aangeplant als heidebebossing. Aan het begin van de 20e eeuw werden er slingerpaden aangelegd en werd dit bos omgezet in een divers wandelbos.

D0h4 - Jonge broekontginning met rationele structuur

De broekontginning van de Blaak is jonger dan die van de Oude Leij in het noordelijke deel van Stadsbos013. Vanaf het einde van de 19e eeuw werd er met de ontginning van het broekgebied begonnen. De structuur van de ontginning is rationeel en bestaat uit ontwateringssloten en -greppels die haaks op een grotere waterloop staan met daartussen graslandpercelen. Een groot deel van deze ontginning is inmiddels overbouwd geraakt door de aanleg van woonwijk De Blaak.

6.1.3 Beekdal- en broekontginningen

D0b1 - Broekontginning, regelmatig verkaveld

Het oorspronkelijke open heidegebied werd begrensd en doorsneden door enkele beekdalen. Deze beekdalen waren in natuurlijke laagtes ontstaan en vormden brede drassige zones die lastig te passeren waren. Op de locaties waar de natte zones het smalst en meest ondiep waren ontstonden voordes. Deze plekken werden richtpunten voor wegen en karrensporen. De beekdalen in het onderzoeksgebied hebben dan ook een grote invloed gehand op de landschappelijke ontwikkeling van het gebied. Deze invloed staat dan nog los van de landschappelijke waarde die de gebieden van zichzelf al bezitten. De oorspronkelijke landschappelijke kwaliteiten van een beekdal zijn nog het best te bewonderen in het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied. Daar ligt een driehoekige en laaggelegen, en om die reden zeer natte, zone: het dal van de Oude Lei. Deze zone wordt doorsneden door de spoorweg tussen Tilburg en Breda maar heeft zijn landschappelijke kwaliteit desondanks behouden. Dwars door het dal loopt een vermoedelijk deels gegraven waterloop. Haaks op deze Oude Lei liggen smalle percelen schraal grasland. Het gaat hier om een zeer oude beekdalontginning die al voorkomt op de oudste topografische kaarten van het gebied en dus van voor de 18e eeuw dateert. De gegraven watergang maakte misschien een gebruik als weijer mogelijk of diende voor de bevloeiing van de graslanden waardoor deze hooi van beter kwaliteit opbrachten. Voor deze twee hypotheses is echter geen sluitend bewijs. Het tweede beekdal in het onderzoeksgebied, dat van de Leij/Donge, is voornamelijk door de ontginningen in de 20e eeuw lastiger als een typisch beekdal te herkennen. Het oorspronkelijk brede beekdal werd voor het grootste deel tot aan de beekloop bebost. De bosbouw bracht hier namelijk meer op dan het schrale moerasland.

6.1.4 Niet ontgonnen landschappen

D0n1 - Heideveld

Voor de eerste grote ontginningen in het onderzoeksgebied tijdens de 18e eeuw bestond het gebied voor het overgrote deel uit heide. Tijdens de 20e eeuw werden vrijwel alle restanten heide die na de ontginningen in de 19e eeuw nog waren overgebleven omgezet in bos. Enkel in het noordwestelijke deel van het onderzoeksgebied, direct ten zuiden van de Reeshof, zijn nog enkele heiderestanten aanwezig die periodiek door schaapskuddes worden beweid (zie figuur 31). Naast cultuurhistorische hebben deze gebieden ook een ecologische waarde.

7 Geïnventariseerde landschapselementen, bouwwerken en panden

7.1 Verkeer en vervoer

7.1.1 Bredaseweg

Eeuwenlang slingerden er karrensporen over de heide in het onderzoeksgebied. Het reizen via die wegen was allesbehalve comfortabel. Om die reden werd aan het einde van de 17e eeuw de eerste kaarsrechte weg door het onderzoeksgebied getrokken. De weg kwam er op verzoek van de bewoners van het gehucht Hulten en kreeg dan ook de naam Hultense Dreef. Na de aanleg van de rijksweg tussen Tilburg en Breda aan het begin van de 19e eeuw kreeg deze weg zijn huidige naam: Bredaseweg. Het ging met recht om een dreef: op de oudste kaart waarop de weg ingetekend staat, de kaart van Zijnen uit 1765, stonden er in beide bermen bomen over de gehele lengte van de weg op Tilburgs grondgebied. Het was dus een zeer lange laan. Niet lang na de aanleg van de weg werd de Oude Warande aangeplant.

Dit was een prelude voor de verdere ontginning van het gebied in de 19e eeuw waarbij men de Bredaseweg als ontginningsas gebruikte. Binnen het raster van de 19e-eeuwse ontginningen ten westen van Tilburg vormde de Bredaseweg dan ook de ruggengraat. Met de ontwikkeling van de landgoederenzone in de tweede helft van de 19e eeuw werd de weg een boulevard langs de weekendoptrekjes van de Tilburgse elite. Het bleef echter ook de belangrijkste verbinding tussen Tilburg en zijn westelijke buurstad. Dit betekende dat de weg gedurende de 20e eeuw steeds meer verkeer te behappen kreeg waardoor het statige karakter verdween. Van een weg “om te zien en gezien te worden” werd het een dubbelbaansweg waar men snel passeert en geen tijd heeft om het landgoederenlandschap in zich op te nemen.

7.1.2 Gilzerbaan

Evenals de Bredaseweg ontstond de Gilzerbaan als een opvolger van een oude route die eeuwenlang uit bundels karrensporen had bestaan. In de 19e eeuw werd deze eeuwenoude route omgezet in een nieuwe weg die vanaf de oude voorde over de Leij recht op de Heikesekerk gericht was. Dit fenomeen van rechte wegen over de heide waarbij men de kerk van de plaats waarnaar men reisde als richtpunt gebruikte komt veel voor in Noord-Brabant. Alhoewel deze zichtlijn door de uitbreiding van de stad en de groei van het groen aan weerskanten van de weg niet meer beleefbaar is, geeft deze de Gilzerbaan toch een karakteristieke oriëntatie. Daarnaast vormt de Gilzerbaan ook de grens tussen de 19e-eeuwse landgoederen waarvan het de achtergrens is en het bosgebied met 20e-eeuwse weekendhuisjes dat zich ten zuiden van de weg ontwikkelde. Tussen de Gilzerbaan en de Bredaseweg werd tijdens de ontginningen in de 19e eeuw een wegenraster aangelegd dat nog grotendeels aanwezig is en structuur geeft aan dit deel van het onderzoeksgebied. Om die reden vormt de Gilzerbaan, naast de Bredaseweg, dan ook de tweede ruggengraat van het onderzoeksgebied. Omdat de Gilzerbaan zich aan de achterzijde van de 19e-eeuwse landgoederenzone bevond had de weg een minder representatief karakter dan de Bredaseweg en werd de weg ook pas relatief laat verhard (jaren 1950).

7.1.3 Hoofdwegen en secundaire wegen

Waar de Bredaseweg en de Gilzerbaan de dubbele ruggengraat van het onderzoeksgebied zijn, ligt er rondom deze hoofdwegen een stelsel van grotere en secundaire wegen die het gebied verdere structuur geven. Het belangrijkste en meest sprekende deel van dit wegennet werd in de eerste helft van de 19e eeuw aangelegd in het kader van de ontginningen die door kroonprins Willem, de latere koning Willem II, werden aangevangen. Tussen de Bredaseweg en de Gilzerbaan en haaks op de eerstgenoemde liet hij een orthogonaal wegenraster aanleggen dat de te ontginnen gronden in blokken van gelijke grootte verdeelde. In de loop van de 19e eeuw gingen deze wegen dan ook de grenzen vormen van de verschillende landgoederen die op de mislukte ontginning ontstonden. Een bijzondere weg binnen deze context is de Pompstationweg. Deze vormde de toegangsweg naar het pompstation van de Tilburgse Waterleiding Maatschappij vanaf de Bredaseweg en werd om die reden al vroeg bestraat. Ten noorden de Bredaseweg waren vrijwel geen grotere wegen aanwezig. De belangrijkste structurerende wegen worden hier gevormd door de hoofdwegen van de Oude Warande.

Binnen het voornamelijk geometrisch aangelegde stelsel van hoofdwegen bevinden zich secundaire wegen. Deze voorzien het onderzoeksgebied op lokale schaal van structuur (binnen ontginningsblokken bijvoorbeeld) maar zijn door het gebrek aan onderlinge samenhang minder karakteristiek, behalve in de Warande en op het zorgterrein van Amarant. Oorspronkelijk maakten de wegen op het terrein van Amarant deel uit van een kleinschalig raster aan bosvakken. Door de uitbreiding van de zorginstelling in de tweede helft van de 20e eeuw werden deze vakken opgevuld door bebouwing.

7.1.4 Spoorwegen

In het onderzoeksgebied waren en zijn twee spoorwegen aanwezig. De oudste hiervan was de spoorlijn tussen Tilburg en Breda die direct ten noorden van de Oude Warande langsloopt en het Wandelbos afsnijdt van de rest van het onderzoeksgebied. In de 20e eeuw werd het Bels Lijntje aangelegd dat ter hoogte van de Oude Warande in zuidelijke richting aftakte van de spoorlijn Tilburg – Breda. Deze spoorlijn liep ten westen van de Oude Warande, kruiste de Bredaseweg en liep tussen de landgoederen Veldhuizen en Sparrenhof door. Deze spoorlijn werd gebruikt voor het vervoer van goederen en vormde daardoor een landschappelijke barrière in het landgoederenlandschap. Doordat het tracé van deze spoorlijn werd omgezet in een fietspad werd deze barrière opgeheven en juist omgezet in een verbindend element. Deze verbinding biedt belangrijke kansen voor een verbeterde ontsluiting van Stadsbos013.

7.1.5 Spoorwachterswoning

Langs de spoorweg tussen Tilburg en Breda werd gelijktijdig met de aanleg van het tracé een spoorwachterswoning aangelegd. Dit type woningen vond men vroeger langs alle spoorwegen in Nederland. De spoorwachters waren verantwoordelijk voor het bedienen van de wissels en overwegen. De betreffende spoorwachter bediende waarschijnlijk de inmiddels verdwenen overweg tussen de Oude Warande en het Zand. Heden ten dage maakt het kenmerkende gebouw onderdeel uit van recreatieterrein De Zeven Geitjes.

7.1.6 Padennetwerk

Om hun landgoederen te verfraaien en wandelingen mogelijk te maken lieten de eigenaren aan het einde van de 19e eeuw slingerende padennetwerken aanleggen in hun tuinen, parken en wandelbossen. Veel van deze paden of de restanten ervan zijn nog aanwezig. Ze worden verder beschreven in §7.6.9.

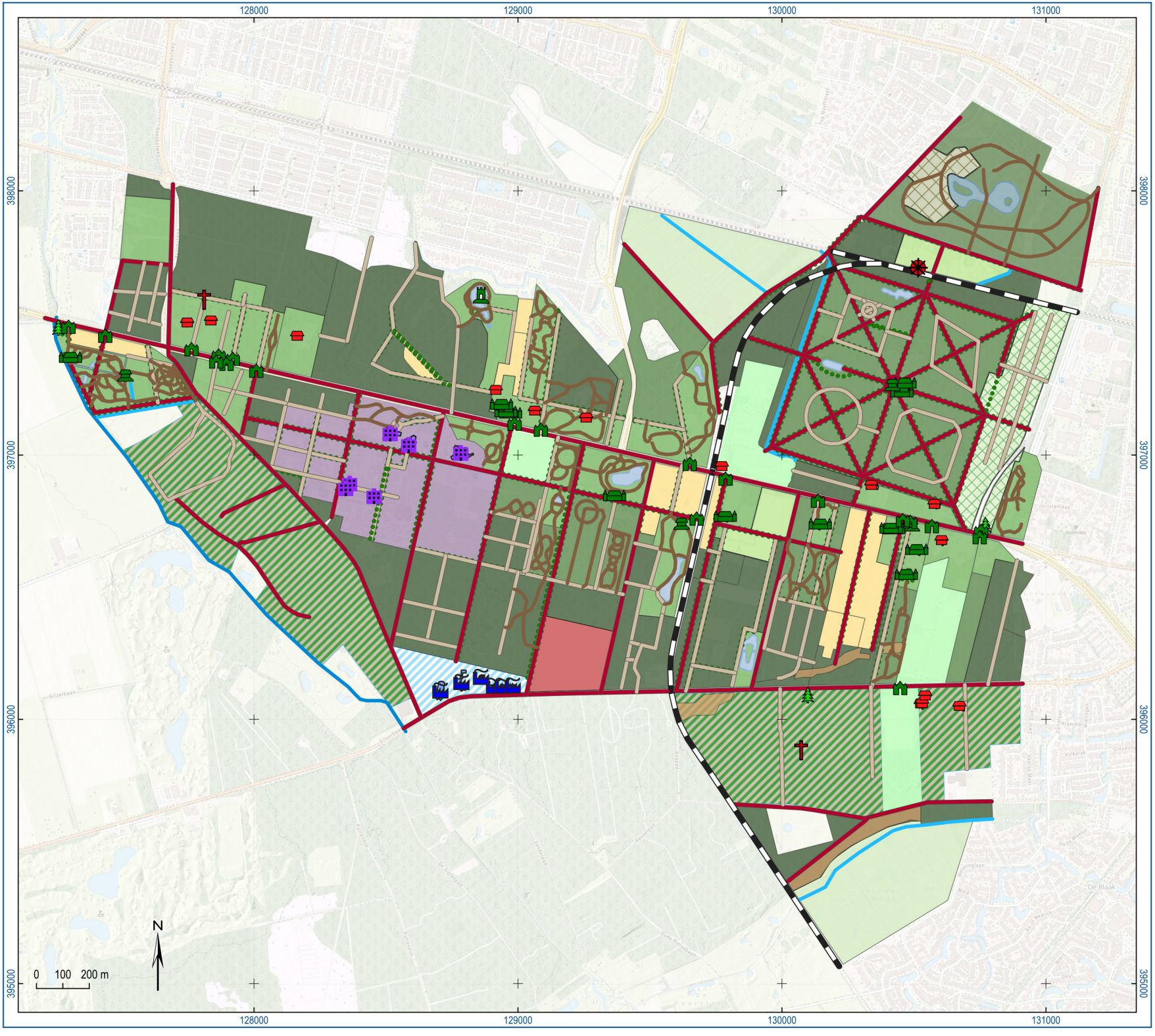
7.1.7 Karrensporen

Aan de zuidrand van de landgoederen Dennenoord/Pineta, Prinsenhoef en Heidelust/Heiderust is reliëf aanwezig van karrensporen. Het gaat hier om bundels van sporen die het tracé aangeven waarover karren reden voordat de kaarsrechte Gilzerbaan werd aangelegd. Deze route vormde de verbinding tussen Tilburg en Gilze en heeft vermoedelijk een hoge ouderdom.

7.2 Waterstaat

7.2.1 Beken en overige waterlopen

Aan de westelijke rand van het onderzoeksgebied loopt de historische beek de Oude Leij. Het dal van deze beek is breed en slingerde tot aan de tweede helft van de 19e eeuw door een uitgestrekt heidegebied. Gedurende de 19e en 20e eeuw werd de heide aan beide zijden van de beek ontgonnen en omgezet in wei- en bouwland en bos. Daarbij werd ook de beek genormaliseerd (rechtgetrokken) zodat deze sneller water af kon voeren. Ondanks de normalisering heeft de Oude Leij grofweg zijn enigszins slingerende tracé behouden. De Oude Leij is een beek met een grotendeels natuurlijke oorsprong. Dat geldt vermoedelijk niet voor de overige waterlopen die in het kader van deze inventarisatie gekarteerd zijn. In het noordelijke deel van het onderzoeksgebied ligt een beekdal-/broekontginning met in het midden daarvan een rechte waterloop. Deze waterloop staat via de Reeshof in verbinding met de beek de Oude Leij. Vermoedelijk werd deze waterloop aangelegd om het broekgebied te ontwateren en ontginning ervan mogelijk te maken. Ontwatering en het vergroten van de ontginningsmogelijkheden waren eveneens de reden voor de aanleg van de overige waterlopen in het gebied. Ten westen van de Oude Warande loopt een waterloop die zowel het gebied ontwatert, als onderdeel is van de vierkante begrenzing van het 18e-eeuwse bos. De waterloop die door broekgebied De Blaak loopt is vergelijkbaar met de afwatering van broekgebied de Oude Leij. De eerste is echter 19e-eeuws en dan ook aanzienlijk jonger dan de laatste.

legenda

Verkeer en vervoer
- laanbeplanting
- secundaire weg
- spoorweg
- weg
- karrensporen

Waterstaat
- beekloop
- waterloop

Landbouw en bosbouw
- celtic field
- landbouwgronden
- productiebos
- broekontginning

Oorlog en defensie
- NAD-kamp
- pad
- gracht
- vijver
- tuin- of parkaanleg
- wandelbos

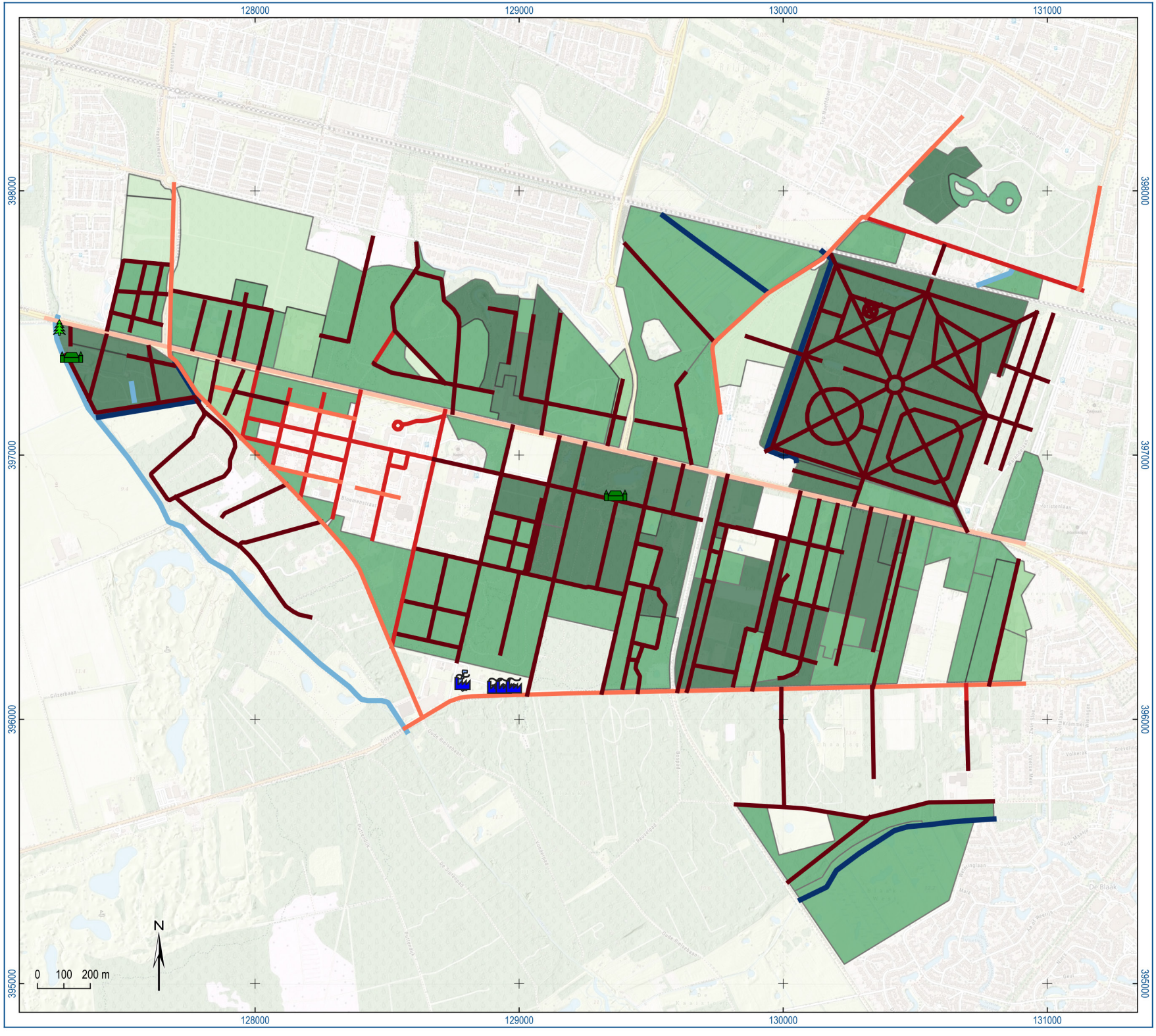
Zorg en welzijn
- instellingsterrein

Nutsvoorzieningen
- waterleidingterrein

Horeca, sport en recreatie
- bos met recreatiewoningen
- dierenpark
- sportterrein
- wandelbos

Bouwkunst in samenhang met:
- horeca, sport en recreatie
- landgoederen en buitenplaatsen
- nutsvoorzieningen
- religie
- verkeer en vervoer
- wonen
- zorg en welzijn

RAAP

legenda

Waardering wegen

- pluswaarde
- middenwaarde
- hoge waarde
- zeer hoge waarde

Waardering waterlopen

- hoge waarde
- zeer hoge waarde

Waardering terreinen landgoederen, land- en bosbouw

- pluswaarde
- middenwaarde
- hoge waarde
- zeer hoge waarde

Gemeentelijk of rijksbeschermde bouwwerken

- horeca, sport en recreatie
- landgoederen en buitenplaatsen
- nutsvoorzieningen

RAAP

7.3 Landbouw en bosbouw

7.3.1 Raatakkers

Sporen van prehistorisch landgebruik zijn schaars in het onderzoeksgebied. Zo zijn er geen grafvelden of grote aantallen archeologische vondsten uit deze periode bekend. Desondanks is er tijdens de uitvoering van dit onderzoek een bijzondere vondst gedaan die nog altijd aan het maaiveld te herkennen is. In het reliëf van het Wandelbos zijn namelijk restanten aanwezig van een zogenaamd raatakkercomplex dat dateert uit de brons- of ijzertijd. Dergelijke akkercomplexen bestonden uit een raster van kleine vierkante akkertjes met een grootte van ongeveer 30 bij 30 meter. Rond deze akkers bevonden zich lage walletjes. Raatakkercomplexen komen op meer plekken in de omgeving van Tilburg voor, maar een raatakkercomplex in een park binnen de bebouwde kom van een stad is bijzonder in Nederland. De restanten van het complex zijn deels beschadigd geraakt door de aanleg van de vijver in het wandelbos, maar aan de hand van hoogtekaarten is het grootste deel nog goed herkenbaar. De gemeente Tilburg heeft hiermee een uniek relict uit de prehistorie in handen waarvan de archeologische en cultuurhistorische waarde evident is.

7.3.2 Productiebossen

De landgoederen aan de Bredaseweg dienden niet alleen als plek waar de elite zich tijdens het weekend vermaakte maar hadden ook economisch nut. De gronden waarop ze gesticht werden waren schraal en om die reden werden ze na de mislukte ontginning door kroonprins Willem voornamelijk beplant met bos. Deze bossen werden tevens gebruikt voor de houtproductie. Vermoedelijk waren de pachters die op de landgoederen woonden hiervoor verantwoordelijk. In de periode dat de landgoederen werden aangelegd was het verbouwen van naaldhout het meest winstgevend. Dit naaldhout werd gebruikt in de Limburgse mijnen om mijngangen te stutten. Omdat deze houtsoort kraakte voor hij brak werden mijnwerkers gewaarschuwd wanneer een gang op het punt stond in te storten. Vanwege de grote hoeveelheid bossen die in deze periode verspreid over het land werden aangelegd waren andere toepassingen ook mogelijk. Inmiddels zijn er in de productiebossen verschillende houtsoorten aanwezig maar een belangrijk aandeel ervan bestaat nog altijd uit naaldhout.

7.3.3 Landbouwgronden

Naast productiebossen lieten sommige landgoedeigenaren delen van hun bezit tot bouw- en weiland ontginnen. Ook hierbij speelden uiteraard economische overwegingen een rol. Dat deze keuze niet voor de hand liggend was blijkt uit het feit dat maar een klein deel van de gronden in de landgoederenzone werd omgezet in wei- of bouwland. Mogelijk was dit een gevolg van de landbouwcrisis aan het einde van de 19e eeuw. Ontginning tot agrarisch land was in die tijd economisch niet zo voordelig. De gronden bevinden zich voornamelijk in de directe nabijheid van de Bredaseweg en bij de oudste landgoederen die ontstonden toen men nog voornemens was de gehele heide tot landbouwgrond te ontginnen. De enclaves aan landbouwgrond liggen bij De Schaapskooi/Wildrick, Veldhuizen en Prinsenhoef.

7.3.4 Broekgebieden

Broekgebieden zijn laaggelegen zones waarin water door een slechte afwatering stagneert en als gevolg daarvan moerassen zijn ontstaan. Dergelijke gebieden zijn niet direct bruikbaar voor ontginning en dienen eerst ontwaterd te worden. In het onderzoeksgebied zijn twee broekontginningen aanwezig: De Oude Leij in het noorden en De Blaak in het zuiden. Om ontginning van de betreffende gebieden mogelijk te maken diende er eerst waterlopen te worden aangelegd waarmee het gebied ontwaterd kon worden. Wanneer dit het geval was, werden er haaks op deze hoofdwaterloop greppels gegraven die de afwatering van het gebied nog eens vergrootten en tevens als perceelsgrenzen dienst konden doen. In beide broekgebieden is deze kenmerkende ontginningsstructuur nog te herkennen, ondanks natuurontwikkelingsmaatregelen waarbij greppels (deels) verondiept werden.

7.4 Religie

7.4.1 Kapellen

In het onderzoeksgebied zijn twee kapellen aanwezig. De oudste kapel werd tijdens de Tweede Wereldoorlog gebouwd door het Brabants Studentengilde als dank voor de goede onderduik die zij hadden in de omgeving na de studentenrazzia van 1943. De kapel werd ontworpen door architect Jos Bedaux. In de loop der jaren verviel de kapel maar werd in 2018 opnieuw opgericht door de terreineigenaar. In de kapel staat nu een Mariabeeld van Hans Claesen. Daarnaast bevindt zich een kapel op het terrein bij de villa van Jurgens (Bredaseweg 507). Deze kapel werd in 1963 gebouwd en eveneens ontworpen door Bedaux.

7.5 Oorlog en defensie

7.5.1 NAD-kamp

In de laatste maand van 1940 werd er in het zuidelijke deel van landgoed Heidepark een opleidingskamp voor de Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD) opgeleverd. Doelstelling van de opleiding in dit kamp was “volksopvoeding” in Nationaal-Socialistische trant. In het kader daarvan werd in een groot aantal activiteiten voorzien waarvoor alle voorzieningen in het kamp aanwezig waren. Het ging hier onder meer om barakken voor de kampleiding en manschappen, een sporthal, kantines, latrines en andere functionele gebouwen. Op het buitenterrein waren een appèlplaats en sportveld aanwezig. In RAAP-rapport 6899 staat abusievelijk vermeld dat er ook een poortgebouw aanwezig was. Hiervan is geen bewijs aangetroffen. Door de manschappen van de NAD werden werkzaamheden in de buurt van het kamp uitgevoerd zoals bosbouw, het afgraven van zand en het aanleggen van een vijver op landgoed Berkenrode.
Na de Tweede Wereldoorlog raakte het kamp in verval. Het is niet geheel duidelijk wanneer de laatste gebouwen van het kamp zijn verdwenen. In het veld resten nog enkele grondsporen en een oefenloopgraaf. Deze kamplocatie en de werken die door de ingekwartierde manschappen werden uitgevoerd staan symbool voor een vaak over het hoofd gezien aspect van de Tweede Wereldoorlog.

7.6 Landgoederen en buitenplaatsen

7.6.1 De Oude Warande - Geometrie

De Oude Warande is het oudste voorbeeld van een grootschalige ontginning in het onderzoeksgebied. Het park heeft een zeer kenmerkende barokke geometrische structuur. De hoofdstructuur wordt gevormd door een stervormig net van paden. De vierkante opzet van het bos wordt hierbij loodrecht en diagonaal doorsneden door acht paden. Deze paden komen samen op een brandpunt in het midden van het bos, waardoor een stervorm ontstond die vanuit het middelpunt nog altijd zeer goed te beleven is. Kenmerkend voor de Oude Warande is dat men er naast deze stervorm ook nog voor heeft gekozen om de ontstane kwadranten nogmaals diagonaal te doorsnijden waardoor het vierkante grondplan wordt opgedeeld in 16 driehoeken van gelijke grootte. Binnen de vier kwadranten liet men vervolgens nog vier rondlopende paden in de vorm van een geometrische figuur aanleggen: een cirkel, een vierkant, een achthoek en een ruit. Door een uitgebreide restauratie van het park aan het begin van de 21e eeuw is deze waardevolle geometrische structuur goeddeels hersteld.

7.6.2 De Oude Warande - Lanen

Omdat de bosvakken in de Warande oorspronkelijk ontoegankelijk waren en dit deels nog altijd zijn, is het lanenstelsel het belangrijkste ruimtelijke aspect van de Oude Warande. Het lanenstelsel met boomaanplant van uiteenlopende ouderdom biedt steeds nieuwe zichtlijnen die ondanks het geometrische karakter van de aanleg toch verassend en indrukwekkend zijn. Hoogtepunt hiervan is het midden van de “ster” van waaruit alle lanen vanuit dezelfde positie te zien zijn.

7.6.3 De Oude Warande - Bosvakken

De bosvakken in de Oude Warande waren oorspronkelijk ontoegankelijk en bestonden na de aanleg vermoedelijk uit een dichtbegroeid, relatief laag hakhoutbos. In de loop van de eeuwen heeft de ontwikkeling van een park tot een landgoed ervoor gezorgd dat de houtopstand in de bossen diverser is geworden. De bossen bestaan op dit moment uit loof- en naaldhout met een uiteenlopende ouderdom en beplantingsstructuur. Dit geeft de Oude Warande ondanks de strenge geometrische opzet een landschappelijke diversiteit. Deze verschillen in houtsoorten en hun leeftijd getuigen van de lange en afwisselende geschiedenis van de Oude Warande.

7.6.4 De Oude Warande - Waterlichamen

In de Oude Warande zijn twee waterlichamen aanwezig. Het oudste dateert uit de periode van de aanleg en ligt ongeveer halverwege de noordwestelijk georiënteerde zichtas. De oorspronkelijke functie van dit waterlichaam is niet geheel duidelijk. Mogelijk heeft deze waterpartij dienst gedaan als drinkplaats voor het wild waarop in de warande gejaagd werd of als vijver voor de kweek van vis. Het is ten slotte ook mogelijk dat het om een sierelement ging dat simpelweg in een barokke tuin thuishoorde. Mogelijk stonden er beelden rondom de vijver. Rond het waterlichaam is nog altijd een afwisselende begroeiing aanwezig die vermoedelijk dateert uit de periode dat de Oude Warande een landgoed was. Dit geldt eveneens voor de kunstmatig opgeworpen heuvel aan de noordwestzijde van de vijver. Dit soort landschapselementen hoort niet thuis in een barokke tuin en werd vermoedelijk dan ook in een latere periode opgeworpen om het waterlichaam op te nemen in de destijds populaire landschapsstijl. Het tweede, onregelmatig gevormde, waterlichaam in de Oude Warande ontstond in de 19e eeuw als gevolg van een zandafgraving maar heeft ondertussen een natuurlijk karakter gekregen dat past binnen de afwisselende houtopstand in de Oude Warande.

7.6.5 De Oude Warande - Folly's en koepels

Gedurende de 18e en 19e eeuw, toen de Oude Warande als landgoed ingericht was, stond er in het midden van de ster een theekoepel of belvedère. Deze diende als uitzichtpunt en als folly (een opvallend object dat was bedoeld om bekeken te worden). Vanuit dit gebouwtje was het mogelijk om in één oogopslag alle zichtassen van het sterrenbos te overzien. Aan het begin van de 20e eeuw werd deze functie vervangen door de woonkamer van villa De Oude Warande. Na de sloop van deze villa stond het midden van de ster decennialang leeg. Aan het begin van de 21e eeuw werd er een nieuwe folly op deze locatie geplaatst. Het is een kunstwerk genaamd Grotte en het gaat om een glazen gebouw met een interieur dat doet denken aan een grot. Het werk is waarschijnlijk een verwijzing naar de kunstmatige grotten die men in de 18e en 19e eeuw vaker op landgoederen liet aanleggen. De aanwezigheid van kunstwerken in de Oude Warande past daarmee binnen de tuingeschiedenis en is een kwaliteit van het gebied die in de toekomst verder ontwikkeld zou kunnen worden.

De Oude Warande is beschermd als gemeentelijk monument, maar is ook van nationaal belang als voorbeeld van een sterrenbos uit de baroktijd. Nader onderzoek kan meer inzicht geven in de tuinhistorische geschiedenis en waarde van dit bos.

7.6.6 Buitenhuizen

In de tweede helft van de 19e eeuw ontwikkelden zich landgoederen binnen het ontginningsraster dat rond 1835 door kroonprins Willem werd opgezet. De landgoedeigenaren lieten voornamelijk aan het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw kleine buitenhuizen op hun landgoederen bouwen die dienstdeden als weekendhuizen en voor de overige tijd werden bewoond door pachters of opzichters. Sommige huisjes werden echt alleen in het weekend bewoond en waren niet meer dan uit de kluiten gewassen theehuizen met één of twee kamers. Een groot deel van deze buitenhuizen was van hout en viel in de loop van de 20e eeuw onder de sloophamer. Enkele grotere huizen die bijvoorbeeld tevens de functie hadden van boerderij bleven bespaard. Dit geldt voor het dubbele buitenhuisje op landgoed Heidelust/Heiderust, de boerderij van Prinsenhoef, het buitenhuis van Sparrenhof, het huis op Heidepark, Wildrick en villa Dongewijk. De overige laat 19e-eeuwse buitenhuisjes verdwenen of werden in de 20e eeuw vervangen door permanent bewoonde villa's. Deze ontwikkeling markeert de overgang van een gebied dat vooral voor de weekendrecreatie werd gebruikt naar een permanent bewoonde "villawijk". De nog aanwezige 19e-eeuwse buitenhuisjes, maar ook de 20e-eeuwse villa's die ervoor in de plaats kwamen, geven het onderzoeksgebied statuur en markeren de verschillende historische landgoederen in de zone. Doordat de meeste villa's particulier eigendom zijn en vaak achter begroeiing schuilgaan is het gebouwde aspect van de landgoederenzone niet optimaal beleefbaar.

7.6.7 Landgoedelementen

Naast buitenhuizen bevonden zich op de landgoederen aan beide zijden van de Bredaseweg ook andere gebouwde elementen zoals theehuisjes, koepels, bruggen, bankjes et cetera. Het is niet eenvoudig om een goed beeld te krijgen van al dit soort elementen die op de landgoederen aanwezig was. We zijn namelijk aangewezen op sporadisch beschikbare foto's, ontwerptekeningen of kaarten. Waarschijnlijk heeft op het grootste deel van de landgoederen dit soort elementen gestaan. Enkel voor de landgoederen De Schaapskooi/Wildrick, Dongewijk, Heidelust/Heiderust en Dennenheuvel zijn bronnen aanwezig die het bestaan van dergelijke gebouwtjes bevestigen. Op een kleine door water omringde heuvel op landgoed Dongewijk lag een theehuis, bereikbaar via een bruggetje. Dit gold ook voor landgoed De Schaapskooi/Wildrick waar een belvedère lag: een uitzichtheuvel omringd door een vijver met er bovenop een theekoepel. Over deze vijver lag tevens een brug. Op de kadastrale kaart van landgoed Heidelust/Heiderust staat een klein theekoepeltje ingetekend vlak naast de Bredaseweg en van landgoed Dennenheuvel is een schetskaart beschikbaar met alle elementen die er aan het einde van de 19e eeuw in de tuin aanwezig waren, zoals bankjes met een eigen naam. Geen van deze elementen is nog in gebouwde vorm aanwezig maar de bijbehorende grondwerken nog wel. Zij kunnen een aanleiding zijn voor herstel van de verdwenen elementen.

7.6.8 Tuinen en parken

Rond hun buitenhuizen die allemaal relatief dichtbij de Bredaseweg lagen liet een groot deel van de eigenaren parkachtige tuinen aanleggen. Op de kadastrale documentatie werden dit soort tuinen aangeduid als lusttuin. Deze tuinen hadden dan ook geen praktisch nut maar waren puur bedoeld om van te genieten en om rijkdom te laten zien, bijvoorbeeld door de aanplant van bloemborders, gazons en exotische bomen. Om er van te kunnen genieten liet men slingerende padenstelsels door deze parkachtige tuinen aanleggen. Daardoor kon er al wandelend van genoten worden. Deze paden boden steeds nieuwe kijkjes op de tuin. Op enkele landgoederen werd de parktuin gecompleteerd door de aanleg van een slingervijver. De vijvers van Heidepark, Veldhuizen en Sparrenhof (Fratersgat) zijn nog deels aanwezig, die van landgoed Wildrick staat goeddeels droog. Ook op landgoed Dongewijk liggen enkele kleine watertjes die waarschijnlijk als siervijver werden aangelegd en op landgoed Berkenrode groeven arbeiders van de NAD tijdens de Tweede Wereldoorlog een vijver. Dit is de jongste in het onderzoeksgebied. Reeds voor die oorlog raakte een groot deel van de tuinen en parken in het gebied in verval. Ondanks deze achteruitgang is nog altijd een groot deel van de oorspronkelijke (inmiddels flink uitgeschoten) beplanting aanwezig. Dit geldt eveneens voor de padenstelsels weliswaar die schuilgaan onder blad of begroeiing maar nog wel in het reliëf te herkennen zijn. De lusttuinen van de landgoederen direct aan de Bredaseweg zijn een ondergewaardeerde kwaliteit van het gebied: ruwe diamanten die, wanneer ze gerestaureerd zouden worden, bij uitstek zouden getuigen van de landgoedgeschiedenis van het gebied.

7.6.9 Padennetwerk

Zoals hierboven beschreven waren netwerken van slingerende paden belangrijke onderdelen van de lusttuinen aan de Bredaseweg. Van deze relicten zijn geen ontwerptekeningen bewaard gebleven. Vermoedelijk werden de tracés niet altijd ontworpen door landschapsarchitecten, maar soms ook door de landgoedeigenaren zelf. Dit idee wordt versterkt door de schetskaart die door de zoon van de eigenaar van landgoed Dennenheuvel werd gemaakt. Daarop zijn tevens revisies ingetekend die laten zien dat de paden nogal eens naar wens werden aangepast. De historische tracés van de paden zijn enigszins af te lezen van topografische kaarten, maar deze weergaves ontberen detail. Hoogtekaarten en luchtfoto’s uit de Tweede Wereldoorlog geven een beter beeld van de padenstelsels. Voor zover de stelsels vóór de oorlog werden aangelegd zijn deze meegenomen op de inventarisatiekaart van het gebied. Mogelijk zijn de overige padennetwerken in het gebied ook van deze ouderdom maar dan zijn ze niet duidelijk in de bronnen te herkennen. Delen van de paden zijn nog altijd ingebruik. Andere delen zijn voor de wandelaar nauwelijks meer zichtbaar maar nog wel in het reliëf aanwezig.

7.6.10 Wandelbossen

Vanuit de Bredaseweg gezien lagen achter de tuinen en buitenhuizen wandelbossen. Deze hadden met de hierboven genoemde tuinen gemeen dat er een netwerk van slingerende paden doorheen liep dat een verrassende wandeling mogelijk maakte. Gazons, perken en waterpartijen ontbraken wel en men wandelde uitsluitende door bos. Deze wandelbossen vormden daardoor een missing link tussen de directe omgeving van het buitenhuis met lust-tuin en de productiebossen aan de achterzijde van de landgoederen. Evenals bij de tuinen het geval is, is een groot deel van de bossen verwaarloosd en daardoor verwilderd. Paden zijn echter nog wel aanwezig, al worden ze in veel gevallen niet meer gebruikt. Dit geldt in ieder geval voor de openbaar toegankelijke landgoederen. Ook deze elementen hebben een potentieel grote ruimtelijke kwaliteit, onder meer door de natuurlijke verbinding die ze vormen tussen de voormalige tuinen en achtergelegen bossen.

7.6.11 20e-eeuwse villa's en tuinen

Waar de landgoederenzone aan het einde van de 19e voornamelijk een recreatieve functie had, groeiden de buitens in de loop van de eerste helft van de 20e eeuw uit tot permanent bewoonde landgoederen. Kleine, soms houten buitenhuizen werden vervangen door villa’s gebouwd door bekende architecten zoals Van der Valk en Bedaux. Het grootste deel van de gebouwen in het onderzoeksgebied dateert uit deze periode. Voornamelijk de landgoede-ren aan de noordzijde van de Bredaseweg versnipperden sterk en werden daardoor kleiner in omvang. De villa’s die juist groter werden, verdwenen door de toegenomen vraag naar privacy steeds meer tussen de begroeiing en zijn in de meeste gevallen niet meer vanaf de Bredaseweg zichtbaar. Deze slechte zichtbaarheid vanaf de openbare weg geldt eveneens voor de bijbehorende tuinaanleg. Desondanks zijn enkele tot de verbeelding sprekende villa’s goed zichtbaar en geven de Bredaseweg nog altijd allure. Deze panden hebben (nog) geen beschermde status maar zijn om die reden wel op de kwaliteitenkaart opgenomen als waardevol pand. Dit geldt eveneens voor de bijbehorende parkachtige tuinen. Deze traditie werd begonnen met de aanleg van de Oude Warande in 1712 en loopt door tot op de dag van vandaag.

7.7 Zorg en welzijn

7.7.1 Mariahof/Piusoord/Amarant

In 1937 werd er ten zuiden van de Bredaseweg, op het terrein ten westen van de oude pannenbakkerij, een instelling opgericht die in gewijzigde vorm nog altijd bestaat: Amarant, een woon- en zorginstelling voor mensen met een (verstandelijke) beperking, autisme of hersenletsel. Het terrein begon zijn bestaan als een door de Congregatie Broeders Penitenten opgericht juvenaat (kloosterschool) Mariahof. Gedurende de oorlog werden de gebouwen gevorderd door de Duitse Wehrmacht, die er de Ortskommandantur (verantwoordelijk voor de huisvesting van Duitse soldaten) in vestigde. Vanaf 1945 tot 1953 werd Mariahof gebruikt door de Zusters van Veghel als sanatorium voor de behandeling van tuberculosepatiënten. In 1953 namen de Broeders Penitenten het klooster weer in gebruik. Onder de nieuwe naam Piusoord verzorgden zij hier jongens en mannen met verstandelijke beperkingen. In de tweede helft van de 20e eeuw groeide de instelling sterk en werd de bebouwing op het terrein steeds verder uitgebreid binnen het bestaande raster van ontginningswegen. Hierdoor heeft het terrein van Amarant een kenmerkende ruimtelijke structuur gekregen met daarbinnen een curieuze afwisseling van gebouwen en groen uit de periode 1937-heden. Ook zijn er op het terrein ten noorden van hospice De Sporen nog restanten aanwezig van de tuinaanleg die bij de pannenbakkerij hoorde. Deze structuren dateren van voor 1832 en zijn daarmee, op de Oude Warande na, de oudste sporen van een tuinaanleg in het onderzoeksgebied. Het gebied heeft landschappelijke en bouwkundige kwaliteiten in de vorm van een landschapsaanleg die deels van voor de stichting van de instelling dateert en deels organisch mee is gegroeid met de instelling. Daarnaast zijn er waardevolle gebouwen aanwezig op het terrein en past de functie zorg en ontspanning binnen de cultuurhistorische context van de ontwikkelingen aan de Bredaseweg in de 19e en 20e eeuw.

7.8 Nutsvoorzieningen

7.8.1 Het pompstationsterrein

In het zuidwestelijk deel van het onderzoeksgebied bevindt zich aan de Gilzerbaan het terrein van de Tilburgsche Waterleidingmaatschappij (TWM). Dit terrein werd aan het einde van de 19e eeuw aangelegd om de Tilburgers en de fabrieken in de stad van voldoende en schoon (drink)water te voorzien. Men besteedde aandacht aan de aanwezige gebouwen en de landschappelijke inpassing ervan op het terrein. Eén van de oorspronkelijke gebouwen, het pompgebouw, bestaat nog en is een gemeentelijk monument.
Dit geldt ook voor de personeelswoningen die men in de jaren 1950 optrok en die alle drie nog op het terrein aanwezig zijn. Recentelijk is een deel van de gebouwen die in dezelfde periode als de personeelswoningen werden gebouwd gesloopt en vervangen door nieuwbouw. Door de aanwezigheid van een deel van de oorspronkelijke beplanting, zoals bomen naast de Gilzerbaan, is het gebied nog altijd landschappelijk fraai gelegen.

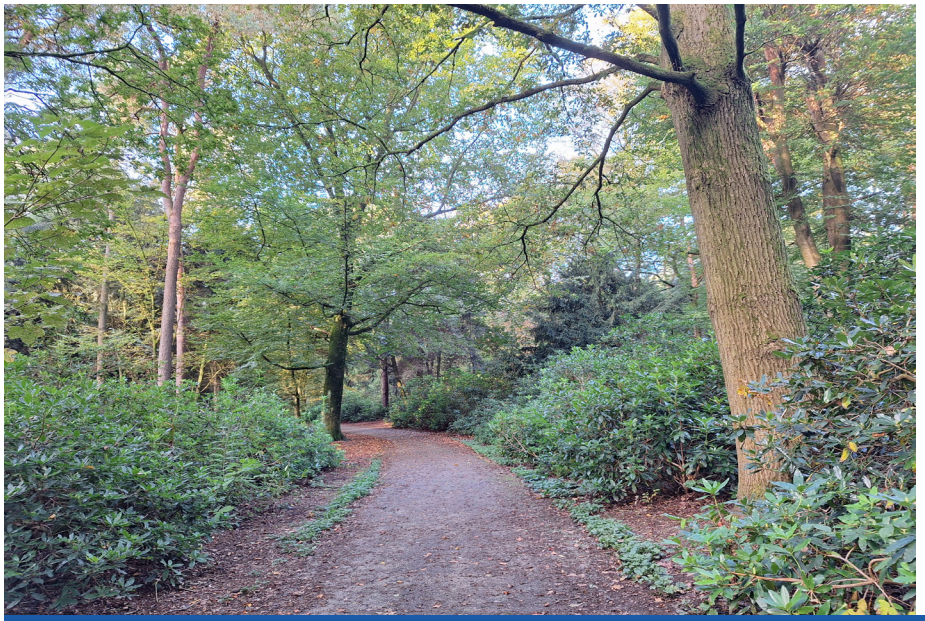

7.9 Horeca, sport en recreatie

7.9.1 Het Wandelbos

Bij de opkomst van Tilburg als industriestad met een uitdijende bevolking hoorde ook de aanleg van stadsparken waar men kon ontspannen en van groen kon genieten in de directe nabijheid van de stad. In het kader van Tilburgs Uitbreidingsplan uit 1919 werd het initiatief genomen om een wandelbos aan te leggen op de locatie van een productiebos dat bekend stond als het Zand ten noorden van de spoorlijn Tilburg – Breda. Voor het ontwerp van het Wandelbos tekende de beroemde tuinarchitect en dendroloog L.A. Springer die in Tilburg onder meer het Wilhelminapark en het Leijpark ontwierp. De bestaande dennenbeplanting werd deels gekapt en vervangen door loofhout en struiken, in een mix van onder andere beuken, Robinia's, berken, dennen en sparren. Er kwamen zowel rechte als slingerende paden en de dichte bosbeplanting werd onderbroken door enkele open grasvelden of 'lichtvalleien'. In 1935 gaf de gemeente Springer de opdracht om een vijver toe te voegen. Deze werd in het midden van het park aangelegd en kreeg een grillige vorm met een romantische brug in het midden. In de loop van de 20e eeuw heeft het park enkele veranderingen ondergaan, zoals de bouw van appartementen in het noordelijk deel en het deels beplanten van de lichtvalleien. Ook is de padenstructuur enigszins veranderd. Het park bezit echter nog een groot deel van de kwaliteiten uit het oorspronkelijke ontwerp. In het westelijke deel van het bos liggen restanten van een raatakkercomplex.

7.9.2 Het Tilburgs Dierenpark

Het Tilburgs Dierenpark opende zijn deuren in 1932 en was een huwelijkcadeau van de Arnhemse Johan Burgers, directeur van Burgers Zoo, aan zijn dochter en haar Tilburgse echtgenoot. Het park lag op een langgerekt terrein direct ten oosten van de Oude Warande en huisvestte een steeds wisselend maar groot aantal exotische dieren. Deze dieren werden zowel gehouden in kooien van gaas als in betonnen verblijven waarin de natuurlijke habitat werd nagebootst. Oorspronkelijk liep het dierenpark van de Bredaseweg tot aan de spoorlijn Tilburg – Breda, maar met de bouw van de Tilbrgse Universiteit in de jaren zestig werd het park deels in westelijke richting verlegd. Het park kon in 1973 de concurrentie van grotere parken niet meer aan en werd gesloten. Op het voormalige terrein resten nog enkele sporen zoals kenmerkende uitheemse begroeiing, een personeelswoning en de pilaren van een toegangspoort die vermoedelijk in de jaren zestig werd geplaatst. Aan de Bredaseweg staan nog altijd de oude toegangspoort uit 1932 en de woning van de directeur. De restanten van het Tilburgs Dierenpark zijn niet algemeen bekend maar zijn aansprekend en bieden handvatten voor de ontwikkeling van het terrein.

7.9.3 20e-eeuwse recreatiewoningen

In Tilburg woonde niet alleen elite. In de eerste helft van de 20e eeuw werd het voor enkele gelukkige “gewone” inwoners van de stad mogelijk om percelen bos en heide te kopen ten zuiden van de Gilzerbaan en ten westen van de Oude Rielsebaan. Zij bouwden weekendhuisjes op hun percelen die er voor een groot deel nog altijd staan. Op die manier ontstond een kleinschalig anarchistisch aandoend landschap dat op een opmerkelijke manier in dezelfde traditie past als de hierboven beschreven 19e-eeuwse buitenhuisjes: een huisje in een natuurlijke omgeving om de vrije tijd in te spenderen. Vanwege deze opvallende link met de geschiedenis van het gebied hebben deze twee zones met 20e-eeuwse particuliere recreatiewoningen een eigen kwaliteit. Die past binnen de hierboven reeds beschreven kwaliteiten van het onderzoeksgebied in zijn algemeenheid en het karakter van Tilburg als arbeidersstad in het bijzonder.

7.9.4 Herberg op landgoed Dongewijk

In de noordwestelijke hoek van landgoed Dongewijk, direct aan de Bredaseweg staat een opvallend gebouw. Het gaat hier om de oude herberg Dongewijk die in oorsprong waarschijnlijk 18e-eeuws is en waarvan het ontstaan mogelijk samenhangt met het aanleggen van de Hultensedreef. Het gebouw was een belangrijke stop op de weg tussen Breda en Tilburg. Oorspronkelijk ging het waarschijnlijk om een eenvoudig pand, maar in 1913 liet Antonius van Spaendonck, mede-eigenaar van het landgoed Dongewijk, de herberg representatief verbouwen. Hij liet aan de oostkant een topgeveltje toevoegen en aan de westkant een serre.

8 Geïnventariseerde ensembles

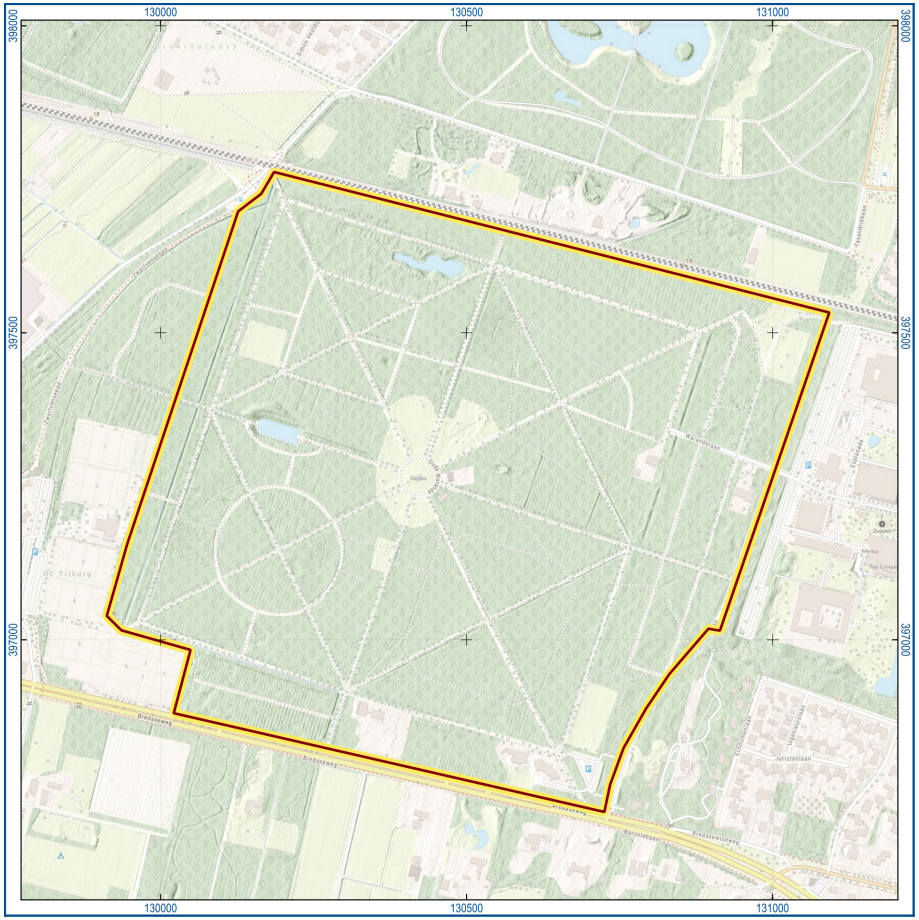
8.1 De Oude Warande

8.1.1 Beschrijving

Voor de begrenzing van het ensemble De Oude Warande is gekeken naar de originele 18e-eeuwse begrenzing van het terrein. Daarbij zijn terreindelen buiten de begrenzing gehouden die als gevolg van landschappelijke ingrepen in de 19e en 20e eeuw werden afgesneden of opnieuw ingericht waardoor de directe verbinding met de Oude Warande verloren is gegaan. Binnen de begrenzing vallen de zeer hooggewaardeerde oude buitenplaats, waarin zich een stervormig padenpatroon (sterrenbos) en paden in geometrische vormen bevinden. Daarnaast is er een 18e-eeuwse vijver aanwezig en staan er twee bijgebouwen die eertijds bij Villa De Oude Warande (1907) door architect Van der Valk hoorden. In het middelpunt van de padenster staat een eigentijdse folly.

8.1.2 Verantwoording

De Oude Warande werd aan het begin van de 18e eeuw aangelegd in opdracht van Willem VIII van Hessen-Kassel en vormt een sterke landschappelijke, cultuurhistorische en tuinhistorische eenheid. Het grote sterrenbos heeft een met zorg ontworpen rationele structuur waarbij beplanting, padenster en overige landschapselementen zoals de vijver op elkaar afgestemd zijn. Het is daarmee de 18e-eeuwse tegenhanger van het Wandelbos.

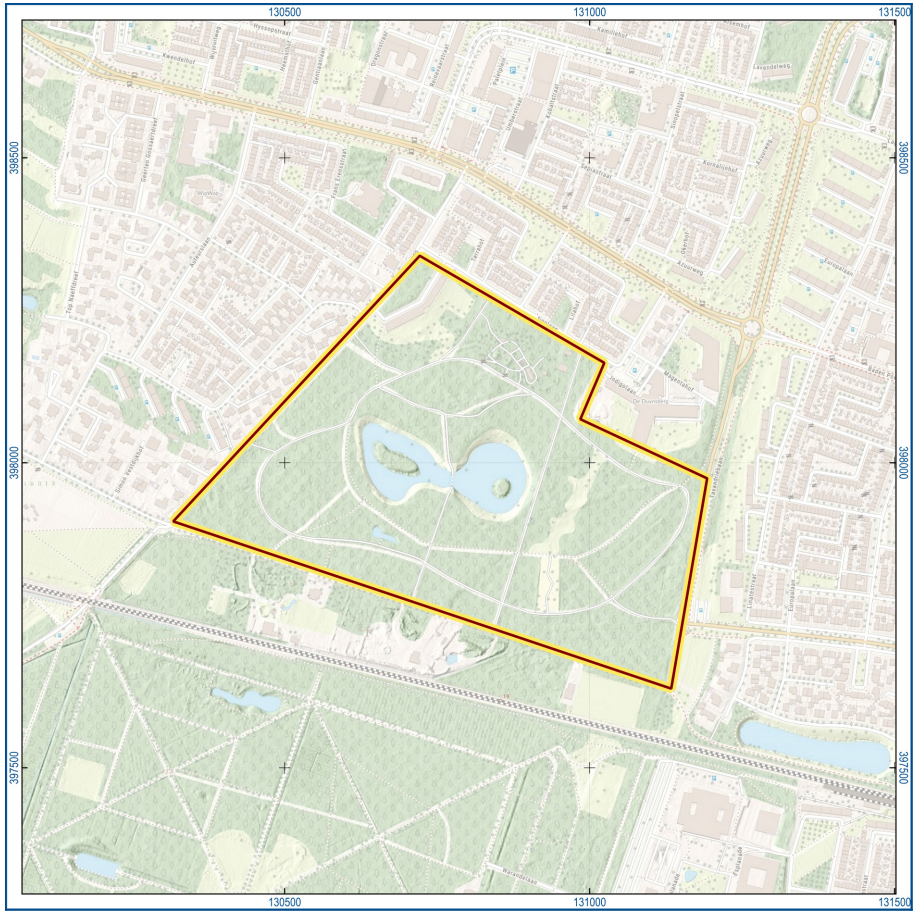
8.2 Wandelbos

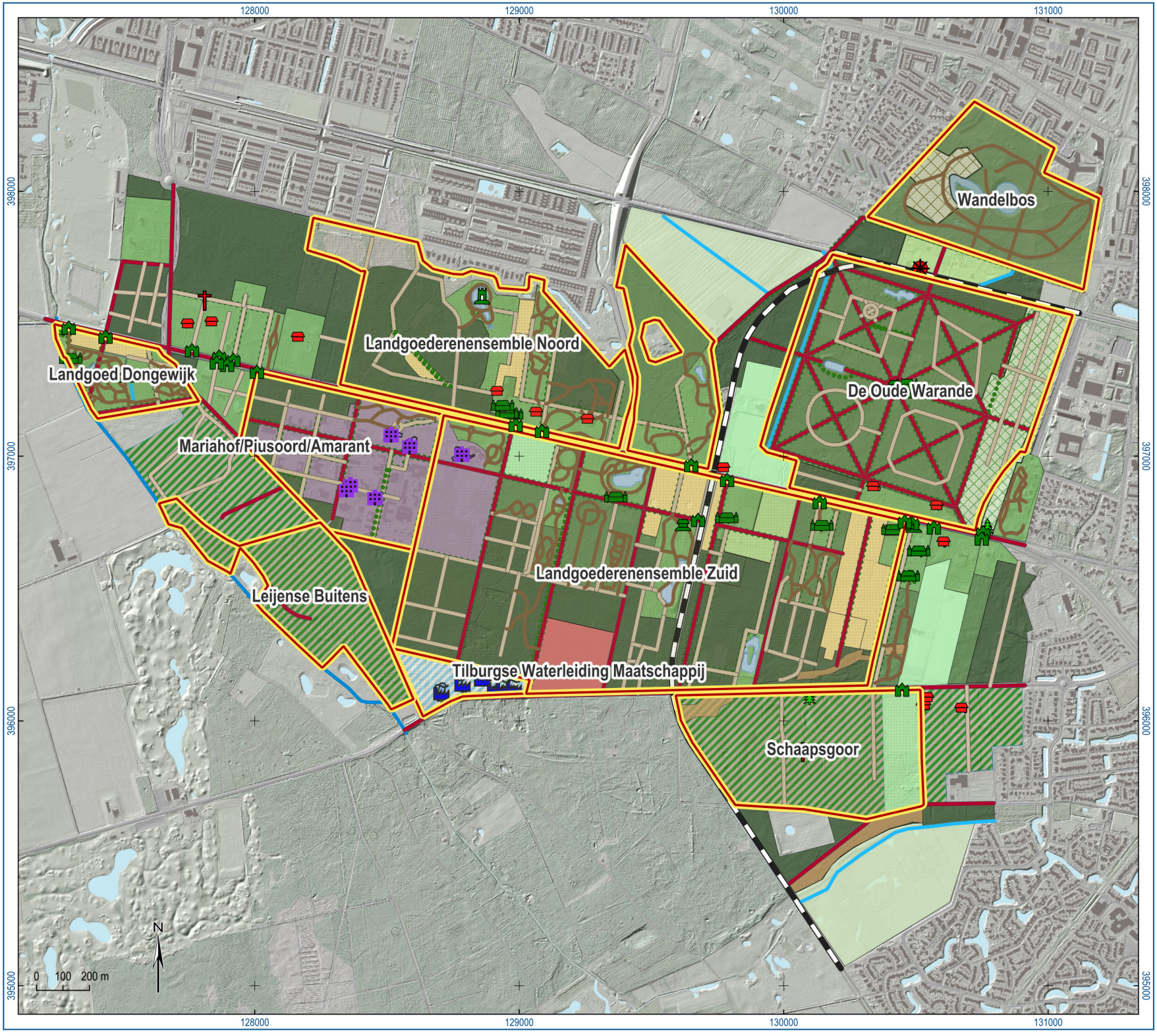
8.2.1 Beschrijving

Binnen het ensemble wandelbos vallen de hooggewaardeerde jonge heidebebossing en de elementen met betrekking tot de parkaanleg die zich in het bos bevinden. Het gaat hier om een slingerend stelsel van verharde wandelpaden, een vijver met eilanden waarvan de twee overzijden zijn verbonden met een brug, de diverse bosaanplant met uitheemse bomen en de restanten van een Celtic field aan de westzijde van het Wandelbos

8.2.2 Verantwoording

Het Wandelbos werd vanaf 1920 aangelegd naar ontwerp van de beroemde tuinarchitect L.J. Springer en vormt een sterke landschappelijke, cultuurhistorische en tuinhistorische eenheid. Het Wandelbos heeft een met zorg ontworpen romantische structuur waarbij beplanting, padennetwerk en overige landschapselementen op elkaar afgestemd zijn. Het is daarmee de 20e-eeuwse tegenhanger van de Oude Warande.

legenda

- cultuurhistorische ensembles

Verkeer en vervoer
- laanbeplanting
- secundaire weg
- spoorweg
- weg
- karrensporen

Waterstaat
- beekloop
- waterloop

Landbouw en bosbouw
- celtic field
- landbouwgronden
- productiebos
- broekontginning

Oorlog en defensie
- NAD-kamp

Landgoederen en buitenplaatsen
- belvedère
- theehuis
- poort
- pad
- gracht
- vijver
- tuin- of parkaanleg
- wandelbos

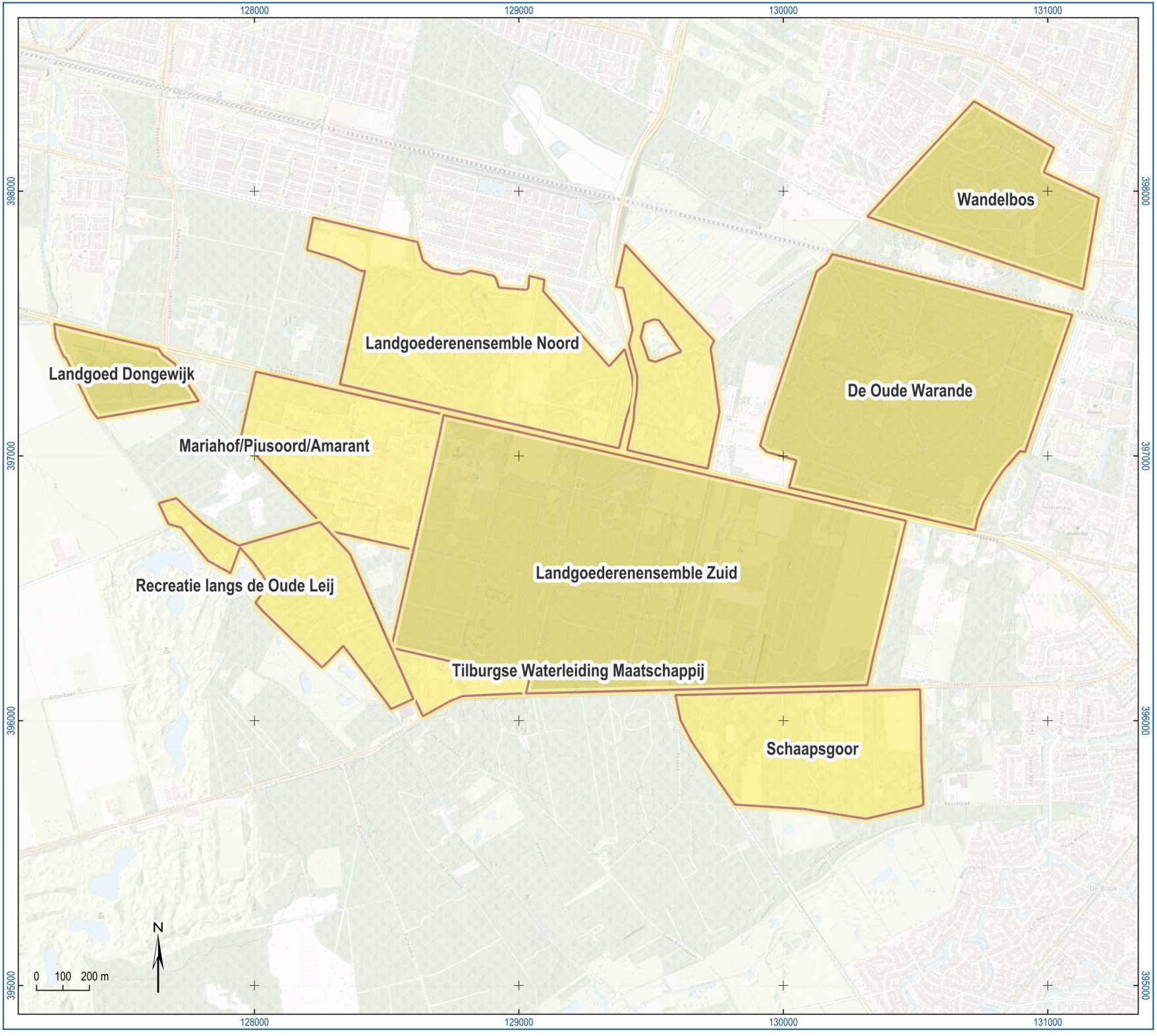
Zorg en welzijn
- instellingsterrein

Nutsvoorzieningen
- waterleidingterrein

Horeca, sport en recreatie
- bos met recreatiewoningen
- dierenpark
- sportterrein
- wandelbos

Bouwkunst in samenhang met:
- horeca, sport en recreatie
- landgoederen en buitenplaatsen
- nutsvoorzieningen
- religie
- verkeer en vervoer
- wonen
- zorg en welzijn

RAAP

legenda

- hoge waarde
- zeer hoge waarde

RAAP

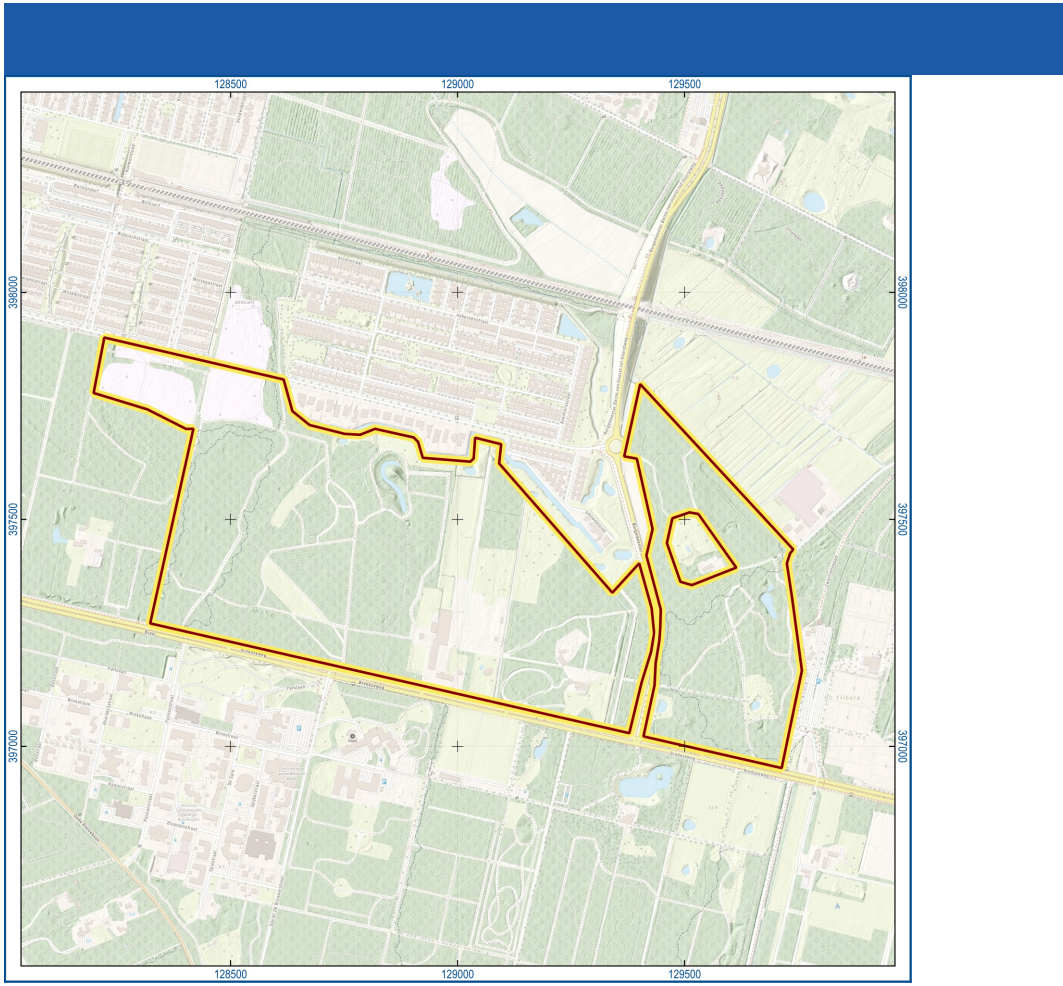
8.3 Landgoederenensemble Noord

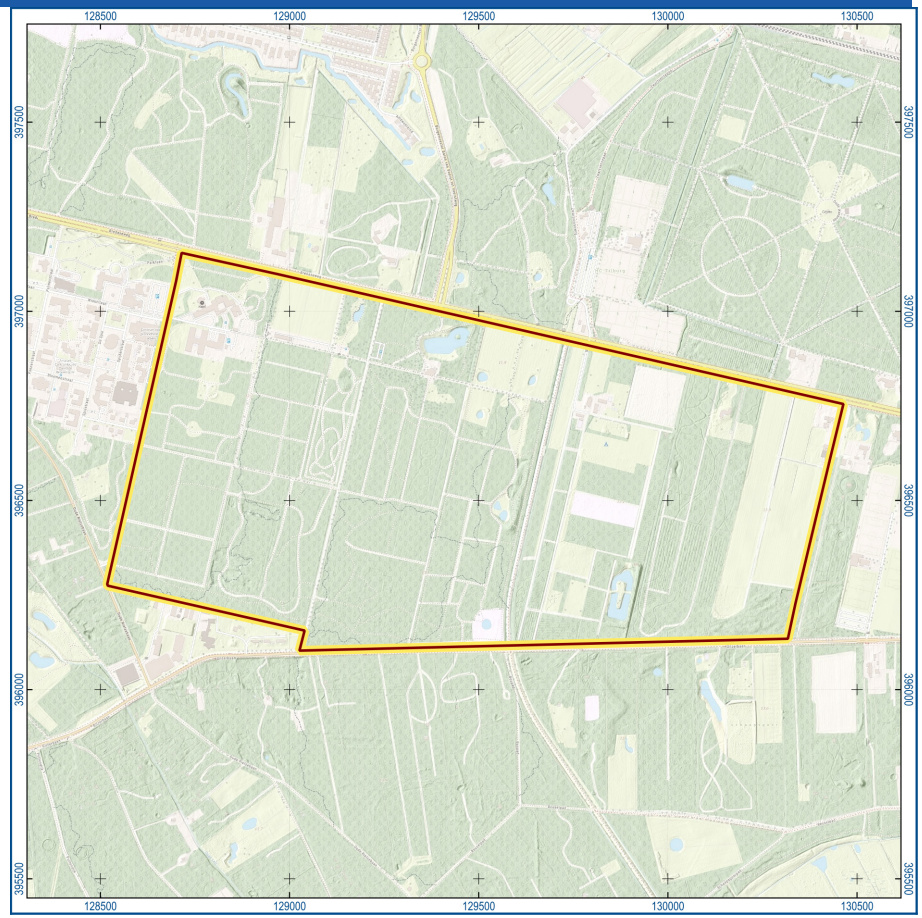
8.3.1 Beschrijving

Binnen de begrenzing van het ensemble vallen de (voormalige) landgoederen Wildrick, Shamrock en Berkenrode. Deze landgoederen zijn alle drie in de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw ontstaan uit het oorspronkelijke landgoed Schaapskooi. De structuur van deze landgoederen wijkt af van die ten zuiden van de Bredaseweg omdat in dit gebied geen dwingend raster van ontginningswegen aanwezig was. De landgoederen bestaan uit een afwisseling tussen land dat in agrarisch gebruik is, (voormalige) siertuinen, wandelbossen, productiebossen, landhuizen en bijgebouwen. Ook zijn er vijvers, lanen en de restanten van een belvedère aanwezig. De landhuizen Wildrick en Shamrock zijn nog aanwezig. Landhuis Berkenrode is in de loop van de 20e eeuw verdwenen. Hier zijn echter nog wel (verwilderde) restanten van tuinaanleg te vinden.

8.3.2 Verantwoording

De 19e en vroeg-20e-eeuwse landgoederen ten noorden van de Bredaseweg vormen een landschappelijk en cultuurhistorische eenheid waaraan in de landschapswaardering een zeer hoge waarde is toegekend. Ook zijn er binnen dit ensemble een groot aantal landschap-selementen aanwezig die verband houden met de landgoedaanleg en eveneens een hoge waarde hebben. Denk hierbij aan historische paden, vijvers en boomaanplant. Vanwege de verstorende werking en het feit dat het om gebiedsvreemde elementen gaat, zijn het tracé van de Burgemeester Baron van Voorst tot Voorstweg en Camping Hart van Brabant buiten het ensemble gehouden.

8.4 Landgoederenensemble Zuid

8.4.1 Beschrijving

Binnen de begrenzing van het ensemble vallen de (voormalige) aaneengesloten landgoederen ten zuiden van de Bredaseweg. Het gaat hier om de landgoederen Vredelust met het oostelijke deel van het Amarantterrein, Heidepark, Veldhuizen, Sparrenhof, Dennenoord/ Pineta en Prinsenhoef. Deze landgoederen ontstonden gedurende de 19e eeuw binnen een reeds bestaand raster van ontginningswegen. Hierdoor hebben de landgoederen een kenmerkende ruimtelijke samenhang. Vrijwel alle landgoederen vallen uiteen in drie delen: een siertuin met buitenhuis aan de Bredaseweg, productiebossen richting de Gilzerbaan en daartussen wandelbossen. Op de landgoederen zijn nog een groot aantal landschapselementen aanwezig die herinneren aan het gebruik als landgoed. Denk daarbij aan boomaanplant, vijvers, paden en buitenhuizen zoals op Heidepark, Sparrenhof en Prinsenhoef. Het eveneens waardevolle vroeg 20e-eeuwse landgoed Heiderust/Heidelust ligt direct ten oosten van dit ensemble.

8.4.2 Verantwoording

De landgoederen tussen de Bredaseweg en de Gilzerbaan vormen zowel intern als onderling een sterke landschappelijke en cultuurhistorische eenheid. Onderling zijn de landgoederen onlosmakelijk met elkaar verbonden als gevolg van het orthogonale wegennet uit 1835 en de interne samenhang is sterk door de kenmerkende driedeling. Daarnaast lieten de verschillende landgoedeigenaren zich door elkaars landgoederen inspireren waardoor ook de cultuurhistorische samenhang van het geheel groot is. De landgoederen tussen de Bredaseweg en de Gilzerbaan vormen zowel intern als onderling een sterke landschappelijke en cultuurhistorische eenheid. Onderling zijn de landgoederen onlosmakelijk met elkaar verbonden als gevolg van het orthogonale wegennet uit 1835 en de interne samenhang is sterk door de kenmerkende driedeling. Daarnaast lieten de verschillende landgoedeigenaren zich door elkaars landgoederen inspireren waardoor ook de cultuurhistorische samenhang van het geheel groot is.

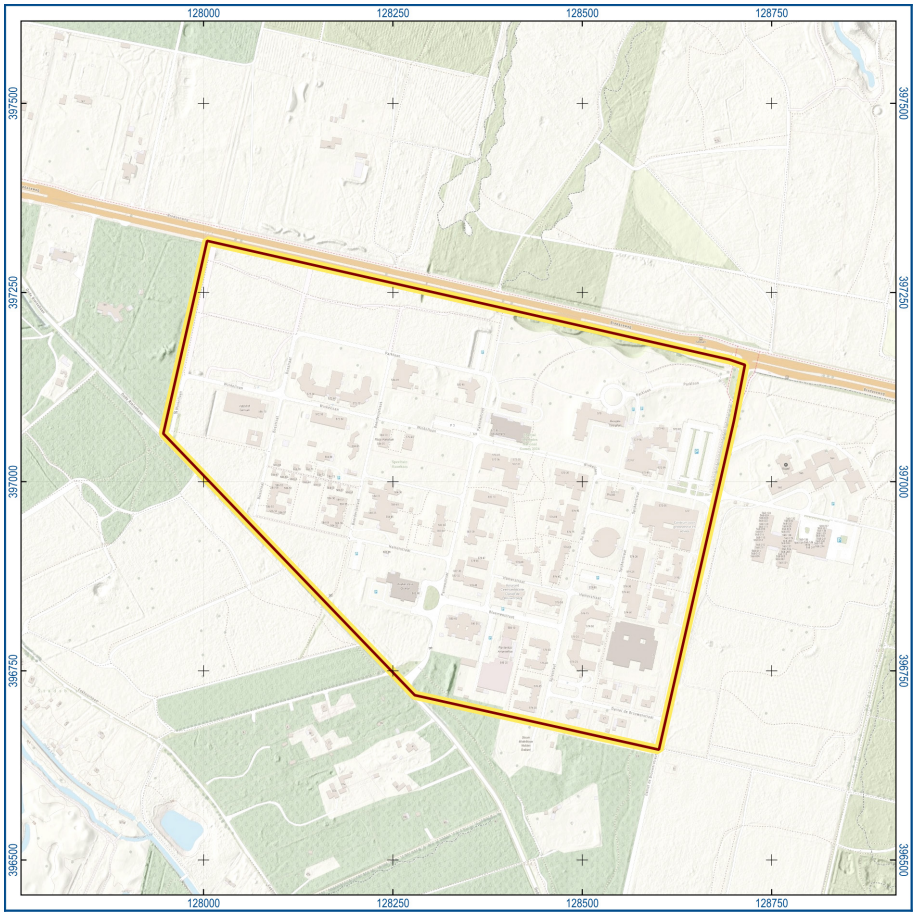
8.5 Mariahof/Piusoord/Amarant

8.5.1 Beschrijving

Voor de begrenzing van dit ensembles is gekozen om de begrenzing van het landschapstype waarbinnen het complex ligt aan te houden in combinatie met de begrenzing van de huidige zorginstelling. Daardoor vallen alle gebouwen van de zorginstelling binnen het ensemble maar ook de bossen die het terrein aan alle zijden omringen. Kern van het ensemble vormen de instellingsgebouwen die uit de jaren 1930 en 1950 dateren. Tussen deze gebouwen en de Bredaseweg werd een representatief park aangelegd. Gedurende de 20e eeuw breidde de zorginstelling zich uit binnen een kenmerkende en relatief kleinschalig raster van wegen. Daardoor heeft het terrein een groen en parkachtig karakter behouden.

8.5.2 Verantwoording

Het gaat hier om een bijzonder instellingsterrein waarin een combinatie van waardevolle gebouwen gekoppeld is aan een kenmerkende orthogonale ruimtelijke structuur en groene aankleding. Hierdoor vormt het terrein, ondanks 20e- en 21e-eeuwse uitbreidingen, nog altijd een landschappelijk geheel dat past binnen de structuur en het groene karakter van Stadsbos013. De landschappelijke gelaagdheid van het terrein is hierdoor duidelijk afleesbaar.

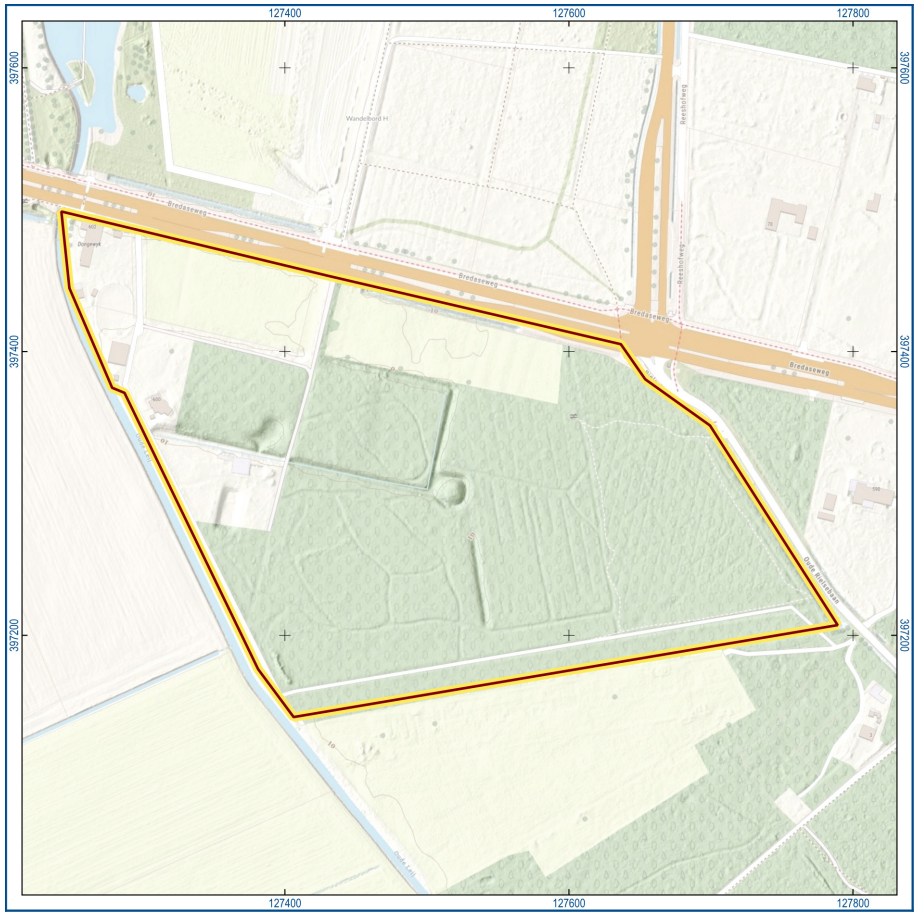
8.6 Landgoed Dongewijk

8.6.1 Beschrijving

Landgoed Dongewijk is als een van de weinige 19e-eeuwse landgoederen in het gebied nog altijd in particuliere handen en tevens bewoond. Voor de begrenzing van dit ensemble is ervoor gekozen om de randen van het landgoed ten zuiden van de Bredaseweg te volgen. Binnen dit deel van het landgoed bevinden zich de meest kenmerkende elementen zoals de oude herberg Dongewijk direct aan de Bredaseweg, de ronde villa en bijgebouwen, restanten van het grachtenstelsel rond het voormalige fabrieksterrein, restanten van een theekoepel, vijvers, weilanden, siertuinen, poorten, padenstelsels, laanbomen en een oud bosbestand. Ten noorden van de Bredaseweg bevinden zich bossen die oorspronkelijk ook tot het landgoed behoorden. De Bredaseweg en Reeshofweg vormen echter sterke scheidende elementen waardoor gekozen is enkel het meest gave stuk op te nemen in het ensemble.

8.6.2 Verantwoording

Dit landgoed wijkt af van de overige landgoederen die door industriëlen werden aangelegd vanwege zijn ouderdom, het feit dat het afgezonderd ligt en de voorgeschiedenis als fabrieksterrein. Om die reden is landgoed Dongewijk een kenmerkend afzonderlijk ensemble. Door de aanwezigheid van oudere elementen in het gebied zoals herberg Dongewijk en de restanten van de industriële geschiedenis heeft het landgoed een duidelijk afleesbare historische gelaagdheid. Daarnaast is het terrein van hoge cultuurhistorische waarde vanwege het feit dat het nog altijd particulier bezit is en de landgoedelementen in goede staat van onderhoud verkeren.

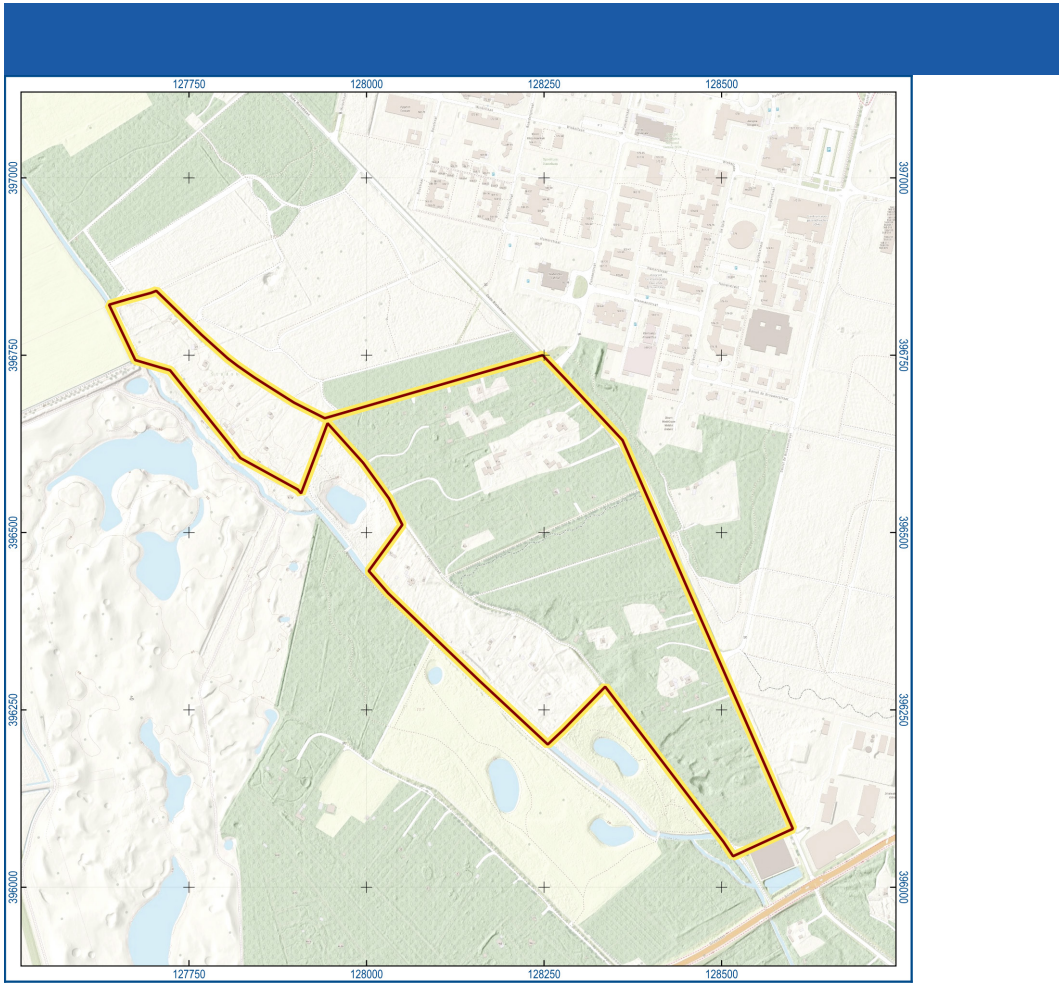
8.7 Leijense Buitens

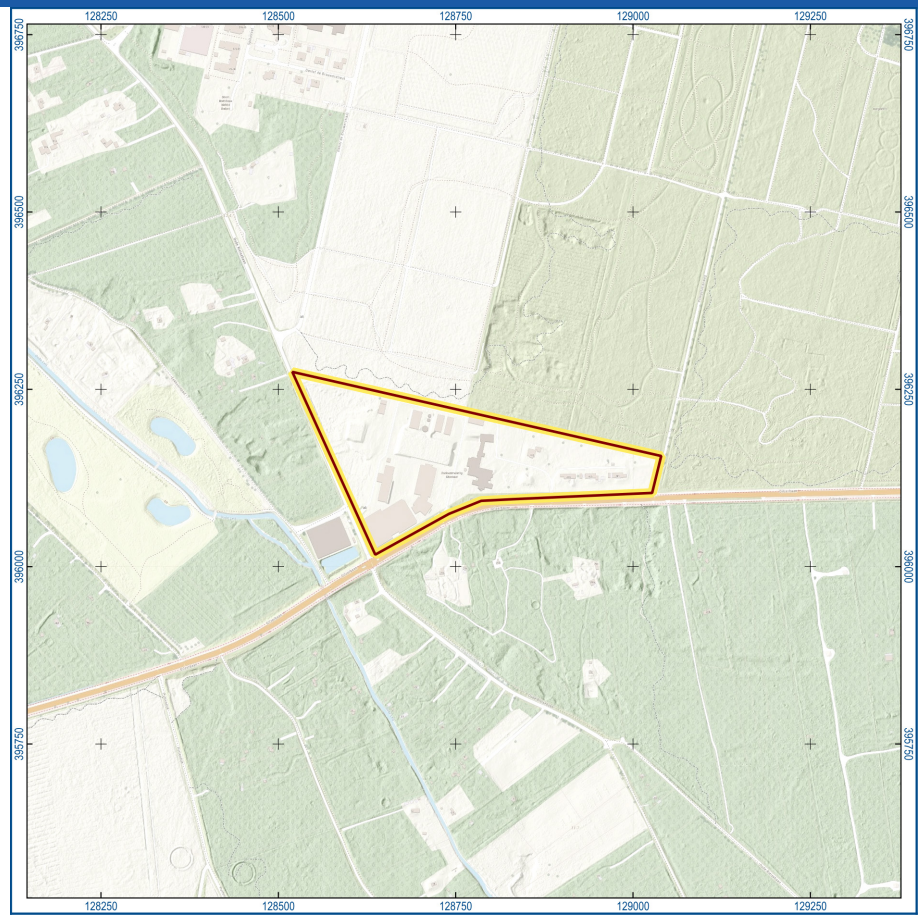
8.7.1 Beschrijving

Tussen landgoed Dongewijk in het noorden, de Oude Leij in het westen en het terrein van Amarant in het oosten ligt een bosgebied ingeklemd waar zich in de loop van de 20e eeuw een zeer kenmerkend kleinschalig landschap ontwikkelde. In het gebied bevinden zich een groot aantal particuliere percelen met daarop buitenhuisjes. Al deze percelen kennen verschillen in onderhoud en afgrenzing waardoor een divers en enigszins rommelig aandoend landschap is ontstaan. Deze bijzonder en kenmerkende ontginningsgeschiedenis geeft het terrein een hoge cultuurhistorische waarde.

8.7.2 Verantwoording

De bouw van recreatiewoningen op de heide en de bijbehorende bebossing begon in de 19e eeuw langs de Bredaseweg en werd voornamelijk door industriëlen ter hand genomen. Vanaf het begin van de 20e eeuw werd het ook voor wat minder vermogende Tilburgers mogelijk kleine perceeltjes heide te bebossen en daar een buitenhuisje op te zetten. Dit ensemble is het meest kenmerkende restant van deze interessante ontwikkeling. Waar de recreatiewoningen van de vermogenden langs de Bredaseweg vaak uitgroeiden tot permanent bewoonde villa's, bleven de buitenhuisjes in dit gebied klein. Hierdoor is het kenmerkende, enigszins anarchistische, landschapsbeeld dat aan het begin van de 20e eeuw ontstond uitzonderlijk bewaard gebleven. Bij de begrenzing van dit ensemble is gekozen strikt de grens van de bebouwde percelen te volgen. Het noordelijke deel van de bosstrook en de natuurterreinen, waarin zich geen recreatiewoningen bevinden, zijn dan ook buiten het ensemble gehouden.

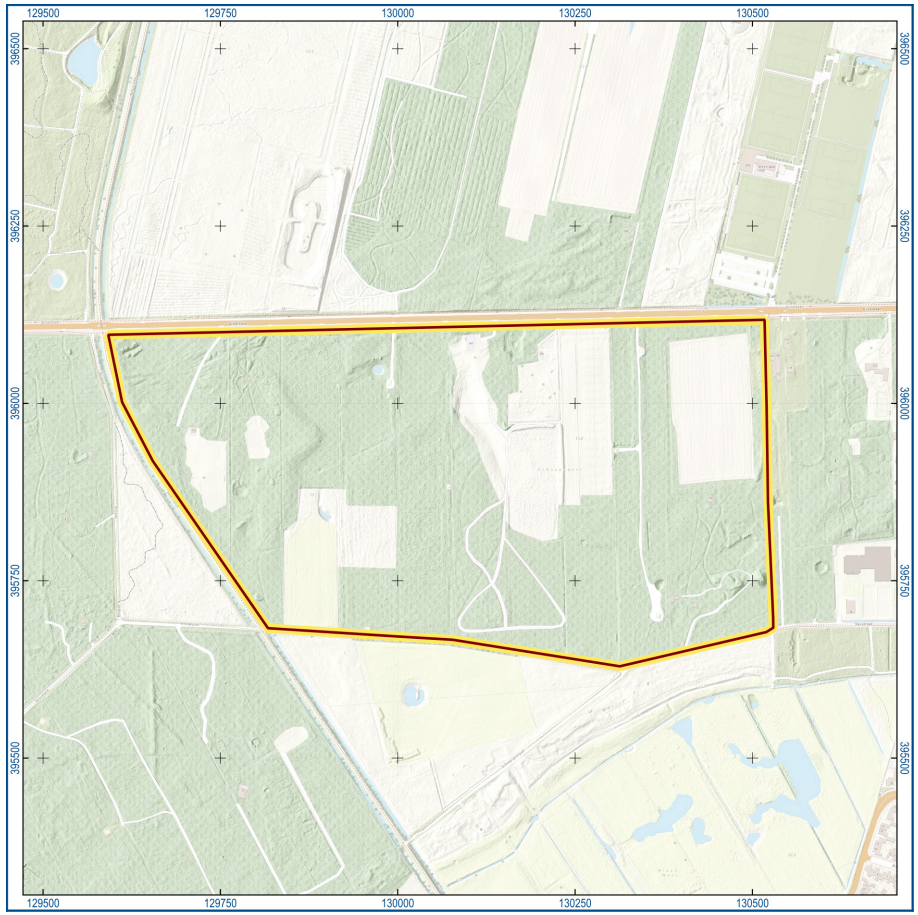
8.8 Tilburgse Waterleiding Maatschappij

8.8.1 Beschrijving

Het terrein van de Tilburgse Waterleiding Maatschappij ontstond aan het einde van de 19e eeuw als belangrijke schakel binnen de Tilburgse drinkwatervoorziening. Op het sterk afgebakende terrein aan de Gilzerbaan werden allerhande faciliteiten aangelegd ten behoeve van het oppompen en filteren van schoon drinkwater. Door de voortschrijdende techniek werden er gedurende de 20e eeuw meerdere moderniseringsslagen uitgevoerd waarbij gebouwen op het terrein gesloopt of aangepast werden. Om die reden bevindt zich een aantal kenmerkende en waardevolle bouwwerken op het terrein uit het einde van de 19e eeuw maar ook uit de jaren 1950 en 1960. Het pompgebouw en de dienstwoningen op het terrein hebben de status van gemeentelijk monument. Daarnaast bevinden zich er een filtergebouw en woning uit de jaren 1960 in zakelijke stijl. Ten slotte staan er rondom de dienstwoningen enkele oude bomen die vermoedelijk dateren uit 1898, toen het terrein werd aangelegd.

8.8.2 Verantwoording

Het terrein van de Tilburgse Waterleiding Maatschappij is een duidelijk begrensd gebied waarin zich relicten bevinden van de voor Tilburg historisch belangrijke drinkwatervoorzieningen. Door de toelevering van water dat op dit terrein opgepompt werd, werd de toegang tot schoon drinkwater enorm verbeterd. Hierdoor konden fabrieken groeien maar nam ook de hygiëne in de stad toe. Het ensemble is daardoor van groot historisch belang voor de stad als geheel. Deze hoge waarde wordt nog eens vergroot door het feit dat op het terrein nog altijd gebouwen aanwezig zijn die dateren uit de begintijd van het complex in 1898.

8.9 Schaapsgoor

8.9.1 Beschrijving

De buitenhuizen ten zuiden van de Gilzerbaan vormen het midden tussen de oudere landgoederen langs de Bredaseweg en de buitenhuisjes in het gebied langs de Oude Leij. Het ontstaan van deze kleine landgoederen is een gevolg van hetzelfde fenomeen: Tilburgers die aan het begin van de 20e eeuw kleine percelen heide ontgonnen en bebosten en daarop een buitenhuisje bouwden waar ze in het weekend van de frisse lucht konden genieten. Door de meer grootschalige structuur in de percelering zijn ook de particuliere terreinen in dit gebied groter. Ze lijken tevens meer op de landgoederen langs de Bredaseweg: een woning relatief dicht bij de grote doorgaande weg en de bossen daarachter. Het gebied heeft hierdoor een minder anarchistisch karakter van de strook langs de Oude Leij. Tussen de kleine landgoederen bevindt zich ten slotte een voormalig sportterrein: Maria Oord. Daar bevonden zich sportvelden, wandelpaden, een roeivijver en een Mariagrot. Mogelijk zijn hiervan nog altijd restanten aanwezig in het zuidelijke deel van het betreffende terrein.

8.9.2 Verantwoording

De bouw van recreatiewoningen op de heide en de bijbehorende bebossing begon in de 19e eeuw langs de Bredaseweg en werd voornamelijk door industriëlen ter hand genomen. Vanaf het begin van de 20e eeuw werd het ook voor wat minder vermogende Tilburgers mogelijk kleinere percelen heide te bebossen en daar een buitenhuisje op te zetten. Dit ensemble is een kenmerkend restant van deze interessante ontwikkeling en bevindt zich in het midden tussen de landgoederen langs de Bredaseweg en de meer anarchistische zone langs de Oude Leij. Waar de recreatiewoningen van de vermogenden langs de Bredaseweg vaak uitgroeiden tot permanent bewoonde villa's, bleven de buitenhuisjes in dit gebied klein. Hierdoor is het kenmerkende, landschapsbeeld dat aan het begin van de 20e eeuw ontstond uitzonderlijk bewaard gebleven. De kleine landgoederen in dit gebied zijn nog altijd in particulier bezit.

RAAP
Leeuwenveldseweg 5b
Telefoon: 0294-491 500
1382 LV Weesp
E-mail: raap@raap.nl
Postbus 5069
Website: www.raap.nl
1380 GB Weesp

Annerie van Daatselaar
tuin- & landschapsarchitect
Schrassertstraat 85
6821 AJ Arnhem
Telefoon: 06 44 86 20 51
Email: info@annerievandaatselaar.nl
Website: www.annerievandaatselaar.nl